



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERÎM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI

KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİ

(DOKTORA TEZİ)

Mustafa Hilmi BİLİCAN

BURSA-2025



T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERÎM OKUMA VE KIRAAT İLMİ BİLİM DALI
KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİ

(DOKTORA TEZİ)

Mustafa Hilmi BİLİCAN

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

BURSA-2025

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında, 711923017 numaralı **Mustafa Hilmi BİLİCAN**'nin hazırladığı “Kayrevan’da Kıraat İlmi” konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, ... günü - saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Hidayet PEKER

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin ÖZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN

Kocaeli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Maşuk ACAR

Kocaeli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

...../...../ 20.....



DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA
Tez Başlığı/Konusu: Kayrevan'da Kıraat İlmi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısmından oluşan toplam **251** sayfalık kısmına ilişkin, 02/05/2025 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı **% 11** 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışma Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

08/05/2025

Adı Soyadı : Mustafa Hilmi BİLİCAN
Öğrenci No : 711923017
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı : Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Statüsü : ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Kayrevan’da Kıraat İlmi**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

... / / 2025

Adı Soyadı : Mustafa Hilmi BİLİCAN

Öğrenci No : 711923017

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : Kur’an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi

Statüsü : Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Mustafa Hilmi BİLİCAN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Tezin Niteliği	: Doktora
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİ

Günümüzde Tunus ülkesinin sınırları içerisinde bulunan Kayrevan şehri, hicretin ilk dört buçuk asrında birçok ilmî sahada öne çıkmıştır. Doğu ile Batı arasında bir geçiş güzergahında olması hasebiyle ilim yolcularının uğrak bir şehri olmuş, çeşitli sahada birçok ulemânın ömrünün tamamını ya da bir kısmını geçirdiği kritik mekân haline gelmiştir. Kıraat ilmi hususunda da seçkin bir yere sahip olan Kayrevan'da özellikle hicretin üç, dört ve beşinci asırlarında çok kıymetli kıraat ulemâsı yetişmiştir. Ayrıca bağrında yetişen bazı kıraat âlimleri, büyük ses getiren telifler kaleme almışlar ve İslâm dünyasının farklı yerlerine rihleler yaparak çok sayıda talebe yetiştirmişlerdir. Bu çalışma, Kayrevan şehrinin kıraat ilmindeki yerini ve rolünü çeşitli yönlerden ele almaktadır. Buna göre; hicrî 50 yılında tesis edilmesinden başlayarak, ilmî merkez olma vasfını yitirdiği 449 senesine kadar kıraat ilminin Kayrevan'daki tarihî serencamı detayları ile tetkik edilmiş, gelişmesini sağlayan faktörler etraflıca işlenmiştir. Ayrıca Kayrevan kıraat birikiminin kaynakları, tercih edilen kıraat ve rivayetlere de detaylarıyla değinilmiş, nihai olarak da bu coğrafyada yetişmiş kurrâ tespit edilerek kıraate yönelik telifleri ve kıraat sahasına katkıları analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kayrevan, Kıraat İlmi, Nâfi' kıraati, Rihle, İfrîkiye

ABSTRACT

Name and Surname	: Mustafa Hilmi BİLİCAN
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Institute of Social Sciences
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: The Science of Reading the Quran and Qiraat
Degree Awarded	: PhD
Supervisor	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet EFE

THE SCIENCE OF QIRAAT IN AL-QAYRAWAN

Located within the present-day borders of Tunisia, the city of Qayrawan distinguished itself in numerous fields of knowledge during the first four and a half centuries following the Hijra. Owing to its position as a transitional hub between the East and the West, Qayrawan became a key destination for seekers of knowledge and evolved into a critical center where many scholars spent either part or the entirety of their lives. In the field of Qur'anic recitation in particular, Qayrawan held a distinguished status, producing numerous eminent scholars especially during the third, fourth, and fifth centuries of the Hijra. Moreover, several qirā'āt scholars who emerged from Qayrawan authored influential works and undertook journeys to various parts of the Islamic world, educating numerous students along the way. This study explores the role and significance of the city of Qayrawan in the discipline of qirā'āt from multiple perspectives. Accordingly, it thoroughly examines the historical development of qirā'āt in Qayrawan, beginning with its establishment as a city in 50 AH and continuing until it lost its status as a scholarly center in 449 AH. The factors that contributed to its growth in this field are also addressed in detail. Furthermore, the study delves into the sources that shaped Qayrawan's qiraat tradition, the preferred modes of recitation and their transmissions, and ultimately identifies the notable Qur'anic reciters who emerged from this region. Their written contributions and overall impact on the science of qiraat are analyzed comprehensively.

Keywords: Qayrawan, Science of qiraat, Nâfi's qiraat, Rihla, Ifriqiye

ÖNSÖZ

Sahabe ve tabînin özverili gayretleriyle İslamî ilimlerde önemli bir seviyeyi yakalayan Kayrevan, aynı zamanda farklı gelişim safhalarına şahitlik etmiş olması hasebiyle de kıraat ilmi tarihinin kendisinden müstağni kalamayacağı bir coğrafya niteliğindedir. Sahabîlerin harfleri ile başlayan serencam, tâbiînden öne çıkan kurranın okuyuşları ve Ömer b. Abdilazîz'in gönderdiği heyetin öncülük ettiği ihtiyar süreci ile devam etmiş, İbn Mücâhid'in tasnifi sonrası bazı kıraatlerin öne çıktığı tercih dönemi ile nihayet bulmuştur. Yaklaşık dört yüz elli yılda, geçiş güzergâhında da bulunması hasebi ile Kayrevan ilim merkezi fikhî, kelâmî anlamda birçok akımın dönem dönem tesis edilip yayıldığı yer olduğu gibi kıraat konusunda da farklı birçok akıma ev sahipliği yapmıştır.

Tez, giriş, sonuç ve üç ana bölümden teşekkül etmektedir. Birinci bölümde evvela Kayrevan şehrinin bazı temel hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Zira bir şehrin coğrafi, tarihî, siyasî, ekonomik, dinî, mezhebî, toplumsal yapı vb. birçok yönü anlaşıldığında ilmî açıdan daha iyi tahlil ve tetkik edilebilmektedir. Bir de konu Kayrevan gibi çok fazla ele alınmamış yahut üzerinde durulmamış bir şehir olunca şehir ile alakalı temel bilgilerin verilmesi, gerektiği yerde detaylı verilerin de sunulması lüzumlu addedilmiştir. Birinci bölümde kronolojik bir aktarım ile Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyri de ele alınmıştır. Kıraat tarihinin bu seyri, fetih dönemindeki Kur'ân ve kıraat faaliyetlerinden itibaren aktarılmıştır. Daha sonra kıraatlerin ihtiyarından önceki durum, ardından ihtiyar ve iştihar dönemlerinde Kayrevan'da kıraat ilminin durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu aşamalar kıraat ilmine etki eden kişiler ile telif ve tedris faaliyetleri ekseninde değerlendirilmiş, bu şekilde Kayrevan'daki kıraat birikiminin oluşum serencamı gösterilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Kayrevan kıraatinin özellikleri ve Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesini sağlayan etkenler ele alınmıştır. Buna göre; Kayrevan kıraatinin kaynaklarının neler olduğu, tercih edilen kıraatler-rivayetler ve sebepleri, geçerli olan kıraat tasnîfâtı ve bu çerçevede Kayrevan kıraat ulemâsının görüşleri serdedilmiştir. Ayrıca kıraat ulemâsının ilim yolculuklarının izi sürülmüş, Kayrevan'dan giden yahut Kayrevan'a gelen kıraat âlimlerinin hareketleri ve bunun kıraat ilminin seyrine olan etkileri tartışılmıştır. Bununla birlikte sözü edilen bölümde Kayrevan kıraat birikiminin özelliklerine dair ipuçları bulabileceğimiz eski Kayrevan mushaflarına temas edilmiştir. Söz konusu mushafların yazı, şekil, tezhip gibi bazı özelliklerine değinilmiş, hangi yörenin mushaf özelliklerini barındırdığı irdelenmiş, hangi kıraatleri barındırdığı ve kıraatleri sunuş biçimi incelenmiştir. Çalışmamızın son bölümü ise Kayrevanlı kıraat âlimleri ve telif ettikleri eserlerin tanıtımına ayrılmıştır. Sadece müellif kurrâ değil, Kayrevan kıraatine etki etmiş, tedris faaliyetlerinde bulunmuş tüm âlimlere temas edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen ve etkin katkılarıyla yanımda olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Efe'ye, gerek konunun belirlenmesinde gerek proje aşamasında gerekse okuma ve yazım sürecinde fikir ve eleştirileriyle katkılarını sunan Dr. Öğr. Üyesi Abdülhalim Başal'a, tez izleme komitesinde bulunan Doç. Dr. Hidayet Peker ve Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Öz'e, bazı Arapça kitapların mütalaasında destek olan Nurettin Atik'e teşekkür ediyorum. Küçük yaştan itibaren çeşitli kurslarda talim ve terbiyem ile meşgul olan ve üzerimde emeği bulunan tüm hocalarıma minnet duygularımı arz ederim. Bana huzurlu bir çalışma ortamı sunan hayat arkadaşşıma ve

henüz çocuk olmasına rağmen ilim için fedakârlık yapmanın ne demek olduğunu çalışmalarım boyunca tecrübe etmek durumunda kalan kızıma gönülden teşekkür ederim. Bütün çalışmalarımnda her zaman samimi desteklerini yanımda hissettiğim, hayır dualarını hiç eksik etmeyen annem, babam ve ablama minnet ve şükranlarımı arz ederim.

Mustafa Hilmi BİLİCAN

BURSA 2025



İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iv
YEMİN METNİ	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI	1
2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI	2
3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	4
4. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI	6
5. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN TARİHİ

1.1. KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ.....	11
1.1.1. Kayrevan Şehrinin İfrıkıye'de İlmin Yayılması Açısından Önemi	11
1.1.1.1. İfrıkıye'nin Sınırları ve Kayrevan ile olan alakası	12
1.1.1.2. İfrıkıye'nin Fethi	13
1.1.1.3. Kayrevan Şehrinin Kurulması.....	17
1.1.1.3.1. Kayrevan İsminin Kökeni, Kayrevan'ın Coğrafi Konumu ve Kayrevanlı Olanlara Verilen Nisbeler.....	17
1.1.1.3.2. Şehrin Kurulması	18
1.1.1.4. Kayrevan Şehrinin İlmî Önemi	20
1.1.2. Kayrevan'da Siyasî Durum ve İlmî Hayata Etkisi	26
1.1.2.1. Valiler Dönemi (Hicrî 96-184).....	26
1.1.2.2. Ağlebiye Devleti	29
1.1.2.3. İsmâîlî Şiîler Dönemi	31
1.1.2.4. Benî Zîrî Dönemi	33

1.1.3. Kayrevan'da Dinî-Mezhebî Durum ve İlmî Hayata Etkisi	34
1.1.3.1. Mezhepler Ortaya Çıkmadan Önceki Dinî Durum	34
1.1.3.2. Mezheplerin Kayrevan'a girişi.....	35
1.1.3.2.1. Şöhret Bulmamış Mezhepler.....	35
1.1.3.2.2. Haneî Mezhebi.....	35
1.1.3.2.3. Mâlikî Mezhebi	36
1.1.3.3. Kayrevan'da Kelâmî Fırkalar.....	37
1.1.3.3.1. Havâric (İbâzıyye-Sufriyye).....	37
1.1.3.3.2. Mu'tezile	38
1.1.3.3.3. Şîa- İsmâiliyye	38
1.1.3.3.4. Mürcie	39
1.1.4. Kayrevan'da Etnik -Toplumsal Yapı ve İlmî Hayata Etkisi	39
1.1.4.1. Kayrevan'da Önemli Toplumsal Unsurlar	40
1.1.4.1.1. Araplar.....	40
1.1.4.1.2. Berberîler.....	40
1.1.4.1.3. Diğer Etnik Gruplar.....	40
1.1.4.1.4. Yahudi ve Hristiyanlar	41
1.1.4.2. Kayrevanlı Kadınlar ve İlim	41
1.1.4.3. Kayrevan Halkının Genel Özellikleri.....	42
1.1.5. Kayrevan'da İktisadî Yapı ve İlmî Hayata Etkisi	43
1.1.6. Kayrevan'da İlim ve Ders Mahalleri.....	44
1.1.6.1. Mescid (Cami).....	44
1.1.6.2. Küttâb (Mekteb)	45
1.1.6.3. Kütüphane	46
1.1.6.4. Ribâtlar.....	46
1.1.6.5. Diğer Ders Mahalleri.....	48
1.2. KAYREVANDA KIRAAT TARİHİ (KIRAAT DÖNEMLERİ).....	50
1.2.1. Fetih Sürecinde Kayrevan'da Kuran ve Kıraat Faaliyetleri.....	50
1.2.1.2. Fetih Ordusundaki Sahâbe ve Özel Mushafları	50
1.2.1.3. Fetih Ordusundaki Tâbiîn ve Özel Mushafları.....	53
1.2.2. İhtiyar Öncesi Ferdî Kıraat Dönemi.....	55
1.2.2.1. Süfyân b.Vehb'in (ö.82/702) Kıraati	57
1.2.2.2. Abdurrahman b.el-Esved'in (ö.99/717) Kıraati	58
1.2.2.3. Abdullah b.Zübeyr b.el-Avvâm'ın (ö.73/692) Kıraati	59

1.2.2.4. Abdullah b.Abbâs'ın Kıraati	61
1.2.2.5. Abdullah b.Ömer b.el-Hattâb'ın (ö.73/692) Kıraati	63
1.2.2.6. Abdullah b.Amr b.Âs'ın Kıraati	63
1.2.2.7. Ukbe b.Âmir'in Kıraati	64
1.2.3. İhtiyar Dönemi	65
1.2.3.1. Ömer B.Abdilazîz'in Gönderdiği Heyet ve İhtiyar Dönemindeki Rolü	67
1.2.3.2. İhtiyar Döneminde Kayrevanlı Kıraat Ulemâsı	73
1.2.4. Kayrevan'da Kıraatlerin Tercihi Ve İştiharı Dönemi	76
1.2.4.1. TERCİH DÖNEMİNDE ÖNE ÇIKAN KIRAATLER.....	80
1.2.4.1.1. Ebû Amr Kıraati.....	80
1.2.4.1.2. Hamza Kıraati	81
1.2.4.1.3. Nafi Kıraati.....	82

İKİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNİ SAĞLAYAN FAKTÖRLER

2.1. KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ	83
2.1.1. Kayrevan Kıraatinin Temel Kaynakları	83
2.1.1.1. Hicaz: (Şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık).....	83
2.1.1.2. Mısır: Tedrisat Yönüyle Kaynaklık	86
2.1.1.3. Bağdat, Basra, Kûfe	89
2.1.1.4. Kayrevan'ın Endülüs'e Kaynaklığı.....	94
2.1.2. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraatler/Rivayetler ve Sebepleri	97
2.1.2.1. Nâfi' Kıraati Öncesindeki Durum	97
2.1.2.1.1. Hamza Kıraatinin Geçici Yaygınlığı.....	98
2.1.2.1.2. Hamza Kıraatinin Kayrevan'da Yayılmasına Etki Eden Kişi ve Sebepler.....	99
2.1.2.2. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'a Girişi	102
2.1.2.2.1. Nâfi'nin Kayrevanlı talebeleri.....	104
2.1.2.2.2. Nâfi'in Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gelen Talebeleri	105
2.1.2.3. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'da Yayılması ve İştiharı	107
2.1.2.3.1. İmâm Sahnûn'un Etkisi.....	108
2.1.2.3.2. İbn Hayrûn'un Etkisi.....	110
2.1.2.4. Nâfi' Kıraatinin İstikrar Bulma Sebepleri.....	111

2.1.2.4.1. Hicaz’a Yapılan Rihleler.....	111
2.1.2.4.2. Medine Mezhebini ve Kıraatini Diğerlerinden Üstün Tutmak	112
2.1.2.4.3. İmam Nâfi‘ ve İmam Mâlik Arasındaki İlmî İlişki ve Etkileşim..	115
2.1.2.4.4. Ulemânın Maliki Mezhebini ve Nafi Kıraatini birlikte Nakletmeleri.....	116
2.1.2.4.5. Yönetimlerin Destek ve Müdahaleleri	116
2.1.2.4.6. Siyasî ve Fikrî Olarak Doğudan Bağımsız Olma Gayreti.....	118
2.1.2.4.7. Mağrib Müslümanlarının Kıraat ve Mezhepte Birlik Gayreti.....	119
2.1.2.5. Kayrevan’da Nâfi‘ Kıraatinin Rivayetleri.....	121
2.1.2.5.1. Verş Rivayeti.....	121
2.1.2.5.2. Şöhret Bulmayan Rivayetler	122
2.1.3. Kayrevan’da Tercih Edilen Kıraat Tasnifatı	123
2.1.3.1. Kayrevanlı Kurrânın Kıraatlerin Sınırlandırmasına Yönelik Yaklaşımları	123
2.1.3.1.1. İbn Mücahid Öncesinde Tedvin Faaliyetleri.....	123
2.1.3.1.2. İbn Mücâhid’in Kıraatleri Sınırlandırması.....	126
2.1.3.1.3. Kayrevanlı Kıraat Âlimlerinin Kıraatlerin Sınırlandırılmasına Yönelik Görüşleri.....	127
2.1.3.1.3.1. Yedi Adedinin Seçilmesi Konusundaki Eleştirileri	128
2.1.3.1.3.2. Yedinin Dışında Kalan Kıraatlerin Şaz Olarak Algılanmasına Yönelik Eleştiriler	129
2.1.3.1.3.3. Râvî Sayısının İki ile Kayıtlanmasına Yönelik Eleştiriler	130
2.1.3.1.3.4. Yedi Kıraatin İçine Alınan/Alınan İsimlerde Doğru Davranılmadığı Konusundaki Eleştiriler	131
2.1.4. Hicrî İlk Dört Buçuk Asırda Kayrevan Mushafları ve Özellikleri.....	131
2.1.4.1. KAYREVAN MUSHAFLARININ ÖZELLİKLERİ	137
2.1.4.1.1. Mushaf Tabiri ve Kayrevan Mushaflarında Kullanımı.....	137
2.1.4.1.2. Mushafların Hacim ve Ölçüleri.....	138
2.1.4.1.3. Kayrevan Mushaflarının Yazımında Kullanılan Malzeme	139
2.1.4.1.4. Mushaf Süsleri, İşaretleri, Fevâtihu’s-Süver ve Mushafın Bölümleri	140
2.1.4.1.5. Kayrevan Mushaflarında Harekeler, Noktalar ve Kıraatler	141
2.1.4.2. Kadim Kayrevan Mushaflarının Kıraat Yönü İle Tahlili.....	144
2.1.4.2.1. Fadl Mushafı	144
2.1.4.2.2. Kadı Abdullah B.Hâşim’in Vakfettiği Kayrevan Mushafı	146
2.1.4.2.3. Ümmü Milâl’in Mushafı	147

2.2. KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNE KATKI SAĞLAYAN FAKTÖRLER	149
2.2.1. Kayrevan Halkının Kıraat İlmine Verdiği Önem ve Kayrevan'da Kur'ân Eğitimi.....	149
2.2.1.1. Kayrevan'da Kıraat İlmine Verilen Değer.....	149
2.2.1.2. Kayrevan'da Eğitim Sistemi ve Kur'ân Eğitimi	152
2.2.2. İlim Yolculukları: Rihle	155
2.2.2.1. Rihlenin Kavramsal Çerçevesi.....	155
2.2.2.2. Kayrevan'a Has Rihle Nedenleri	156
2.2.2.3. Rihlelerin Gerçekleştirildiği Bölgeler	159
2.2.2.3.1. Rihle Güzergahları ve Yol Tercihleri.....	159
2.2.2.3.2. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerler.....	160
2.2.2.3.3. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerlerin Nedenleri.....	166
2.2.2.3.4. Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gerçekleştirilen Rihleler	167
2.2.2.3.5. Diğer bölgelerden Kayrevan'a Yapılan Rihlelerin Nedenleri.....	170
2.2.3. Yöneticilerin Kıraat Alanına Yönelik Katkıları.....	171

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT LİTERATÜRÜ VE KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİ

3.1. TABAKÂT ESERLERİNDE KURRÂYA İŞARET EDEN TABİRLER.....	173
3.1.1. Kıraat İlmiyle İştigal Etmekle Alakalı Tabirler	174
3.1.2. Kıraat Dersi Almakla Alakalı Tabirler.....	175
3.1.3. Kıraat Dersi Vermekle Alakalı Tabirler.....	175
3.2. KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİNİN İLMÎ, KÜLTÜREL VE AHLAKÎ DURUMLARI	176
3.3. KAYREVANLI MÜELLİF KURRÂ VE KIRAAT LİTERATÜRÜ.....	178
3.4. KIRAAT TELİFİ BULUNMAYAN KAYREVANLI KURRÂ	196
SONUÇ.....	220
KAYNAKÇA	228
ÖZGEÇMİŞ.....	240

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.s.	Aleyhisselam
b.	Bin (Oğlu)
b.	Basım
bkz.	Bakınız
c./C.	Cilt
c.c.	Celle Celâlühü
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Hız.	Hız.
İfav	İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
ö.	Ölüm Tarihi
r.a.	Radıyallahü Anh
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
s.a.s.	Sallalâhü Aleyhi Vesellem
şrh.	Şerh Eden
thk.	Tahkik Eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri
y.y.	Yayın Yeri / Yayınevi Yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Kayrevan, sahâbe-i kirâmın ve etbeu't-tâbiînın bizzat fethinde ve tesisinde büyük etki sahibi olduğu önemli bir İslâm şehridir. Batı İslâm coğrafyasının önemli bir bölgesi olan İfrîkıye topraklarının fethinden kısa bir süre sonra resmî olarak hicretin ellinci senesinde kurulmuş, kısa süre içerisinde siyasî, askerî, ilmî anlamda başkent hüviyeti kazanmıştır. Batı ve Doğu İslâm beldelerinin neredeyse tam ortasında kalan ve bu iki cenahı birbirine bağlayan kritik bir güzergahta bulunan Kayrevan, bu özelliği nedeniyle tesisinden itibaren birçok âlime yurt olmuş ve çeşitli ilmî akımların neşvünema bulduğu önemli bir şehir haline gelmiştir. Her ne kadar İslâmî fetih gerçekleşse de siyasî istikrar pek zuhur etmemiş ve Kayrevan çoğunlukla iç karışıklıkların peyda olduğu bir şehir olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak siyasî anlamdaki bu olumsuz tabloya rağmen bölgenin fethine ve şehrin tesisine katkıda bulunan sahâbe ile tâbiînın gayretleri sayesinde Kayrevan bir ilim şehri olmuştur. Zamanla yetişen âlimler diğer İslâm merkezlerine ilim yolculukları tertip ederek, Hac ibadeti vesilesiyle doğu illerine ve özellikle Medine şehrine ulaşarak ilmen mücehhez hale gelmişler, ardından memleketlerine dönerek yüksek keyfiyetli bir ilmî ortamın hazırlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Kayrevan'da kıraat, hadis, fıkıh, kelam gibi hemen hemen İslâmî ilimlerin her sahasında, alanında otorite isimler yetişmiş ve bu ulemâ hem memleketlerinde hem de çeşitli İslâm beldelerinde talebeler yetiştirmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm ile birincil manada alakası sebebiyle Kayrevanlıların en fazla önemsedikleri ve kıymet verdikleri alanlardan biri kıraat ilmi olmuştur. Bu verilen önem vesilesiyle Kayrevan, kıraat ilmi açısından önemli bir şehir olmuş ve bağrında çok etkili kıraat âlimleri yetişmiştir. Kayrevanlı kıraat ulemâsı kıraat tedrisine ve okuyuş farklılıkları ile alakalı teliflere azami ehemmiyet göstermişlerdir. Bazı Kayrevanlı kıraat âlimleri sahasında otorite isimler haline gelmişlerdir. Günümüzde kıraat tarihî yahut muhtelif kıraat eserlerini tetkik eden bir kişi satır aralarında birçok Kayrevanlı isme tesadüf etmektedir. Ayrıca Kayrevanlı olmayan bazı kıraat ulemâsını araştırırken de Kayrevan şehrinin etkilerini gözlemlene ihtimali bulunmaktadır.

Kayrevan şehri, kıraat ilmiyle alakalı yapılmış diğer birçok coğrafi çalışmanın aksine yüzölçümü anlamında büyük bir alanı temsil etmemektedir. Genellikle söz konusu çalışmalarda ülke, bölge, yöre gibi şehirden daha büyük coğrafyalar ele alınabilmektedir. Kayrevan ise bir şehir olması hasebiyle bahsi geçen genellemeden ayrılmaktadır.

Kayrevan Mağrib'te inşâ edilen ilk şehirlerdendir. Böyle olunca siyasî, askerî hareketlilik Kayrevan'dan neşet etmiş, zamanla ilmî akış ve kültürel devinim oradan devam edegelmiştir. Özellikle Batı yörelerine dair bir tespit yapıldığında, bir âlimden söz edildiğinde yüksek olasılıkla Kayrevanlı birine değinildiği gözlemlenmiştir. Kıraat sahasında da benzer bir durum cârîdir. Kayrevan'ın, Mağrib şehirlerine ve Endülüs'e kıraat de dahil olmak üzere birçok ilimde kaynaklık ettiği tespit edilmiştir.

Kıraat ilminde bölgesel çalışmaların azlığı bir vâkıdır. Belli coğrafyaların ele alınarak oradaki ilmî alışverişi, kıraat birimini ve hareketliliğini imkân ölçüsünde tespit edebilmek, tarihî tozlu sayfalarında unutulmuş biyografilere temas etmek oldukça değerlidir. Önemi anlatılmaya çalışılan mezkûr durumlar bu çalışmada hasbelkader sunulmaya çalışılmış ve Kayrevan'ın kıraat açısından tüm yönleri ile tetkik edilmesi amaçlanmıştır.

2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Çalışmamız Kayrevan şehrinin tesis edilmesinden, ilmî merkezietini kaybettiği beşinci asrın ortalarına kadar olan süreyi kapsamaktadır. Hicrî elli senesinde gerçekleşen tesisinden evvelki fetih süreçlerine, sahâbe ve tâbiînin bölgedeki gayretlerine de genel hatları ile değinilmiştir. Takriben dört yüz elli seneyi kapsayan bu çalışma elbette bilimsel açıdan bakıldığında geniş bir zamana tekabül etmektedir. Özellikle sözünü ettiğimiz sürenin son iki asrında Kayrevan'da kıraat ilmi tam manası ile teşekkül etmiş ve tedvîn faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bilhassa ele alınan sürecin son yüzyıllarında nicelik bakımından çok fazla olmasa da çok kıymetli telifler kaleme alınmış, içlerinden önemli bir kısmı kendisinden sonraki eserlerde temel kaynak olarak kullanılmıştır. Ezcümle, çalışmamızda Kayrevan'ın içinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinin fethi ve Kayrevan şehrinin tesis edilmesinden başlayarak, ilmî şöhrat ve merkezietini yitirdiği beşinci asrın ortalarına kadar olan süre ele alınmıştır. Sözü edilen süre zarfında Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyrini olumlu veya olumsuz anlamda etkileyen hadiseler, tercih edilen

kıraat ve tercih edilme nedenleri, Kayrevanlı kurrâ ve telifleri gibi birçok noktaya temas edilmeye gayret edilmiştir.

Tez, giriş, sonuç ve üç ana bölümden teşekkül etmektedir. Birinci bölümde evvela Kayrevan şehrinin bazı temel hususiyetleri üzerinde durulmuştur. Zira bir şehrin coğrafi, tarihî, siyasî, ekonomik, dinî, mezhebî, toplumsal yapı vb. birçok yönü anlaşıldığında ilmî açıdan daha iyi tahlil ve tetkik edilebilmektedir. Bir de konu Kayrevan gibi çok fazla ele alınmamış yahut üzerinde durulmamış bir şehir olunca şehir ile alakalı temel bilgilerin verilmesi, gerektiği yerde detaylı verilerin de sunulması lüzumlu addedilmiştir. Birinci bölümde kronolojik bir aktarım ile Kayrevan'da kıraat ilminin tarihî seyri de ele alınmıştır. Kıraat tarihinin bu seyri, fetih dönemindeki Kur'ân ve kıraat faaliyetlerinden itibaren aktarılmıştır. Daha sonra kıraatlerin ihtiyarından önceki durum, ardından ihtiyar ve iştihar dönemlerinde Kayrevan'da kıraat ilminin durumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu aşamalar kıraat ilmine etki eden kişiler ile telif ve tedris faaliyetleri ekseninde değerlendirilmiş, bu şekilde Kayrevan'daki kıraat birikiminin oluşum serencamı gösterilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise Kayrevan kıraatinin özellikleri ve Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesini sağlayan etkenler ele alınmıştır. Buna göre; Kayrevan kıraatinin kaynaklarının neler olduğu, tercih edilen kıraatler-rivayetler ve sebepleri, geçerli olan kıraat tasnîfâtı ve bu çerçevede Kayrevan kıraat ulemâsının görüşleri serdedilmiştir. Ayrıca kıraat ulemâsının ilim yolculuklarının izi sürülmüş, Kayrevan'dan giden yahut Kayrevan'a gelen kıraat âlimlerinin hareketleri ve bunun kıraat ilminin seyrine olan etkileri tartışılmıştır. Bununla birlikte sözü edilen bölümde Kayrevan kıraat birikiminin özelliklerine dair ipuçları bulabileceğimiz eski Kayrevan mushaflarına temas edilmiştir. Söz konusu mushafların yazı, şekil, tezhip gibi bazı özelliklerine değinilmiş, hangi yörenin mushaf özelliklerini barındırdığı irdelenmiş, hangi kıraatleri barındırdığı ve kıraatleri sunuş biçimi incelenmiştir.

Çalışmamızın son bölümü ise Kayrevanlı kıraat âlimleri ve telif ettikleri eserlerin tanıtımına ayrılmıştır. Sadece müellif kurrâ değil, Kayrevan kıraatine etki etmiş, tedris faaliyetlerinde bulunmuş tüm âlimlere temas edilmeye çalışılmıştır. Âlimler bir şehrin herhangi bir ilimdeki birikimi ile doğrudan alakadar oldukları için tabakât eserlerinde Kayrevan kurrâsı ile ilgili var olan bilgiler mümkün olduğu kadar detaylı bir şekilde

sunulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca terâcim eserlerinde kıraat âlimlerinin zikri geçerken çoğunlukla rastlanılan bazı kelimeler ve kalıp ifadeler kısaca izah edilmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bilimsel araştırma, problemlere mantıklı ve güvenilir çözümler bulmak hedefiyle bir plan e sistem dahilinde verilerin bir araya getirilmesi, analiz edilmesi, yorumlanarak bir değerlendirmeye tabi turulması ve rapor edilmesi sürecidir. Söz konusu bilimsel araştırmanın konusuna uygun olarak kullanılacak bilimsel araştırma yöntemlerinin, bilim alanlarına ve ele alınan konuya göre çeşitlilik arz ettiği bilinen bir durumdur. Söz gelimi Kur’ân-ı Kerîm’i odağına alan çalışmalarda tercih edilen yöntemle, tahkik veya edisyon kritiği sınıfına giren çalışmalarda tercih edilen yöntem farklılık göstermektedir. Ya da daha genel bir örnekle ifade edilecek olursa, ekonomi alanındaki bir mevzuyla tarih biliminin sahasına giren bir konu farklı yöntemlerle araştırılmaktadır.

Araştırmamızda kullandığımız metot nitel araştırma yöntemlerinin bir türü olan “durum çalışması” türüne uygun düşmektedir. Durum çalışması “sınırlı bir sistemin nasıl işlediği ve çalıştığı hakkında sistematik bilgi toplamak için çoklu veri toplama kullanılarak o sistemin derinlemesine incelenmesini içeren metodolojik bir yaklaşım”¹ ve “sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesi”² şeklinde ifadelerle tanımlanmıştır. Araştırmamızda, durum çalışmasında dikkat edilmesi gereken; durum içerisindeki olgu ve olayların net bir şekilde tanımlanması, hadiselerin kronolojik olarak sunulması, olay ve olguların tanımlanıp analiz edilmesi için yer yer tartışmaların kurulması, belirgin olaylar ve bireysel aktör ya da aktör grupları üzerine odaklanması gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Ezcümle bu tezin, sosyal bilimler alanında, nitel araştırma usullerinden “kaynak tarama”, “veri toplama” ve “analiz etme” yöntemleri esas alınarak hazırlanmış bir durum çalışması kategorisinde olduğu ifade edilebilir.

Durum çalışmasında araştırılan olay veya durum, kendi doğal kapsamında, yer ve zamanla sınırlı olarak araştırılmaktadır. Bu çalışmada da Kayrevan şehri kıraat ilmi açısından ve fetih hareketlerinin başladığı hilafet dönemiyle Kayrevan’ın çeşitli siyasi

¹ Chmiliar, “Multiple-case designs”, *Encyclopedia of case study research* (USA: SAGE Publications, 2010), 582-583.

² Merriam, *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013).

durumlardan kaynaklı olarak ilmî kimliğini yitirdiği hicrî beşinci asrın yarısına kadar olana süre çerçevesinde araştırmaya tabi tutulmuştur.

Kıraat ilminin Kayrevan'da geçirdiği tüm aşamaları ele alan çalışmamız, ilk olarak bu şehre mensup olan kıraat ulemâsının tespitini gerekli kılmıştır. Zira bir bölge veya şehirdeki kıraat faaliyetleri, büyük oranda orada yaşamış kıraat âlimlerinin biyografilerinden yararlanılarak analiz edilebilir. Elbetteki Kayrevan'da yaşamış tüm kurrânın tespitini eksiksiz olarak yapabilmenin zorluğu malumdur. Ancak biyografi ve içerisinde biyografik verilerin bulunduğu tüm kitaplar tespit edilip tarama yapılarak aranılan vasıflardaki kurrânın bilgilerine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Taramalar sırasında kurrânın Kayrevan'da dünyaya gelmesi, burada kıraat eğitim veya öğretim faaliyetlerinde bulunan, ilk eğitimini Kayrevan'da almasına rağmen farklı yerlere göç eden, farklı bölgelerde yetişen fakat daha sonra Kayrevan'a gelerek burada kıraatle meşgul olan tüm kurrâ kaydedilmeye çalışılmıştır. Başka ülke veya şehirlerden Kayrevan'a gelen kurrânın çok kısa süre uğrayan misafir vasfında değerlendirilebilecek olanlara değil; hatırı sayılır bir süre burada ikamet eden, şehrin kıraat birikimine tesir eden yahut eğitim öğretim faaliyetlerine belli bir süre katılanlara değinilmiştir. Son bölümde tespit edilen bu kurrânın kısa biyografilerine, ilim yolculuklarına ve günümüze ulaşsın ya da ulaşmasın kıraatle alakalı teliflerine yer verilmiştir.

Çalışmamızda şehir ve şahıs isimlerinin aslı kaynaklarda zikredildiği şekilde yazılmasına büyük oranda dikkat edilmiştir. İhtilafı durumlarda ise TDV İslam Ansiklopedisi'nin yazımı takip edilmiştir. Arapça'dan dilimize geçmiş kelimelerin imlâsında da TDV İslam Ansiklopedisi esas alınmıştır. Kıraat âlimlerinin adları Arap alfabesiyle ayrıca yazılmamıştır. Ancak isim öbekleri yazılırken kendi içerisinde nahiv kaidelerine dikkat edilmiş örneğin muzâfun ileyh olan sözcükler, Arap dilindeki telaffuzları esas alınarak kaydedilmiştir (örn. Sa'd b. Ebû Serh yerine Sa'd b. Ebî Serh).

Çalışma yapılırken birinci derecede yol haritamızı, danışman hocamızın rehberliğiyle beraber Tez İzleme Komitesi jürisinde bulunan öğretim üyelerinin tavsiye ve katkıları belirlemiştir. Ayrıca araştırma süresince Bursa Uludağ ve Kocaeli Üniversitelerinin kütüphanelerinden faydalanılmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN TEMEL KAYNAKLARI

Araştırmamız, Kayrevan kıraat birikiminin hemen her yönünü içerse de öncelikle tarihsel yönüyle öne çıkmakta; analiz, değerlendirme ve tespitler çoğunlukla kurrâ ile alakalı bilgilerden istifade edilerek aktarılmaktadır. Bu bağlamda tezimizin ana kaynaklarının ilk sırasında tabakât-terâcim eserleri yer almıştır. Tezin hazırlık aşamasında Kayrevanlı kıraat âlimlerini tespit edebilmek için, çalışmamızın aynı zamanda esas kaynaklarını oluşturan ve aşağıda sayılacak olan eserler başından sonuna dek taramaya tabi tutulmuştur. Zaman zaman bu işlem için Mektebetü’ş-Şâmile programı kullanılmış, bazen de kurrânın tahmin edilenin haricinde bir kelimeyle aktarılma olasılığından dolayı eserler elektronik ortamda manuel olarak taranmıştır.

Sözü edilen taramada öncelik yalnız kıraat ulemâsının biyografilerini içeren Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Ma ‘rifetü’l-kurrâi’l kibâr ‘ala’t-tabakâti ve’l-‘âsâr’* ve İbn Cezerî’nin (ö. 833/1429) *Ğâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ* isimli eserlerine verilmiş, Kayrevanlı kurrâ tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonraki aşamada ise Kayrevan, Mağrib, Endülüs yörelerini ele alan ve memleketleri genellikle zikri geçen yerler olan müelliflerin tabakât-terâcim telifleri taranmış, Kayrevanlı olan yahut Kayrevan’da hatırı sayılır bir süre ikamet eden kurrânın isimlerine ulaşılmaya gayret edilmiştir. Bahse konu kaynaklar ise Ebu’l-Arab’ın (ö. 333/944) *Tabakât*, İbnü’l-Faradî’nin (ö. 403/1013) *Târîhu ‘ulemâi’l-Endülüs*, Mâlikî’nin (ö. 453/1061) *Riyâdu’n-nüfûs fî tabakâti ulemâi’l-Kayrevan ve İfrîkiye*, Humeydî’nin (ö. 488/1095) *Cezvetü’l-muktebis fî zikri vülâti’l-Endülüs*, İbn Beşkûvâl’in (ö. 578/1183): *Kitâbü’s-Sıla fî târihi eimmeti’l-Endülüs*, ed-Dabbî’nin (ö. 599/1223) *Buğyetü’l-mültemis fî târihi ricâli ehli’l-Endülüs*, Debbâğ’ın (ö. 696/1206) *Meâlimü’l-îmân* isimli eserleridir.

Yukarıdaki eserler kadar yoğun bir şekilde başvurulmasa da tez çalışmamızda kaynak olarak kullanılan Zehebî’nin *Siyeru alâmi’n-nübelâ*, Safedî’nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, Celâlüddîn es-Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *Buğyetü’l-vü‘ât; tabakâtü’l-müfessirîn*, İbnü’l-İmâd’ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü’z-zeheb*, Mahlûf’un (ö. 1941) *Şeceratü’n-nûri’z-zekiyye* teliflerinin altı çizilmelidir.

Kayrevan’daki kıraat ilmi birikiminin daha iyi analiz edilmesi için kurrânın meydana getirdiği eserleri de tüm detaylarıyla tespit etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple fihrist ve tabakât eserleri olarak İbn Nedîm’in (ö. 385/995) *el-Fihristü fî ahhârî’l-ulemâi’l-*

musannifine mine'l-kudemâi ve'l-muhaddisîne ve esmâi kütübihim, Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn 'an esmâi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) *Hediyyetü'l-ârifîn Esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn; Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Ali Şevah İshak'ın *Mu'cemü musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli telifleri gereken durumlarda taramaya tabi tutulmuştur.

Çalışmamızın özellikle birinci bölümü Kayrevan tarihiyle ilgili birçok bilgi ihtiva etmektedir. Ayrıca şehrin coğrafi, siyasî, iktisadî vb. durumlarının ilim sahasına etkileri incelenmiştir. Bu hususlarla alakalı Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, İbn Abdirabbih'in (ö. 327/938) *Akdi'l-ferîd*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*, Nüveyrî'nin (ö. 733/1332) *Nihâyetü'l-ereb*, Süyûtî'nin *Hüsnu'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*, Venşerîsî'nin (ö. 914/1058) *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, Ebbâh'ın *Târîhu'l-kirâât fi'l-meşrik ve'l-mağrib* adlı eserlerine başvurulmuştur.

Kayrevan'daki eğitim-öğretim faaliyetleri ve kıraat ilmine dair bölgedeki durumu tespit ve analiz için ise İbn Sahnûn'un (ö. 256/869) *Kitâbu Âdâbu'l-Muallimîn*, Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *er-Risâletü'l-Mufasssale*, Kadı İyâz'ın (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti 'a'lâmi mezhebi Mâlik*, İbn İzârî'nin (ö. 712/1312) *el-Beyânü'l-müğrib fi'htisâri ahhâri mülûki'l Endelüs ve'l-Mağrib*, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mükaddimetü İbn Haldûn* isimli eserlerine müracaat edilmiştir.

Kıraat ilminin gerek Kayrevan gerekse diğer İslâm şehirlerindeki seyri, kıraatlerin tasnif ve sınırlandırılması, kıraatin temel mevzularında Kayrevan kurrâsının görüşleri gibi hususlarda ise İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kirâât*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirââti's-seb'i'l-meşhûra; el-Ahrufi's-seb'a li'l-Kurân*, Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1267) *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr; Müncidu'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, Mehmet Emin Maşalı'nın *Tarihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* isimli teliflerden istifade edilmiştir.

Müellif ve eserleriyle alakalı bilgilerin teyidi ve kaynaklara ulaşma konusunda kolaylık için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nden de sıklıkla faydalanılmıştır. Kelimelerin yazımıyla alakalı da söz konusu ansiklopediye yoğun olarak başvurulmuştur.

Bu bölümde zikri geçen eserler kaynak mahiyetinde oldukları için zikredilmiştir. Ancak bu sayılanlarla birlikte hem Arap dünyasında hem de ülkemizde konuyla ilgili birçok kitap, makale ve ansiklopedi maddesinden yararlanılmıştır.

5. LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Her ne kadar konuya kısmen temas eden bazı akademik çalışmalar, tezler ve makaleler mevcut olsa da, şu ana kadar ulaşılan kaynaklar doğrultusunda, ne Türkiye’de ne de Arap dünyasında Kayrevan’ın tesisinden başlayarak işgaline kadar uzanan tarihsel süreci esas alan kapsamlı bir kıraat incelemesine rastlanmamıştır.

Gerçekleştirdiğimiz araştırma; içeriği, yapısal bütünlüğü, konu başlıklarının ele alınış biçimi, daha önce gün yüzüne çıkarılamamış bazı bilgilere ulaşılması, literatürde yeterince işlenmemiş pek çok meseleyi kapsamına alması, Kayrevan kıraatinin kaynaklarını, yöntemini, metodolojisini ve İslam dünyası üzerindeki etkilerini ayrıntılı şekilde ortaya koyması; ayrıca bu medeniyetin yetiştirdiği kurrâ ve onların kıraat ilmine dair kaleme aldıkları eserlerin yalnızca sınırlı bir kısmına değil, tamamına temas etmesi gibi yönleriyle Kayrevan’ı kısmî olarak ele alan mevcut çalışmalardan önemli ölçüde ayrılmakta ve onlara nazaran daha kapsamlı bir nitelik arz etmektedir.

Ülkemizde Kayrevan’ın tarihî ve mimarî yönden ele alındığı iki adet lisansüstü tezi bulunmaktadır. Bunlardan biri Esra Keskin’in *Kuruluşundan Emevîler Devleti’nin Yıkılışına Kadar Kayrevan’* isimli yüksek lisans; diğer ise Mouayed Mnari’nin *Kayrevan Şehrinin Osmanlılaştırılması ve Tarihi Eserleri (1557 - 1735)* adlı doktora çalışmasıdır.

Kayrevan’a kıraat ilmi açısından doğrudan veya dolaylı olarak temas eden birçok çalışma mevcuttur. İfrîkıyye, Mağrib bölgelerindeki kıraat birikiminden, âlimlerden yahut çeşitli spesifik konulardan bahseden makale bazında çok kıymetli Türkçe çalışmalardan olarak, Ahmet Arif Akbaba’nın Kayrevan’daki kıraat teşekkül sürecini mücmel bir şekilde ele aldığı “*Kayrevan’da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır)*”; Alaaddin Salihoğlu’nun Mağrib ve Kuzey Afrika coğrafyasında Nâfi‘ kıraatinin durumunu ele alan ve özellikle söz konusu kıraatin tariklerine projeksiyon tuttuğu “*Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi‘ Kıraati ve On Tarîki*” isimli makalelerin altı çizilmelidir.

Lisansüstü tez düzeyinde de Kayrevan’ı tema olarak almaya ancak içerisinde oraya temas eden önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan biri Nur Kübra Demirci’ye ait *Kıraat*

İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi isimli yüksek lisans tezidir. Sözü edilen çalışmada birçok Kayrevanlı kurrâya temas edilmiş, Kayrevan'a Mısır-Endülüs arasındaki kıraat ilişkisi bağlamında değinilmiştir. Ayrıca Abdulhâlim Başal'ın Kayrevan'a coğrafi olarak yakın ve Kayrevan ile çeşitli ilmî etkileşimlerde bulunmuş olan Endülüs'teki kıraat medresesini ele aldığı "*Endülüs'te Kıraat İlmi*" adlı doktora tezi de ele aldığımız şehirle alakalı kıymetli ipuçları sunmaktadır. Yüksek nitelikli bu çalışmadan azamî düzeyde istifade edilmiş, tezimizin içeriğinin oluşturulması ve konuyu işleme üslubu bakımından çalışmamız boyunca faydalanılmıştır. Yine ülkemizde Kayrevanlı kurrânın bazısı tez düzeyinde çalışılmıştır. Örneğin Mekkî b. Ebî Tâlib'in gerek tefsir gerekse kıraat yönü ele alınarak birçok tez hazırlanmıştır. Mehdevî ile alakalı ise Mustafa Akın'ın *Mushaf imlâsı bağlamında Mehdevî ve Hicâu Mesâhifi'l-emsâr* adlı eseri isimli yüksek lisans; Ahmet Arif Akbaba'nın ise *Kıraat ilmi tarihindeki yeri ve önemi açısından Ebû'l-Abbâs el-Mehdevî* adlı doktora tezi zikredilebilir.

Her ne kadar doğrudan Kayrevan'ı ele almasa da bölgedeki rihle hareketliliğine dair ipuçları sunan Fatma Büşra Çoban'ın "*Endülüslü muhaddislerin rihleleri (Hicrî ilk dört asır)*" isimli yüksek lisans, Elif Erdem'in ise "*Hadis tarihinde ilim yolculukları: Rihleler*" isimli doktora tezi zikredilebilir. Ayrıca Yusuf Bahri Gündoğdu'nun "*İslam Eğitim Geleneğinin Teşekkülünde Hadislerin Etkisi: Rihle Örneği*" ve Mustafa Çoban'ın "*Endülüs Eğitim ve Öğretiminde Rihleler ve Günümüz Öğrenci Değişim Programları ile Karşılaştırılması*" isimli makaleleri de literatürde yer almaktadır.

Kayrevan şehrinin tarihinden, ictimâî, dinî, ticarî ve eğitim-öğretim cihetinden bahseden birçok eser bulunmaktadır. Muhammed Zeytûn'un "*el-Kayrevan ve Devruhâ fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye*" ve Abdurrahman Osman Hicâzî'nin "*et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-Kayrevan*" isimli eserleri sözü edilen mevzular yönüyle önemlidir. Kayrevan şehrinin de içerisinde bulunduğu İfrîkiyye bölgesindeki veya daha geniş bir coğrafyayı ifade eden Mağrib'teki kıraat ilmi hareketliliği ile alakalı bazı çalışmalar yapılmıştır. Hamîtû'nun "*Kırâatü'l-İmâm Nâfi' inde'l-Meğâribe min Rivâyeti Ebî Sa'îd Verş*" ve Hind Şelebî'nin ise "*el-Kırâât bi-İfrîkiyye mine'l-fethi ile'l-muntestifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*" adlı çalışmaları bu hususta ilk zikredilecek çalışmalardandır. Şelebî, İfrîkiyye'deki kıraat birikimine ve ulemâya dair kıymetli tespitler sunmaktadır. Kayrevan mushaflarını özel olarak incelemesi ve söz konusu coğrafyadaki kurrâya yönelik tespitleri, Şelebî bahsi geçen telifini nezdimizde kıymetli kılmaktadır. Hamîtû ise daha geniş bir coğrafyayı ele

olarak Nâfi‘ kıraatini önceleyecek şekilde hacimli bir eser kaleme almıştır. Mağrib odaklı olarak yazılmış beş ciltlik eserinin özellikle ilk cildi, çalışmamız açısından önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Zira Verş rivayetinin Kayrevan’daki yayılımıyla ilgili pek çok bilgi, bu ciltte ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Hamîtû, Verş Rivayeti’nin Batı’ya geçiş sürecini detaylı bir şekilde irdelleyerek, aynı zamanda Kayrevan’daki tarihsel gelişimine ve bu dönemde öne çıkan kurrâya dair önemli bilgilere de geniş yer ayırmıştır.

Bahsedilenlere ek olarak, Arap literatüründen Muhammed Muhtâr Veleddü Ebâh’ın *Târihu’l-Kırâât fi’l-Meşrik ve’l-Mağrib*; Fâtıma Abdülkâdir Ridvân’ın *Medînetü’l-Kayrevan fi’l-ahdi’l-Ağâlîbe*; Hüseyin Şevât’ın *Medresetü’l-Hadîs fi’l-Kayrevan mine’l-fethi’l-İslâmî ilâ muntasafî’l-karni’l-hâmisi’l-hicrî* ve Muhammed Zeytûn’un *el-Kayrevan ve devruhâ fi’l-hadâratî’l-İslâmiyye* isimli çalışmalarından da azami ölçüde istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN’DA KIRAAT İLMİNİN TARİHİ

1.1. KAYREVAN ŞEHRİNİN ÖZELLİKLERİ

Bir şehirdeki beşerî hayatın özellikleri hem o şehirdeki ilmî hayatı etkilemekte hem de ondan etkilenmektedir. Bir coğrafi bölgenin ilmî özelliklerinin doğuşu, gelişmesi, muhtelif seviyelere ulaşması, başka şehirleri etkileyip onlardan etkilenmesi gibi birçok olgu, söz konusu bölgenin insana tealluk eden tüm yönlerinin de incelemeye tabi tutulması lüzumludur. Bu sebeple Kayrevan şehrindeki ilmî hareketi, özellikle de kıraat ilmiyle alakalı durumları tam anlamıyla idrak edebilmek için oranın siyasî, dinî, ictimai, iktisadî vb. yönleri bu bölümde ele alınacaktır.

Şehrin tüm özelliklerinin ve tarihî izlerinin birçok hadise ile dolu dört asırda tüm ince detaylarıyla incelenmesi tabii ki mümkün görünmemektedir. Hatta şehrin tüm özellikleri detaylarıyla ele alınırsa her başlık için birer ilmî tez kadar kapsamlı malumatın ortaya çıkacağı açıktır. Bu sebeple hazırlık mahiyetinde olan bu bölümde, kıraat ilminin Kayrevan’daki durumu aktarılırken okuyucunun aklında soru işareti kalmaması amacıyla şehirle alakalı gerekli bilgiler sunulmaya çalışılacaktır. Bu gerekli bilgiler de şehrin özelliklerinin ilmî hayata olan etkisine yönelik aktarılmaya çalışılacak, bu gayenin dışına lüzumlu olmadıkça çıkılmayacaktır.

Bu sebeple, tarihçilerin muhtelif rivayetlerini aktarmak, olayların detaylarına inmek, olası durumları tek tek ele almak gibi ayrıntılı sunumlara girilmemeye çalışılacak; okuyucunun Kayrevan’daki kıraat ilmiyle alakalı serencamı daha iyi tahayyül etmesi için sadece özet bilgiler aktarılacaktır.

1.1.1. Kayrevan Şehrinin İfrîkiye’de İlmî Yayılması Açısından Önemi

Kayrevan şehrinin tesis edilmesi ve İfrîkiye bölgesinin fethedilmesi ile alakalı bilgilerden önce İfrîkiye’nin sınırlarıyla alakalı görüşleri bilmek önem arz etmektedir. Çalışmanın

odaklandığı süre içerisinde Kayrevan söz konusu bölgenin başkenti konumunda olduğu için oranın sınırlarını okuyucunun bilmesinde fayda görülmektedir.

1.1.1.1. İfrîkiye'nin Sınırları ve Kayrevan ile olan alakası

İfrîkiye adı, meşhur olan şekliyle hemzenin kesresi ile telaffuz edilmekle birlikte nadir olarak hemzenin fethasıyla Efrîkiye-Afrîkiye şekillerinde de ifade edilmektedir.³

İfrîkiye'nin sınırlarıyla alakalı çeşitli görüşler beyan edilmiştir. Bazı kaynaklarda İfrîkiye'nin Berka ile Tanca şehirleri arasında kalan, Fas, Tunus, Cezayir'in tamamını, Libya'nın da büyük bir bölümünü kapsayan saha olduğu, bazı kaynaklarda ise Berka ile şu anda Cezayir topraklarında bulunan Tâhert şehri arasındaki Cezayir, Tunus ve Libya'nın çoğunu içine alan bir alan olduğu söylenmiştir.⁴

Söz konusu bölgenin yüz ölçümünü daha küçük olarak kabul eden bazı kaynaklardaki görüşe göre ise İfrîkiye, Trablus ve Bicâye şehirleri arasındaki Tunus'un tamamını, Cezayir ve Libya'nın ise bir kısmını kapsayan alan; diğer bir görüşe göre ise Trablus ve Cezayir'in Konstantin şehirleri arasında kalan, günümüz Tunus şehrinin neredeyse tamamını kapsayan alan olarak kabul edilmiştir. Tüm bunlarla birlikte İfrîkiye kelimesi ile sadece başkent Kayrevan'ın da kastedildiğine dair zayıf rivayetler de bulunmaktadır.⁵

Bir şehrin yahut bölgenin sınırları doğrudan siyasî hadiselerle bağlantılı olduğu için doğal olarak Kayrevan'ı içinde bulunduran İfrîkiye'nin sınırları da dönem dönem savaş ve anlaşmalarla daralmış veya genişlemiştir. Yani bu söz konusu bölgenin sınırlarıyla alakalı ihtilâfın, hudutlarının sürekli genişleyip daralması ile alakalı olduğu düşünülebilir. Kayrevan'ın kıraat birikiminin hicrî yaklaşık ilk beş asrının araştırıldığı bu çalışmanın ele aldığı dönemde de İfrîkiye'nin yüz ölçümü zaman zaman azalmış ve artmıştır. Kayrevan ise ilk beş asrın neredeyse tamamında İfrîkiye'nin siyasî olarak başkenti bilinmiş, söz konusu coğrafyada ilmin yayılmasını sağlayan, kültürel birikimin kökeni olan bir şehir olarak addedilmiştir.⁶

³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 1/228; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 1/79.

⁴ İbnu'l-Eşîr, *el-Lübâb*, 1/79; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/227.

⁵ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/228; Hüseyin Münis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib ve'l-Endülüsi* (Kahire: Dâru'r-Reşâd, 1997), 27-48.

⁶ Münis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib*, 27-48.

1.1.1.2. İfrîkiye'nin Fethi

İslâm peygamberi irtihal ettiğinde Müslüman yurdu olarak sadece Arap yarımadasından bahsedilmektedir. Sahâbe, İslâm sancağını dünyanın her yerine götürmek için büyük bir gayretle cihat etmiş ve hicrî birinci asrın ilk çeyreğinde Irak, Şam ve Mısır fethedilmiştir.⁷

Amr b. Âs (ö. 44/664) 22/643 senesinde Berka'yı⁸ ve 23/644'te Trablus'u fethetmiş; bu alanları korumak ve tam hâkimiyet sağlamak için ordusunun bir bölümünü fethedilen yerlerde bırakmıştır. Bu ordunun içerisinde ileride İfrîkiye'yi fethedecek ve Kayrevan şehrini kuracak olan Ukbe b. Nâfi' (ö. 64/683) bulunmaktaydı. Amr b. Âs bu süreçte İfrîkiye bölgesinde yaşayan halkın İslâm'a yakın bir hayat tarzı sergilediğini ve bu bölgenin kolay fethedilebileceğini anlamıştır. Bu sebeple fetih için daha istiyaklı davranmış, oraya birçok seriyye düzenlemiş ve girdiği her çatışmadan zaferle ayrılmıştır. Halife Ömer b. Hattâb (ö. 24/644) ile bu durumu istişare etmiş ve ondan İfrîkiye bölgesinin tamamını fethetmek için müsaade istemiştir. Bu istem karşısında müminlerin emîri, İfrîkiye'yi fethederek orayı elde tutmanın zor olabileceğini, o bölgenin insanının İslâm kültürüne uzak olduğunu ve hıyanet içinde bulunabileceklerini aktararak reddetmiştir. Hz. Ömer'in bu sözleri İfrîkiye halkının Rumlara olan rağbetinden ve İslâm ordusunun daha önce o bölgede yaşadığı arkadan vurulma hadiselerinden dolayı söylemiş olduğu varsayılmıştır. Ayrıca Hz. Ömer'in yardım kuvveti çağırmanın zor olduğu uzak bir coğrafyada buna onay vermekten geri durduğu ve Mısır'a dönülmesini arzu ettiği belirtilmiştir. Bu durum 24/645 yılında başlayan Hz. Osman dönemine kadar devam etmiştir.⁹

Hz. Osman Mısır'a Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i vali olarak atamıştır. O da İfrîkiye'nin bazı kıyı bölgelerini almış, bu durumu bildirmek ve büyük fetihler için izin istemek maksadıyla Hz. Osman ile görüşmüştür. Halife Hz. Osman, Hz. Ömer'in bu husustaki tutumunu bildiği için tereddüt etmiş sahâbeyi toplayarak onlarla istişare etmiş, selefinin görüşünü öne sürerek iki kişi onay vermemiş; ancak çoğunluk İfrîkiye savaşı için hemfikir olmuştur. Nihayetinde Hz. Osman tasdik ederek Müslümanları bu fetihlere

⁷ Irak hicrî 16-21, Şam 13-15 yılları arasında, Mısır ise 20 yılında fethedilmiştir.

⁸ İskenderiye ve İfrîkiye arasında bünyesinde birçok şehir ve köyü bulunduran büyük araziye verilen isimdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/388.

⁹ Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. 'Abdilhâb b. Muhammed b. 'Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Veşâiku'l-Kavmiyye, 1423), 20/327, 328; Ebû Zur'a Abdurrahmân b. 'Amr Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, *Târîhu Ebî Zur'a*, thk. Ni'metullah el-Kücânî (Dimaşk: Mecmeu'l-Lügati'l-Arabiyye, ts.), 183-185.

teşvik etmiş, farklı kabilelere mensup birçok sahâbe ve tabiîn cihat hazırlıklarına başlamıştır. Bu süreçte yaklaşık yirmi bin kişilik ordu hazırlanmış ve İbn Ebî Serh öncülüğünde fetih hareketi başlamıştır. Berka şehrinde Ukbe b. Nâfi‘ de bu orduya katılmıştır. Abâdile ismiyle bilinen ilk savaş 27/648 yılında gerçekleşmiştir. Komutan, ordusuyla Sübeytîla’ya kadar ilerlemiş, bu süreçte ayaklanmalar ve cizye vermeyi reddetme hadiseleri baş gösterdiği için de düşman ordusu yüz yirmi bin civarında olmasına rağmen savaşmaktan başka seçenek kalmamıştır. İki taraf arasında Sübeytîla şehri civarında yapılan savaşları İslâm ordusu kazanmış ve düşman komutanları öldürülmüştür. Bu savaşla birlikte Kafsa şehrine kadar olan bölgeye Müslümanlar hâkimiyet kurmuştur. Birçok İfrîkiyeli Müslüman olmuş, olmayanlar da kendilerini güvende hissedecek yerlere sığınmışlardır. Bu savaşın ardından İfrîkiye’ye herhangi bir vali atanmamış, henüz Kayrevan şehrinin kurulmadığı bu dönemde yaklaşık bir yıl Mısır merkezli bir yönetim şekli uygulanmıştır. Müslümanlar ve Berberîler bu süre zarfında birlikte yaşamışlardır.¹⁰

Bu kısmî fetihten sonra iki savaş daha meydana gelmiştir. Bazı muasır tarihçiler söz konusu iki savaşın olmadığını iddia etseler de genel kanaat bu savaşların gerçekleştiği üzerinedir. Bahsi geçen iki savaş Muaviye b. Ebî Süfyân (ö. 61/680) döneminde gerçekleşmiştir. Bu savaşlardan birincisi, İfrîkiye halkının yapılan bir anlaşmayı bozması nedeniyle 33/654 senesinde Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh (ö. 36/657) kumandasında gerçekleşmiş, sonuç olarak yine birçok kişi İslâm dinine girmiş ya da cizye vermeyi kabul etmiştir. İkinci savaş ise bir yıl sonra yine itaat etmeyen bir gruba karşı bu kez Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) komutasında vuku bulmuş ve ayaklanmalar bastırılmıştır.¹¹

Biri büyük ikisi küçük çapta gerçekleşen bu fetih savaşları sonrasında Müslümanlar bir süre doğudaki hadiselerle uğraşmışlardır. Halife Muâviye İfrîkiye’ye evvela 41/662 yılında Muaviye b. Hudeyc’i daha sonra 42/663’te ise Ukbe b. Nâfi‘i yollamıştır. Bahsi geçen bu iki savaştan sonra geride hiçbir toprak bırakmadan bütüncül bir fetih için oldukça önemli bir gazve daha gerçekleşmiştir. 45/666 yılında gerçekleşen bu önemli hadise ile Muaviye b. Hudeyc Bizans ordularını hezimete uğratmıştır. İfrîkiye’nin bu

¹⁰ Ebû Zur‘a ed-Dimeşkî, *Târîhu Ebî Zur‘a*, 290-292; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefâyâtü’l-meşâhîri’l-a’lâm*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1993), 318-321.

¹¹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 318-321.

savaşla şehir şehir fethi sağlanmış ve Kayrevan'ın tesis edileceği bölgeye yakın Karn Dağı'na kadar ulaşılmıştır. Bu dağın eteklerinde askerî bir üs kurulmuş ve bu üs bölgenin diğer şehirlerine yönelmeyi kolaylaştıran bir mekân olarak belirlenmiştir. Bu askerî üs kullanılarak Sûsa, Celûlâ, Binzert gibi önemli şehirler ele geçirilmiş ve İslâm tarihinde ilk olarak Sıkilye (Sicilya) 45/666 senesinde fethedilmiştir. Daha sonra Cerbe Yarımadası bu kez Ruveyfi' b. Sâbit el-Ensârî (ö. 56/675) tarafından fethedilmiştir. Komutan Muaviye b. Hudeyc ise fethedilen İfrîkiye topraklarında dört yıl kalmıştır. Tüm bu mücadeleler meyvesini vermiş ve birçok Berberî İslâm saflarına geçmiştir. Bahsi geçen son yerlerin fethi İslâm ordusu için hiç kolay olmamış, büyük hazırlıklar ve zorluklar sonucu bu şehirler elde edilmiştir.¹²

50/670 senesinde Ukbe b. Nâfi' ile İfrîkiye için yeni bir dönem başlamıştır. O, Berberîleri iyi tanıyan, onların anlaşmalara uyup uymamaları ve irtidat hususundaki durumlarına vâkıf, çok küçük yaşından beri o bölgede yaşayan bir komutan olarak bilinmiştir. Ukbe b. Nâfi' fethedilen toprakların hâkimiyetinin kesin olarak sağlanıp olası ayaklanmalara karşı hızlı ve etkili çözüm bulabilmek için stratejik noktada yeni bir şehir kurma arayışına girmiştir. Bu düşünceyle Kayrevan şehrini kurmuş ve büyük bir cami inşâ ettirmiştir. Yakınlarındaki bazı beldeleri de fethetmiş, kâfirlerin kalanlarını sürgüne göndermiş ve Berberîler arasında İslâm'ı yüksek oranda yaymıştır.¹³

55/675 senesinde Berberîler ile ılımlı ilişkileri olan Ebu'l-Mücâhir Dînâr (ö. 64/683) İfrîkiye valisi olmuştur. Berberî komutanlardan Küseyle el-Berberî (ö. 20/640) onun zamanında Müslüman olmuştur. Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683) emriyle Ukbe b. Nâfi' 62/682 yılında tekrar vali oluncaya kadar Ebu'l-Mücâhir yanındaki sahâbe ve tabiîn ile birlikte İfrîkiye'yi yönetmiştir. Ukbe b. Nâfi' ikinci riyâsetinde de Kayrevan'ın kurulmasına, gelişmesine büyük önem vermiş, sahâbîleri ve diğer Müslümanları buraya davet ederek cazibe merkezi haline getirmiş ve burayı üs olarak kullanıp fethedilen toprakları genişletmeye devam etmiştir. Ukbe, Kayrevan'ı siyasî, askerî, ticarî üs olarak belirledikten sonra İfrîkiye'yi okyanusa kadar ulaşan en geniş sınırlarına ulaştırmış hatta kara bittiğinde “Şu okyanus karşıma çıkmasaydı iman etmeyen kimse kalmayınca kadar fethede devam ederdim” şeklindeki meşhur sözünü söylemiştir. Ardından güneydeki

¹² Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 20/327; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*, thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967), 4/253-257.

¹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 318-321.

Sudan'ın da fethi gerçekleşikten sonra dönüşe geçilmiş ve Cezayir'in Tehûda şehrine gelince fethettiği yerlere güvenerek ordusunun büyük bir kısmının evlerine dönmesi emrini vermiştir. Ancak Kayrevan'a dönüş yolunda Rum ve Berberîlerin saldırısına uğramış, yanında bulunan bazı sahâbe ve tabiîn ile birlikte şehit olmuştur. 63/683 yılındaki bu hadise bölgedeki Müslümanlarda yıllarca sürecektir derin bir üzüntü meydana getirmiştir. Daha sonra toparlanan gayrimüslim ordular Kayrevan'ı ele geçirmeye çalışmışlar ancak doğudan gelen yardımla birlikte güçlerini artıran Ukbe'nin yardımcısı Zühayr b. Kays el-Belevî (ö. 73/693) yönetimindeki İslâm ordusu tarafından büyük bir yenilgiye uğratılmışlardır. Bu savaşta zaferde, yeni Müslüman olan Berberîlerin İslâm ordularına katılmasının etkisinin büyük olduğu ifade edilmiştir. Bu savaşla birlikte tam olarak bir hâkimiyet sağlanmıştır. Kendisine gösterilen ilgiden ve dünya hayatının şatafatından korkan yönetici Zühayr el- Belevî de zâhidlerin önde gelenlerinden olmuş, kendini dünya hayatına kaptırmamış ve takvâ yolunu seçmiştir. Vali Zühayr, arkadaşlarıyla Kayrevan'dan doğuya doğru giderken Berka şehrinde saldırıya uğramış ve selefi Ukbe b. Nâfi' ile aynı kaderi paylaşarak şehit olmuştur.¹⁴

Zühayr'in şehadetiyle İfrîkiye'de durumlar yine karışmış, doğudaki hadiselerden dolayı yardım da gelememiş ve Abdülmelik b. Mervân (ö. 87/705) tarafından Hassân b. Nu'mân (ö. 86/704) komutasında büyük bir birlik 73/693'te yollanana kadar bu hal devam etmiştir. Karışıklık ve yönetim zayıflığı bu hamle ile düzelmiş, tekrar tam bir egemenlik meydana gelmiştir.¹⁵

Hassân b. Nu'mân döneminde yandaşlarını toplayarak bazı beldelerde ayaklanmalar çıkaran bir rahibenin haricinde olumsuz pek fazla hadise meydana gelmemiştir. Ayrıca küçük çaplı bazı fetihler yapılmış ve bazı ayaklanmalar bastırılmıştır.¹⁶

Hassân'dan sonra ise İfrîkiye bölgesinin yönetimini Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/716) devralmıştır. 86/705 yılında göreve başlamış, fethin müyesser olmadığı irili ufaklı bazı şehirleri de fethetmesiyle İfrîkiye'nin tam manada fethi sağlanmıştır.¹⁷

¹⁴ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Kahire: Dâru's-Seâde, 1407/1986), 7/151, 8/45; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Alî İbn Sâlim Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 92.

¹⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrün min ahabârihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1983), 8-30.

¹⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 12-30.

¹⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 16-20.

İfrîkiye'nin fethinin askerî bir fetih olduğu kadar aynı zamanda dinî bir fetih olduğuna da vurgu yapılmıştır. Doğu yörelerindeki kıyasla daha uzun senelere yayılan bir fetih hareketi olmuştur. Zira 60 sene boyunca hem birçok askerî harekât gerçekleştirilmiş hem de ilişkiler iyi tutulmaya çalışılarak tebliğ yöntemi kullanılmıştır. Nitekim savaşmadan, gönülleri ısınarak kendi istekleriyle İslâm dinini kabul eden birçok Berberîden bahsedilmiştir.¹⁸ Yani özetle Kayrevan'ın başkenti olduğu İfrîkiye, uzun yıllar hem tebliğ faaliyetleri hem de askerî yöntemler ile başta sahâbe ve tabiînin gayretleri olmak üzere Müslümanların büyük sabır ve çabalarıyla fethedilmiştir.

1.1.1.3. Kayrevan Şehrinin Kurulması

1.1.1.3.1. Kayrevan İsminin Kökeni, Kayrevan'ın Coğrafi Konumu ve Kayrevanlı Olanlara Verilen Nisbeler

“Kayrevan” kelimesi “kâf” ile “râ” harflerinin fethasıyla telaffuz edilen, sonradan Arap diline girmiş Fârisî bir kelimedir. Araplar bu kelimeyi İslâm'dan önce de kullanagelmekteydiler. Hatta miladî 501 senesinde dünyaya gelen cahiliye döneminin meşhur Arap şairi İmruülkays'ın (ö. 540) bir şiirinde¹⁹ de bu kelimeye rastlanmaktadır. “Kayrevan” kelimesi “kafîle, ordu” anlamlarına gelmektedir. Bazı dilciler bu kelimenin “râ” harfinin fethasıyla olduğu zaman “ordu”, zammesiyle olduğunda ise “kafîle” anlamlarını taşıdığını söylemişlerdir. Bu anlamlarıyla birlikte söz konusu kelimenin “büyük ordu”, “insanların toplandığı yer” ve “ordunun cephane mahalli” gibi anlamlara geldiği ifade edilebilir.²⁰

Günümüzde Kayrevan şehri Tunus Cumhuriyeti'nin başkentinin güneybatı yönünde ve başkente 180 kilometre uzaklıkta bir konumda bulunmaktadır. Kadim müelliflerden el-Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) ifadesiyle de “Kayrevan, doğusunda Sûsa ve Mehdiye Denizi'nin, kuzeyinde Safâkus ve Kâbis Denizi'nin olduğu, en yakın deniz ile dağın kendisine bir günlük yürüme mesafesinde bulunduğu büyük bir şehirdir”²¹

¹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 320; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/45; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 25-30.

¹⁹ Söz konusu şiirde “Kayrevan” kelimesinin geçtiği kısım “و غارة ذات قيروان-كان أسرابها الرعال” şeklindedir. Bk. Ebû Mansûr Muammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 9/89.

²⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 9/89; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/420.

²¹ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mağrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib ve huve cüz'ün min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1857), 24.

Kayrevanlı olan yahut oralı olmasa dahi ömrünün önemli bir kısmını orada geçirmiş kişilere verilen nisbeler genelde “Karevî” ve “Kayrevanî”dir. Bazı doğu ehli “Karevî” nisbesinin kökeninin Fas’taki Câmiu’l-Kareviyyîn mabedinin olduğuna dair fikir sunmuşlardır. Bu görüş doğru görünmemektedir; zira bahsi geçen cami hicrî 190’lı yıllarda yöneticilik yapmış olan İkinci İdris’in (ö. 213/828) o bölgeye yolladığı elli civarındaki Kayrevanlı aileden ismini almıştır. Söz konusu ailelerin yaşadığı bölgeye “Kayrevanlıların yöresi” adı verilmiş ve bahsi geçen cami de bu şekilde isimlendirilmiştir.²²

1.1.1.3.2. Şehrin Kurulması

Şüphesiz ki fethedilen bölgelerde ilk yapılması gerekenlerden biri de Müslümanların güven içinde ordusunu yerleştirebileceği, askerin rahatça istediği yöne çıkartma yapabileceği, tehlike anında korunulabilecek, dinin şeahirinin rahatça uygulanabileceği, coğrafi açıdan uygun, öncü bir şehrin belirlenmesidir. İfrîkiye’nin fethi tamamlanınca, hilâfet merkezinden bir hayli uzak olması ve gelebilecek sürekli yardımların bulunmamasından dolayı merkezî bir şehrin belirlenmesi veya tesis edilmesi kolay olmamıştır. Ayrıca doğudaki fetih ve savaş hareketliliğinden dolayı İfrîkiye’de hilâfetin mümessili bir şehrin kurulması hemen gerçekleşmemiş, Kayrevan’ın belirlenip tesis edilmesi ve Müslümanların benimseyerek oraya yerleşmeleri yaklaşık 20 yıl sürmüştür.

Kayrevan şehri 27/648 senesindeki Abâdile Savaşı²³ ile birlikte tesis edilmeye başlanmış ve komutan İbn Ebî Serh yönetim çadırını kurarak bir müddet burada kalmıştır.²⁴ Ancak 45/666 yılında söz konusu şehirde ordu için evler ve karargâh inşâ eden hatta orayı “Kayrevan” diye isimlendiren ilk kişi ise Muâviye b. Hüdeyc’tir. 45/666’daki bu fetih hareketinde sahâbî Ebû Zem’a el-Belevî (ö. 34/654) şehit olmuş “Kayrevan Mezarlığı”

²² Muhammed el-Arûsî el-Mutvî, *Sîratü’l-Kayrevan risâletühe’d-dîniyye ve’s-sikâfiyye fi’l-mağribi’l-İslâmî* (Libya: ed-Dâru’l-Arabiyyeti li’l-Kütüb, 1981), 72-74; Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâküşî İbn İzârî, *el-Beyân ’ul-muğrib fi ahhâri’l-Endelus vel-Mağrib* (Beyrut: Dâru’s-Sekâfe, 1983), 1/211.

²³ Halife Osman, Mısır’daki malî işlerin sorumluluğunu Abdullah b. Sa’d’a, idareyi ise Amr b. Âs’a vermeyi planladı. Ancak Amr bu görevlendirmeye karşı çıkınca, Osman onu görevden alarak yerine Abdullah’ı vali olarak atadı ve onu İfrîkiye’nin fethine memur etti (645 veya 647). Abdullah, Sübeytîla’da Gregorios’a karşı büyük bir zafer kazanarak Kartaca çevresini ele geçirdi, Kayrevan’ın kurulacağı bölgeye kadar ilerledi ve çok sayıda ganimet elde etti. Bu seferde Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr da üstün cesaret gösterdiler. Bu mücadele, “Abdullahlar Savaşı” (Harbü’l-Abâdile) olarak anıldı. Mustafa Fayda, “Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/130, 131.

²⁴ İbn İzârî, *el-Beyân ’ul-muğrib*, 1/13.

ismini taşıyan kabristanlığın ismi “Belevî Mezarlığı” olarak değiştirilmiştir. Bu hadise hem o bölgede yaşam alanlarının olduğunu hem de “Kayrevan” isminin şehrin tesisinden önce de kullanıldığını teyit etmektedir.²⁵

Resmî olarak şehrin kurulmasından bir müddet sonra 50/670 yılında ise Ukbe b. Nâfi‘ Berberîlerin bazısının irtidadını görmüş ve Müslümanları bölgeye sevk ederek gerçek manada bir şehir kurulumu için gayret göstermiştir. Hatta arkadaşlarına “İfrîkiye öyle bir yer ki burada bir yönetici bulunduğu halk İslâm’a icabet ediyor; ancak yönetici ve komutanlar uzak olduğunda irtidat hadiseleri baş gösteriyor. Ey Müslüman halk, şu şehre (Kayrevan) İslâm’ın izzeti için kıyamete kadar sahip çıkın!” diyerek Müslüman nüfusunu artırma gayretlerinde bulunmuştur.²⁶

Ukbe, Hudeyc’in ilk inşâ ettiği birimleri incelemiş, çok fazla hoşnut olmayarak yeniden inşâ emri vermiştir. Kayrevan’ın inşâ edildiği coğrafyanın yırtıcı hayvanların bulunduğu çalılık ve ağaçlık bir vadi olduğu ifade edilmiştir. Öyle ki Ukbe’nin “Ey vadi halkı! Artık burada biz varız ve inşaallah biz yaşayacağız, bu yüzden bize izin verin ve burayı terk edin!” diye nida ettiğinden ve her bir taşın kaldırılmasından sonra altından yırtıcı sürüngenlerin kaçtığından bahsedilmiştir. Daha sonra çalılıklar temizlenmiş, ağaçlar kesilmiş, büyük mescidler ve imâret makamı binâ edilmiştir. İnsanlar da evlerini yaparak Kayrevan’a yerleşmişlerdir. Söz konusu binâ ve inşâ süreci beş yılı aşkın sürmüş ve Ukbe bu esnada fetih çalışmalarına devam etmiş, Berberîleri İslâm’a davet etmeyi sürdürmüştür. Bu gayretler ile şehir bir hayli büyümüş, Müslüman olan Berberîler bile eğitim ve fetihler konusunda destek gayesiyle Kayrevan’a göç etmişlerdir.²⁷

Ebu’l-Mücâhir, yönetici olarak geldiğinde Kayrevan’a iki mil uzaklıktaki Tikervan şehrini kurmuş, halkın bir kısmı bu şehre göç etmiştir. Ancak Ukbe b. Nâfi‘ ikinci kez emîr olduğunda Kayrevan’ın gelişmesi için yeniden yoğun bir çaba göstermiş, sahâbeden yirmi beş kişinin daha şehre gelmesini temin etmiş ve onlardan Kayrevan’ın büyük bir İslâm şehri olması için dua etmelerini istirham etmiştir. Askerî anlamdaki tüm çabalara ilaveten Ukbe’nin şehrin tesisinde manevî tedbirlere de ehemmiyet gösterdiği

²⁵ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me‘âlimü’l-îmân fî ma‘rifeti ehli’l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü’l-Atîka, 1978), 1/141.

²⁶ İbn İzârî, *el-Beyân ‘ul-muğrib*, 1/19; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/10.

²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 8/45; İbn İzârî, *el-Beyân ‘ul-muğrib*, 1/21; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/12.

anlaşılmaktadır.²⁸ Mâlikî bu dönemi “İnsanlar Kayrevan’a akın ettiler, tüm eşya ve yükleriyle oraya göçtüler, şehir hızlı bir şekilde kurrânın, fukahânın, muhaddisînin, faziletliilerin, âbidlerin, zâhidlerin yurdu oldu. Nifak ve hevâ ehli oradan uzaklaştı” şeklinde özetlemiştir.²⁹

Kayrevan şehrinin tesisinin bu aşamasında on dört adet şehir kapısı, yedi adet gözetleme kulesi (ribât) yapılmış ayrıca şehir yedi ilçeye bölünmüş, sokak ve caddeler teşkil edilmiş, pazar ve hamamlar inşâ edilmiştir.³⁰

Tarih ve coğrafya kitaplarında Kayrevan’ın büyüklük ve güzelliğinden bahseden birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Örneğin ünlü Arap gezgin ve coğrafyacı Ebû Abdillâh el-İdrîsî (ö. 562/1166) onu “Yüzölçümü olarak batının en büyüğü, nüfus olarak en kalabalığı, ticaret için en uygunu, mimarî olarak en güzel yeri olan Kayrevan, şehirlerin anası ve İslâm yurdunun önder başkentidir.” şeklinde vasıflamıştır.³¹

Sonuç olarak Kayrevan, hicrî birinci asırda yöneticilerin gayreti, sahâbenin duaları ile batıda fetih ordusunun karargâhı, İslâm’a davet sancağının taşıyıcısı, içerisinde Allah’ın gayrısına ibadet edilmeyen, özellikle fetihle birlikte insanların orada yaşamak için birbirleriyle yarıştıkları siyasî, dinî ve ilmî bir merkez haline gelmiştir. Bağrındaki kıraat, fıkıh, hadis, kelam âlimleri hızlı bir şekilde çoğalmış ve şairlerin yurdu halini almıştır. Özellikle fethinden sonraki yaklaşık dört buçuk asırda bir ilim merkezi olarak öne çıkmış, savaşlarda sahâbenin yoğun gayret göstermesi sebebiyle kendisine bir kutsiyet de atfedilmiş hatta bir dönem Mekke, Medine, Kudüs şehirlerinden hemen sonra zikredilen bir İslâm şehir olmuştur.³²

1.1.1.4. Kayrevan Şehrinin İlmî Önemi

İfrîkiye bölgesindeki ilmî hayat Kayrevan’ın fethinden önce başlamıştır. Fakat Kayrevan’ın fethi öncesi bölgedeki bilimsel faaliyetlerin çoğunlukla birbirinden bağımsız, düzensiz, kesik kesik olduğu kaydedilmiştir.³³ Fetih hareketleri çerçevesinde

²⁸ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu’l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübânî, 1920), 8; Merrâkuşî, *el-Beyân ’ul-muğrib*, 1/33.

²⁹ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfus*, 1/13.

³⁰ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Bisâtu’l-akîk fî hadâratî’l-Kayrevan ve şâiruhâ İbn Ruşeyk* (Tunus: Mektebetü’l-Menâr, ts.), 14-16.

³¹ Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/212; İbn İzârî, *el-Beyân ’ul-muğrib*, 1/208.

³² Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 1/6.

³³ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/79.

27/648 senesinde yapılan savaşta çoğunluğu sahâbe olan yaklaşık yirmi bin kişi bulunmuştur. Sahâbe, İslâm'ın ve Sünnet'in tabîi birer yayıcısı olarak bu bölgede faaliyetlerde bulunmuştur. Bir yıl üç ay gibi kısa bir müddet süren bu ilk gazvede söz konusu etken ile binlerce Berberî İslâm ile müşerref olmuşlardır. Doğal olarak, İslâm'a giren bu Berberîler Arap dili ve İslâm dininin temellerini öğrenmeye ihtiyaç duymuşlar, sahâbîler de bu ihtiyaca etkin bir şekilde cevap vermişlerdir.³⁴

İslâm ordusu hiçbir zaman sadece toprak büyüme gayesi gütmemiş, temel hedef olarak daima İslâm'ı yaymak amaçlanmıştır. Kayrevan'ın fethi ve tesisinde de ana gaye askerî değil irşadî ve ilmî olmuştur. Gaye böyle olunca fetihler kolaylıkla gerçekleşmiş, istenilen neticeye hızlı bir şekilde ulaşılmıştır. İslâm önderleri Kayrevan'ı ve içinde bulunduğu bölge olan İfrîkiye'yi dinî ve ilmî açıdan çok önemsemişlerdir. Öyle ki gezgin âlim Ebû Muhammed Abderî³⁵ (ö. ?) notlarında Kayrevan'daki bir beytü'l-hikmede Hz. Osman'ın istinsah ettirip şehirlere yolladığı mushaflardan birini gördüğünden bahsetmiştir.³⁶ Şayet bu rivayet sıhatli ise bu mushafın 33/654 senesindeki İbn Ebî Serh yahut 34/655 yılındaki Hudeyc'in gazvesi ile birlikte Kayrevan'a girmiş olduğu ihtimali değerlendirilebilir. 45/666 senesinde Hudeyc'in üç sene süren ikinci gazvesinde de

³⁴ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât anî'l-hadârati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/88.

³⁵ Hakkındaki bilgiler, seyahatnamesinden elde edilenlerle sınırlı olan Abderî, Mağrib'in Hâhâ bölgesinde yaşamış, soy itibarıyla Kureyş kabilesinin Abdüddâroğulları koluna mensuptur; bu yüzden "Abderî" ve bulunduğu yer dolayısıyla "el-Hâhî" nisbesiyle anılmıştır. Kaynaklarda doğum tarihi gibi kişisel bilgiler bulunmamakta, ölüm tarihi dahi meçhul kalmaktadır. Bazı anlatımlarda Belensiye (Valencia) kökenli olduğu ileri sürülmekle beraber, ismi ve dönemi itibarıyla başka şahıslarla karıştırıldığı da belirtilmektedir. 688 (1289) yılında gerçekleştirdiği seyahate dair verdiği bilgilerden, ailesiyle birlikte Merakeş'in batısında yer alan, kuzeyde Tensift nehri boyunca sahile uzanan Suveyre (Mogador), doğuda ise Esifinual nehriyle Atlas Okyanusu kıyısına ulaşan ve Hâhâ adıyla bilinen bölgede yaşadığı anlaşılmaktadır. Hac yolculuğu sırasında Bâce, Tunus, Kayrevan, İskenderiye ve Kahire gibi şehirlerden geçerek Hicaz'a ulaşmış, dönüşünde tekrar İskenderiye'ye uğramıştır. Bu seyahat esnasında devrinin tanınmış edebiyatçıları ve âlimleriyle görüşme imkânı da bulmuştur. Abderî'ye ait olduğu bilinen ve günümüze ulaşabilen yegâne eser, *er-Rihletü'l-Mağribiyye* başlığını taşımaktadır. Müellif, 25 Zilkade 688 (11 Aralık 1289) tarihinde hac vazifesini ifa etmek üzere başladığı seyahati esnasında geçtiği menziller ve uğradığı beldeler hakkında çeşitli bilgiler kaydetmiştir. Her ne kadar bu eser, içerdiği topografik ayrıntılar ve coğrafi betimlemeler bakımından yüksek bir ilmî kıymet arz etmese de barındırdığı arkeolojik gözlemler ile sosyokültürel dokulara ilişkin gözlem ve tespitleri açısından dikkate şayan bir mahiyet taşımaktadır. Özellikle XIII. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Afrika'daki ilmî çevreler, eğitim kurumları ve kültürel yapılar hakkında zengin malumat ihtiva etmesi bakımından *er-Rihle*, yalnızca seyahat edebiyatı bağlamında değil, aynı zamanda bölge tarihine ışık tutan bir kaynak olarak önem kazanır. Eser, müellifin ve oğlunun ilmî icâzet aldığı hocalar hakkında ayrıntılı bilgi sunmakta; dönemin çeşitli ilim dallarındaki otoritelerini, bu şahsiyetlerin tedrisatında yer verdiği hem klasik hem çağdaş metinleri tanıtmaktadır. Bu yönüyle *er-Rihle*, hal tercümesi müellifleri için başvuru temel kaynaklardan biri olmasının yanı sıra, müteakip dönemde kaleme alınan seyahatnâme literatürünün de etkilemiştir. Nihat Çetin, "Abderî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/67, 68.

³⁶ Ebû Abdillâh el-Abderî, *Rihletü'l-Abderî*, thk. Alî İbrâhîm Kürdî (Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2005), 66.

büyük bir ilmî hareket olmuş, özellikle sahâbenin ve İslâm mücahitlerinin özverisiyle ilmî canlılık çoğalmıştır. 50/670 yılında şehrin tam teşekkülüyle birlikte merkezî hüviyette ilmî faaliyetler iyiden iyiye yayılmış, Kayrevan batının ilmî başkenti olmuş, ilim tâlipleri uzaklardan oraya rihleler düzenlemişlerdir.³⁷ Kayrevan'ın ilmî merkez haline gelmesinin nedenleri maddeler ile şöyle açıklanabilir;

1-Kayrevan şehrinin inşâ edilmesi, bağlı bulunduğu İfrîkiye'nin yeni bir İslâm bölgesi ve büyük İslâm aleminin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir. Böyle olunca Müslümanların yeni fethedilen bu topraklarda diğer coğrafyalarda olduğu gibi eğitim ve kültür faaliyetlerinde bulunmaları kaçınılmaz görünmektedir. Kayrevan bir mesaj şehri konumuna gelmiş, orada yaşayanların üzerine batıda İslâm ve şaâirini yaymak gibi bir vazife terettüp etmiştir. Kayrevan, fetih ordularının çıkış mevkisi olduğu gibi aynı zamanda da İslâm'a davet, emri bi'l-marûf nehyi ani'l-münker çalışmalarının da kendisinden yayıldığı bir yer haline gelmiştir. Sahâbe bu gayeyi Kayrevan'ın fethinden itibaren özümsemiş ve halka aşılama çalışmıştır. Hatta yönetici Ukbe, Kayrevan Camisi'nin kiblesini tayin ederken sahâbe ona “Dikkat et! Batıdaki Müslümanlar kiblelerini şu senin ayarladığın kibleye göre belirleyecekler, bunun bilinciyle kibleyi belirle!” şeklinde telkinde bulunmuştur.³⁸

2-Söz konusu caminin yapımı tamamlanmış ve İslâm'ın ilk medreselerinden biri olarak içerisinde ilim faaliyetlerine başlanılmıştır. Ukbe b. Nâfi'in ordusunda bulunan sahâbe ve tâbiîn Mekke, Medine ve diğer doğu bölgelerinde olduğu gibi burada da tedris faaliyetlerinin öncüsü olmuşlardır. Ukbe'nin birinci Kayrevan gazvesi esnasında sayıları yirmiye yakın sahâbe, ikinci Kayrevan gazvesinde ise yaklaşık otuz sahâbe ve birçok tâbiîn bölgeye gelmiş ve uzun yıllar burada yaşamışlardır. Bu zaman zarfında Kayrevan Camisi'nde Arap dili, Kur'ân ve Sünnet ilimleri eğitimleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Kayrevan'ın tesisinin ilk yıllarında, ilim ehli sahâbe ve tâbiînin bölgeden uzaklaşmasına sebep olacak yeni bir fetih hareketi olmadığından, yerleşik hayat süratle başlamış ve ilmî canlılık da onu takip etmiştir. Halk arasında İslâmî ilimler özellikle de hadis ilmi yaygınlık göstermiştir; öyle ki Ukbe, halkı ve ilim adamlarını hadisin en sıhhatlilerini

³⁷ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 53.

³⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/12.

almaları, çok teferruatla uğraşmamaları ve Kur'ân ilimlerinden alıkoyacak derinliklere inmemeleri konusunda ikaz etmiştir.³⁹

3- Kayrevan tesis edilince kısa sürede yeni Müslüman olan Berberîlerin nüfusunun çok olduğu bir şehir haline gelmiştir. Berberîler doğal olarak kendileri için yeni bir din olan İslâm'ın kurallarını öğrenmek istemişlerdir. Bu da ilim hareketliliğine hız kazandıran bir faktör olmuştur.

İslâm, Kayrevan'ın tesisinden sonra batının diğer şehirlerine de yayılmaya devam etmiş; Ukbe, Berberîler arasında dinin yayılması maksadıyla orta ve uzak batıya birçok mescid ve medrese inşâ ettirmiştir. Güvendiği yakın arkadaşlarını da bu yaptırdığı mescidlere bırakarak ilmin yayılmasına öncü olmuştur. Ardından gelen Ebu'l-Mücâhir ve Hassân b. Nu'mân da Ukbe'nin çizgisinden gitmiş, birçok Berberînin Müslüman olmasına vesile olarak onların ilmî ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Öyle ki Hassân'ın Berberîlerin eğitimi için tâbiînden on üç fakih zatı muhtelif bölgelere gönderdiği rivayet edilmiştir. Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/716) da Berberîlere Kur'ân'ı öğretmeleri için âlimleri teşvik etmiş, Arap dili ve İslâm'ın diğer temel ilimlerini talim etmesi maksadıyla yirmi yedi fakihi Kayrevan çevresindeki çeşitli merkezlere yollamıştır. İlim heyetlerinin çıkış noktası olan Kayrevan bu vasfıyla da merkezî bir ilim şehri olduğunu göstermiştir.⁴⁰

4- İslâm ordusu İfrîkiye seferlerinin birçoğuna giderken yanlarında zevcelerini, evlatlarını hatta cariyelerini ve onlardan olma çocuklarını bölgeye getirmişlerdir. Kayrevan'ın kurulmasından sonra da bu topluluk oranın doğal nüfusunu oluşturmuş ve ordu, ailesiyle beraber buraya yerleşmiştir. Özellikle bu yeni neslin İslâm'ın temellerini, Kur'ân'ı ve Arap dilini öğrenmeleri için Kayrevan'da ilk yapılan faaliyetlerden biri de tedrisin hakiki manada gerçekleşebilmesi için kütâbların bina edilmesi olmuştur. Bu husus ile alakalı Ğıyâs b. Şebîb'ten (ö. ?) “Biz Kayrevan'da kütâblarda ders yaparken sahâbeden Süfyân b. Vehb (ö. 82/702) yanıma uğrar ve bize selam verirdi” şeklinde bir bilgi rivayet edilmiştir. Bahsi geçen sahâbînin Kayrevan'a ilk geliş tarihinin 60/680 senesi olduğu düşünülürse Kayrevan'ın tesisinin ilk dönemlerinden itibaren eğitim faaliyetlerinin başladığı ifade edilebilir.⁴¹

³⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/34; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/48.

⁴⁰ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/42.

⁴¹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

5- Kayrevan'ın ilmî hayatının yeşerip kökleşmesinde coğrafi konumunun etkisi büyüktür. Doğu ile batının ortasında kritik bir mevkide bulunan Kayrevan, Endülüs ve Mağrib'ten doğuya gidenler için uğrak bir merkez olmuştur. Bu sayede batı ulemâsının ve talebelerinin Kayrevan âlimlerinden dersler dinlemesi yahut onlara dersler vermesi mümkün hale gelmiştir.⁴²

6- Kayrevan'ın ilim merkezi olmasının diğer bir sebebi de orada ticaret ağlarının gelişmiş ve yüksek gelir getiren malların satışının çok olmasıdır. Sözü edilen durumdan dolayı Kayrevan, doğu ve batının önemli tüccarlarının uğrak yeri olmuştur. Kuşkusuz bu tüccarların yahut tüccar vekillerinin bazıları kurrâ, muhaddis, fukahâ yahut mütekellimdir. İâşesini temin etmek için ticaret yapan bu ulemâ aynı zamanda ders halkalarına girmiş ve ilmî canlılığın önemli unsuru olmuşlardır. Örneğin mukrî ve muhaddis olan Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî el-Muhaddis (ö. ?) 156/773 yılında bir tüccarın vekili olarak Kayrevan'a gelmiş, Kayrevan ehli ondan ders dinlemiştir. Benzer şekilde 226/841 senesinde Abdülazîz b. Yahyâ el-Medenî (ö. 240/854) bir çeşit misk satışı için Kayrevan'a gelmiş, Kayrevan'ın meşhur âlimi Muhammed b. Sahnûn (ö. 256/870) ve birçok insan ondan ders almışlardır. Ayrıca Kayrevan'a kitap tüccarları da gelmişlerdir. Örneğin Ebû Alî İsmâîl b. el-Kâsim el-Bağdâdî'nin (ö. 356/967) dördüncü asrın başlarında Kayrevan'a yüklü sayıda kitap getirdiği, birçoğunun halk tarafından satın alındığı ve kalan az bir kısmını ise satmak için Endülüs'e götürdüğü rivayet edilmiştir.⁴³

7- Kayrevan'ın siyasî bir başkent olması da ilim merkezi olmasına etki etmiştir. Çünkü her yeni gelen idareci yanında ulemâ ve edebiyatçılardan oluşan bir heyet getirmiştir. Bu da ilmî hayata ivme ve çeşitlilik kazandıran önemli bir etken olmuştur. Ayrıca yeni görev alan idareciler kendilerine has kütüpnalerindeki birçok kitabı yanlarında getirmişlerdir. Örneğin 155/772-170/787 arasında idareci olan Yezîd b. Hâtîm'in (ö. 170/787) beraberinde birçok ulemâ ve nadir kitap getirdiğinden bahsedilmiştir.⁴⁴

8- Kayrevan'ın ilim merkezi olma sebeplerinden biri de onun hilâfet merkezine uzak olmasıdır. İlk bakışta olumsuz gibi görünen bu durum ilmî açıdan olumlu sonuçlar getirmiştir. Doğudaki merkezlerden ve hilâfet askerlerinden kaçan kimseler daha ziyade

⁴² Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 279-320.

⁴³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halife el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 353.

⁴⁴ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât anî'l-hadâratî'l-arabiyye bi-İfrîkiye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/161, 327.

Kayrevan'ı tercih etmişlerdir. Çoğu zaman tercih edilmeyen ve karşı görüşten olan fikrî akım temsilcileri de hilâfet merkezinde rahatsız edildikleri için Kayrevan'a gelmişlerdir. Örneğin hicrî ikinci asrın başında Mu'tezile, İbâzîyye ve Sufriyye akımlarına mensup birçok grup Kayrevan'a göçmüştür. Her bir akım tezlerini yayma fırsatını bulmuş ve Ukbe Camisi'nde fikir meclisleri kurmuşlardır. İmam Sahnûn (ö. 240/854) 234/849 senesinde kadılık görevine gelince bu yayılımı engellemiştir. Bunun gibi çeşitli akımların bulunması özellikle kelam alanında Kayrevan'a çağ atlatmıştır. Her bir fırka diğerlerine reddiyeler yazmış, kelâmî anlamda büyük münâzaralar yapılmış ve hususiyle bu alanda birçok ulemâ kendini geliştirme fırsatı bulmuştur. Sözü edilen bu münâzaralar ile alakalı birçok kitap da telif edilmiştir. Nihayetinde Ehl-i sünnet bu süreçten galip ayrılmıştır; belki de senelerce elde edilemeyecek ilmî birikim ve hareketlilik kısa bir süre içinde temin edilmiştir.⁴⁵

9- Kayrevan'ın fethinde ve tesisinde sahâbe elinin olması oranın ilmî açıdan da ehemmiyet kazanmasını sağlamıştır. Savaş meydanlarında onlarcası savaşmış ve İfrîkiye ile Kayrevan'ın fethi için büyük gayret göstermişlerdir. Bu süreçte Kayrevan'da uzun yıllar kalmışlardır. Ayrıca Kayrevan sahâbenin batıda girdiği ve tesisinde bulunduğu son şehir olma özelliğini taşımaktadır. Tüm bunlar Kayrevan'ın batıda ve İfrîkiye'de ilmî yönden büyük bir rol oynamasını ve bölgenin vazgeçilmez bir ilim merkezi olmasını temin etmiştir.⁴⁶

Kayrevan zikredilen bu özellikleri ile birçok müellifin övgüsüne mazhar olmuştur. Hatta kıraat ulemâsından Ebû İshâk el-Cebenyânî (ö. 399/1008) bununla alakalı "Kayrevan baş, diğer şehirler vücuttur, oranın sakinleri şüphe ve bidatleri reddetmişlerdir, oranın ulemâsı ancak Ehl-i sünnet için ölmüş ve öldürülmüşlerdir" şeklinde söylemiştir. İbn Şebbât ise Kayrevan'ı "Zamanla Kayrevan'da âlimler, kâtipler, şairler çoğalmışlardır, kendisiyle diğer şehirler süslenmiş ve Kayrevan ulemâsının yazdıklarıyla satırlar ışıktır" şeklinde vasıflamıştır. Yine kadim müelliflerden Makdîş de Kayrevan ile alakalı "Kayrevan ilimlerin ve vilâyetlerin kaynağı, batıda her hayrın aslı, tüm beldelerin kendisine tabi olduğu, tüm ilim fenlerinin kendisinde inşâ edildiği, mezheplerin ortaya

⁴⁵ Hüseyin b. Muhammed Şevât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kayrevan mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Riyad: Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1990), 53.

⁴⁶ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 55.

çıktığı, her âlimin alakasının olduğu bir şehirdir ve bu faziletler inkar edilemez” şeklinde ifadeler sarfetmiştir.⁴⁷

Ezcümle tüm bu sayılan maddelerde de ifade edildiği gibi Kayrevan, İfrîkiye’de ve batıda bir ilim yurdu haline gelmiştir. Bağrından birçok kurrâ, fukahâ ve muhaddisîn çıkmıştır. Doğulu, batılı ve özellikle Endülüslü âlimler Kayrevan’a ilim rihleleri düzenlemiş; ayrıca Kayrevan âlimleri batıda Ehl-i sünnetin en önemli savunucuları olmuşlardır.

1.1.2. Kayrevan’da Siyasî Durum ve İlmî Hayata Etkisi

Kayrevan’da siyasî vaziyetin özellikle hicretin ilk beş asrında oldukça değişken olduğu söylenebilir. Zira Kayrevan’a hâkim olmak için birçok devlet, halk ve şahıslar birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Tabii ki bununla beraber dışardan gelen bozguncu etkenler ve iç ayaklanmalar da söz konusu olmuştur. Tüm bu durumların hususî olarak Kayrevan’a, umumî manada da İfrîkiye’ye ilmî açıdan etkileri olmuştur.

1.1.2.1. Valiler Dönemi (Hicrî 96-184)

Kayrevan tarihinde fetihlerin nihayet bulmasından Ağlebî Devleti’nin kurulmasına kadar olan 96/715 ve 184/800 yılları arasında kalan döneme valiler dönemi ismi verilmiştir. Valiler döneminde Kayrevan yöneticileri İslâm halifesi tarafından atanmıştır. Hatta 137/755 yılında Abdurrahmân b. Muâviye b. Abdilmelik Endülüs’ü fethedinceye kadar Kayrevan’a atanan yöneticiler Endülüs ile de ilgilenmişlerdir. Yani sözü edilen zaman aralığında bölgenin başkentinde bulunan yönetici, Kayrevan’ın da içinde bulunduğu Mağrib’i (batı) ve Endülüs’ü birlikte idare etmiştir.⁴⁸

Valiler döneminde, yeni bir dine giren Berberîler ile zamanla Kayrevan nüfusunu oluşturmuş yerli ve muhacir Müslümanlar arasında çok güzel bir ilişki kurulmuş, huzurlu bir birliktelik tesis edilmiştir. Berberîler bu dönemde İslâm ordusuna katılmış, Müslümanlar ile Berberîler arasında kız alıp verme durumları yaşanmış, Kayrevan’da ve İfrîkiye’nin tamamında yoğun bir şekilde mescid ve küttâblar bina edilmiştir. Berberîler arasında İslâmî kültürün yayıldığı bu dönemde inşâ edilen yapılar çoğunlukla İslâm başkentlerinde uygulanagelen mimarî stil ile bina edilmiştir. Tüm bu güzel ortamın kurulmasında 96/715 ve 99/718 yılları arasında görev yapan birinci vali Muhammed b.

⁴⁷ Muhammed Neyfer, *Hüsnü’l-beyân ammâ beleğathü İfrîkiye fi’l-İslâm mine’s-satveti ve’l-ümran*, thk. Muhammed Muhtâr Neyfer (Tunus: Matba’atü Tûnusiyye, 1934), 189.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, 4/254.

Yezîd el-Kuraşî'nin (ö. ?) etkisi büyük olmuştur. O, ganimetleri Arap ve Berberîler arasında eşit dağıtmış ve Berberîlerin büyük güvenini kazanmıştır. Ardından gelen ikinci vali İsmâîl b. Ebi'l-Mühâcir (ö. 133/751) de kendisini gönderen halife Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/720) üslubunu takip etmiş, 99/718-101/720 yılları arasındaki görev süresince ona benzer bir tarz ile yönetimini devam ettirmiştir. Zâhid ve mütevazî bir kişiliği olana Ebu'l-Mühâcir döneminde Müslüman olmayan az sayıdaki Berberî de İslâm'a girmiştir. Bu dönemde halife Ömer, fıkıh ve sünnetin yayılması için bölgeye güvenilir hadis râvîlerinden oluşan âlimler yollamış, ilmî faaliyetlerin yayılması için Kayrevan ile çevresine küttâb ve mescid inşasını devam ettirmiştir. Ayrıca söz konusu dönemde başta Arap dili olmak üzere tüm ilimlerde eğitim faaliyetleri hızlanmış, Arap ve Berberîlerin çocuklarına da düzenli olarak dersler verilmeye başlanmıştır.⁴⁹

Daha sonra Emevî halifesinin kâtibi olan Yezîd b. Ebî Müslim (ö. 102/720) Kayrevan valisi olarak atanmıştır. 101/720 yılında göreve başlayan Yezîd, Berberîlere çok katı davranmıştır. Siyasî olarak iyi giden esenlik günleri bu dönemde sekteye uğramış ve sonradan Müslüman olanlara cizye vergisi konulmuştur. Berberîler vali Yezîd'e kin beslemişlerdir ve valinin kendi ordusundan bazı askerler onu öldürmeye çalışmışlardır. Yaklaşık iki yıl valilik yapan Yezîd öldürülmüş ve ardından Bişr b. Safvân el-Kelbî (ö. 109/727) vilâyetin başına getirilmiştir. 103/722-109/728 seneleri arasında görev yapan el-Kelbî'den sonra ise Ubeyd b. Abdirrahmân es-Sülemî (ö. 114/732) vali olmuş ve 110/729-114/733 arasında şehri yönetmiştir.⁵⁰

el-Kelbî ve es-Sülemî'nin genel olarak kendilerini çevre bölgelerdeki fetihlere adadıkları kaydedilmiştir. Ancak iki validen son göreve gelen es-Sülemî'nin Berberîlere iyi davranmadığı ve küçük düşürücü muameleler yaptığından da bahsedilmiştir.⁵¹

Bahsi geçen iki validen sonra 116/734 yılında Ubeydullâh b. el-Habhâb (ö. 123/741) göreve gelmiştir. Zeytûne Camisi'nin⁵² yapımını tamamlamış ve bölgede ticaret malı

⁴⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/27-30; Münis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib*, 57-67.

⁵⁰ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/47-55.

⁵¹ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/50-60; Münis, *Meâlimü târihi'l-Mağrib*, 67-70.

⁵² Tunus'un başkentinde, geleneksel çarşı dokusunun merkezinde yer alan ve şehrin en büyük ibadet mekânı olması hasebiyle "Câmiu'l-Kebîr" (Tunus Ulucamii) olarak da adlandırılan bu yapı, ilk olarak Emevî valilerinden Hassân b. Nu'mân tarafından hicrî 80 (miladî 699) yılında inşa edilmiştir. Söz konusu yapı, hicrî 114-116 (miladî 732-734) yılları arasında İbnü'l-Habhâb tarafından esaslı bir şekilde yenilenmiştir. Ardından Abbâsî Halifesi Müstaîn-Billâh'ın talimatı doğrultusunda, Ağlebî hükümdarlarından II. Ziyâdetullah tarafından kapsamlı biçimde genişletilerek yeniden düzenlenmiştir. Cami, Fâtımî halifesi

üretimini artırmıştır. Ayrıca onun döneminde bölgede fetihlere de devam edilmiştir. Ancak İbn Habbâb'ın zamanla ordu komutanlarını kayırıp onlara özel muamelelerde bulunduğu söylenmiştir. Ayrıca Berberî halka kötü davranılmış ve onlardan farklı vergiler talep edilmiştir. Öyle ki onun döneminde vergi ve haraç politikası ayyuka çıkmış ve bu sebeple Berberîler ayaklanmaya başlamışlardır. Küçük çaptaki ayaklanmalar ile seslerini İslâm halifesine duyuramayacaklarını anlayınca ayaklanma ve isyanların dozajı artmıştır. Esasında emirlere itaat hususunda oldukça iyi olana Berberî halkı köşeye sıkıştıkları ve zorda kaldıkları için birçok ayaklanma gerçekleştirmişlerdir. Bölgede ayaklanmışlar ancak İslâm halifesine saygının dışına çıkmamışlar, alt tabakadaki yöneticilerin hatalarını halifeye yüklememişlerdir. Malesef İfrîkiye ve Mağrib'te sonu uzun süre gelmeyecek olan ayaklanmalar bu gibi sebeplerle başlamıştır. 122/740 senesinde Berberîler İslâm'la müşerref olduktan sonraki ilk büyük isyanı gerçekleştirmişlerdir. Bu isyanlar esnasında İbâziyye, Sufriyye ve Hâricî akımları da mevcut ortamdan yararlanarak yönetimi ele geçirmeye çalışmışlardır. İsyan ve ayaklanmalar Yezîd b. Hâtîm'in (ö. 170/787) 156/773 senesinde göreve gelmesine kadar devam etmiş, sayıları üçyüzü bulan ayaklanma gerçekleşmiş ve binlerce kişi ölmüştür. Ulemânın da çatışmalara katıldığı bu zorlu süreçte Sufriîler ve Hâricîler dönem dönem yönetimi ele geçirmiş, onların idaresinde mescidlere hayvanlar bağlanmış, özellikle Kureyşli olan Araplara işkenceler yapılmıştır. Bu iki akımın yönetimi ele geçirmesinden sonra yaklaşık iki yıl da İbâziyye fırkası idareyi elinde bulundurmuştur.⁵³

Tüm bu zorlu süreç ve çatışmalar ilmî hayatın da hızını kesmiştir. İmam Sahnûn bu dönemden “İlim, öğrenen kimsenin sadrında kalıyor, âlimden ilim sorulmuyordu ve neşir faaliyetleri durmuştu.” şeklinde bahsetmiştir. Bu zorluklara rağmen az da olsa ilim talep eden ve ders veren kişiler olmuştur. Örneğin Cemîl b. Kurayb el-Meâfirî (ö. 139/756), Sîdî Ukbe Camisi'nde⁵⁴ büyük bir halkası olan Zeyd b. Tufeyl (ö. ?), Abdullah b. Ferrûh

Azîz-Billâh döneminde, hicrî 381-385 (miladî 991-995) yılları arasında mihrap önü kubbesi ve avluya açılan revaklarıyla birlikte yeniden inşa edilerek mimari ve süsleme bakımından zenginleştirilmiştir. Kadir Pektaş, “Zeytûne Camii”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/380-381.

⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/30-36; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

⁵⁴ Kuzey Afrika'daki en erken İslâmî şehirlerden biri olan Kayrevan, kurucusu Ukbe b. Nâfi' tarafından hicrî 50 (miladî 670) yılında inşa edilen büyük camisiyle dikkat çeker. “Câmiu'l-Kebîr” adıyla da anılan bu yapı, 684-688 yılları arasında Berberî istilası sonucunda ciddi şekilde zarar görmüş ve bunu takiben 693-697 yıllarında yeniden inşa edilmiştir. Hicrî 84 (miladî 703) yılında Emevî valisi Hassân b. Nu'mân, mevcut camiye mihrabı hariç yıktırarak çağın ihtiyaçlarına uygun biçimde yeniden yaptırmıştır. Ancak bu yapı da

(ö. 176/792) gibi zatlar ilim çalışmalarını ve tedris faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁵⁵

Yezîd b. Hâtîm'in 156/773 ve 170/787 yılları arasındaki yönetiminin başlarından itibaren Berberî Hâricîlerin ve diğer akımların etkisi azalmaya başlamış, Kayrevan şehrinde hasar gören yerler yeniden imar edilmiş, ekonomi yeniden canlanmış ve ticaret ile meşgul olan herkese faaliyetlerini yürütmek bir ticarethâne verilmiştir. Mescid, cami ve medreseler de onarılmış ve ilmî canlılık yeniden tesis edilmeye başlamıştır. Yezîd'in yönetiminin de uzun süremesi bölgede huzur ve sükûnetin yerleşmesine vesile olmuştur. 181/798-184/800 yılları arasında yönetime gelen Mukâtil b. el-Akkî (ö. ?) döneminde de bazı huzur bozucu hadiseler yaşanmış hatta vali el-Akkî'nin Kayrevan'ın meşhur âbidi olan Behlûl b. Râşid'i (ö. 183/798) darp ettiğinden ve onu hapse attığından bahsedilmiştir. Olaylar ortaya çıkınca da halife Harun Reşit (ö. 193/809) onu hapisten çıkarmıştır.⁵⁶

Valiler dönemi 184/800 yılında bitmiş ve bu dönemin son zamanlarında ilim rihleleri yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Özellikle doğuya yapılan rihleler vesilesiyle ilmî faaliyetler çoğalmış ve Mâlikî fikhî bölgede yerleşmeye başlamıştır. Bu süreçte Kayrevan'da muhaddis, fakîh ve kurrâ çoğalmış, ilmî çalışmalar artmıştır.⁵⁷

1.1.2.2. Ağlebiye Devleti

İfrîkiye'de süregelen ayaklanmalardan dolayı hilâfet merkezi, bölgeye İfrîkiyeli bir ailenin hükmetmesine karar vermiştir. Böylelikle merkezî yönetim, kendilerini meşgul eden karışıklıklardan korunmayı ve bölgede istikrarı tesis etmeyi amaçlamıştır. Halife Harun Reşit bu devlet yapılanmasını kurması için görevi, yüksek cesaret ve kültüre sahip olan ayrıca İfrîkiye bölgesinin meselelerine hâkim olan İbrahim b. Ağleb b. et-Temîmî'ye (ö. 197/812) vermiştir. Onun idaresiyle başlayan Ağlebiye Devleti, valiler dönemindeki gibi başkenti Kayrevan olarak yaklaşık bir asır hüküm sürmüştür. Kayrevan bu sürede

zamanla yetersiz kalınca, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in emriyle Bişr b. Safvân tarafından 105 (miladî 724) yılında kuzeye doğru genişletilmiştir. Daha sonra Abbâsî hâkimiyeti altında, Yezîd b. Hâtîm tarafından hicrî 157 (miladî 774) yılında cami mihrabı hariç tekrar yıktırılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Camiye ait mihrap bölümü ise kurucu Ukbe b. Nâfi' ile ilişkilendirildiği için yıkıma uğramamış, bunun yerine çevresi duvarla örülerek korunmuştur. Kadir Pektaş, "Sîdî Ukbe Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/149-151.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/33-36.

⁵⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/99, 100; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/34-36; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/99, 100; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180.

ilmî açıdan en iyi dönemlerinden birini geçirmiş, emniyet ve istikrarın sağlandığı, şehircilikte büyük gelişmelerin yaşandığı bir asra ev sahipliği yapmıştır.⁵⁸

Hârîcî fikrî akımlarından uzak kalınan bu dönemde Sufriyye mezhebi mensupları Sicilmâse'de, İbâziyye mezhebi mensupları ise Kayrevan'ın yakınında yeni inşâ edilen Tâhert şehrinde yapılaşmışlardır. Çeşitli şehirlerde tesis edilen bu mezhebî devlet yapılanmaları döneminde her akım kendi iç hadiseleriyle ilgilenmiş ve Ağlebiye Devleti, yaşanan birkaç küçük hadisenin dışında farklı mezhebî akımların etkisinden uzak olmuştur. Bölgede yaşanan olumsuzluklar daha ziyade, hilâfet tarafından yönetime layık görülmeyen Ağlebî ailesinin dışındaki bazı aileler tarafından organize edilen ayaklanmalardan kaynaklanmıştır. Bu ayaklanmaların en önemlilerinden biri 194/810 yılında, yönetici İbrahim b. Ağleb'in vezirlerinden biri olan Mücâlid er-Rebî'î (ö. 196/812) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yönetici kademesindeki diğer bazı kişilerin önderliğinde söz konusu hadiseye benzer şekilde gerçekleşen bazı ayaklanmalardan da söz edilmiştir; ancak bunlar başarıya ulaşamamıştır. Durum böyle olunca Ağlebî yönetimi fetih ve gazvelere ehemmiyet vermiş Sıkılıyye, Serdâniye, Saragoza gibi şehirler onların döneminde fethedilmiştir.⁵⁹

Ağlebiye Devleti'nin yöneticilerinin birkaçı istisna olmak üzere halka karşı davranışlarının iyi ve ahlaklarının güzel olduğu ifade edilmiştir. 194/810 senesinde İbrahim b. Ağleb ile başlayan Ağlebiye Devleti dönemi on bir adet yönetici tarafından idare edilmiş ve Üçüncü Ziyâdetullâh'ın (ö. 304/916) saltanatı ile 296/909 senesinde sona ermiştir. Son döneminde İsmâiliyye Şîası'nın baskıları karşısında zorlanan Ziyâdetullâh'ın âlimlerden de yardım istediğinden bahsedilmiştir.⁶⁰

Ağlebiye Devleti döneminde Kayevan'da ilmî açıdan büyük bir yükseliş yaşanmıştır. Devlet yönetiminin istikrarlı olması, yöneticilerin ilimle alakadar olması bu yükselişin önemli sebeplerindendir. Özellikle kurucu yönetici İbrahim b. Ağleb ilme çok önem vermiş Kur'ân'ı ezberlemiş, insanlara namaz kıldırması, ilim ehline çok önem göstermiştir.⁶¹

⁵⁸ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/90-110.

⁵⁹ Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 22/95; Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Umar Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997), 5/156, 157, 168.

⁶⁰ Nuveyrî, *Nihâyetu 'l-ereb*, 23/395, 24/74, 75.

⁶¹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 65.

Ağlebiye Devleti döneminde hilâfet merkezi Abbâsîler de olduğu gibi resmî olarak Hanefî mezhebi benimsenmiştir. Bu durumdan bazı âlim ve yöneticiler rahatsız olmuşlardır. Ayrıca Ağlebîler zamanında Bağdat'ta Kur'ân'ın mahlûk olup olmama meselesi ortaya çıkmış, yöneticiler âlimleri bu hususa dikkat etmeleri konusunda devamlı uyarmış ve zaman zaman Kayrevan âlimlerini bu konuda imtihan etmişlerdir. Kayrevan'da yöneticiler, hâkimleri de Hanefî mezhebine mensup olanlardan seçmişler ve halkın genelinde yaygın olan Mâlikî mezhebine sıcak bakmamışlardır. Mâlikî ulemâ kendilerine verilen görevleri reddetmişler ve İmâm Malik'in yaptığı gibi, yöneticilerden uzak yaşamışlardır. Ancak genel manada Kur'ân'ın mahlûk olup olmama konusu dışarıda bırakılırsa Kayrevan'da halkın hangi mezhebî görüşleri benimsediğine müdahale edilmemiş, birçok akımın ders faaliyetleri devam etmiştir. Hatta Sufriyye ve İbâzîyye mezheplerinin ders halkaları Ukbe Camisi'nde elli yıl kadar devam etmiş, İmâm Sahnûn onlara yasak koyana kadar bu hal sürmüştür.⁶²

Ağlebiye Devleti döneminde Kayrevan'da Hanefî ve Mâlikî fıkı yaygınlaşmış, mescidlerde ders halkaları bu iki mezhep üzerinde yoğunlaşmış, ulemâ doğuya ilim almak için rihleler tertip etmiştir. Bu dönemde bir kıraat ihtiyarı da bulunan Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) içerisinde kıraate yönelik birçok tespitin olduğu tefsirini kaleme almış, İmâm Sahnûn meşhur *Müdevvene*'sini⁶³ yazmıştır. Ayrıca bu dönemde mescid ve küttâb bina etme faaliyetleri devam etmiş, âlimlerin sayısı bir hayli artmıştır.⁶⁴

1.1.2.3. İsmâilî Şîler Dönemi

Ubeydîler olarak da bilinen bu devletin, Râfîzîyye mezhebinin İsmailiyye koluna mensup olduğu aktarılmıştır. Cafer b. Sadık'ın (ö. 148/765) oğlu İsmail'in (ö. 138/755) imam olduğuna inanan bu devlet, yöneticileri Ubeydullâh'ı da dördüncü gizli imam olarak kabul etmiştir. “Bâtınî” ve “Râfîzî” şeklinde de isimlendirilen bu akım doğudan geldiği için “Meşârika” olarak da adlandırılmış, Müslümanlar nezdinde, dinden döndüklerini

⁶² İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/90-138; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 5/317, 318, 319, 485, 486.

⁶³ Mâlikî mezhebinin teşekkül sürecinde, mezhebin kurucusu Mâlik b. Enes ile onun ilmi çevresine mensup fakihlerin görüşlerini derlemek amacıyla tedvin edilen *el-Müdevvene*, farklı dönemlerdeki Mâlikî çevrelerince mezhep içi fikhî faaliyetlerde başvuru kaynağı olarak benimsenmiş ve bu yönüyle “ümme-hât” ya da “devâvîn” olarak adlandırılan temel metinler arasında öncelikli bir konum elde etmiştir. Bu eser, Mâlikî fıkıh literatürünün hem tarihsel gelişiminde hem de sistematik yapısında merkezi bir rol oynaması bakımından mezhebin en önemli klasiklerinden biri kabul edilir. Ali Hakan Çavuşoğlu, “el-Müdevvenetü'l-Kübrâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/469-472.

⁶⁴ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 68.

işaret eden “Mülâhide” kelimesiyle anılmışlardır. Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh’ın (ö. 210/825) oğlu olan ilk yönetici Ubeydullâh kendisinin ehl-i beytten olduğunu iddia etmiş ve bu şekilde yönetimini pekiştirmeye çalışmıştır. Râfizîler doğunun hilâfete yakın yerlerinde istedikleri yayılımı gösterememişler ve bu sebepten ötürü Kayrevan gibi hilâfet merkezine uzak mesafede olan şehirlerde taraftar bulmaya çalışmışlardır. Berberîlerin büyük birkaç kabilesini de kendilerine çeken Râfizîler zamanla çoğalmış ve Ağlebîler ile beş yıla yakın süren savaşımlardan sonra yönetimi ele geçirmişlerdir. Tüm çabalarını sünneti öldürüp bidati yayma hususunda kullanmışlardır. Ancak ehl-i sünnet olan kurrâ, muhaddisler ve fukahâ dirayetli bir şekilde onların karşısında durmuşlardır. Ulemânın bu duruşu Ubeydiyye Devleti’nin hiçbir zaman istikrara sahip olmamasına vesile olmuştur.⁶⁵

Kayrevanlı âbidler, âlimler, mutasavvıflar, Ubeydîlerin kışkırtma ve düşmanlıklarına, vaazları ve gerektiğinde halkın da desteğini arkalarına alarak bedenî mücadeleleri ile cevap vermişlerdir. Ulemâ devamlı Râfizîlere karşı reddiye yayımlamış, onlara kendini kaptıranların kâfir olacağına dair vaazlar vermişlerdir. Ayrıca ulemâ, devamlı bir şekilde sahâbelerin menkıbelerini anlatarak halkın, karşı güruhun kadı ve yöneticilerine yönelmemelerini temin etmişlerdir. Mescidlerde ilimle meşgul olmaları engellenince evlerinde okuma ve okutma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Ayrıca Kayrevan âlimleri Ubeydîlerin küçük çocuklarını gizli gizli okutmaya çalışmışlar ve onların itikadını tashih etmeye gayret etmişlerdir. Özellikle bu konuda kıraat âlimi Ebû İshak el-Cebenyânî öne çıkmıştır. Karşıt görüşlü âlimler arasında birçok münâzara yapılmış ve ehl-i sünnet âlimleri Şiîlere karşı üstünlük sağlamışlar, delillerini onlara kabul ettirmeye çalışmışlardır. Kayrevan halkı da ise ehl-i sünnet dışındaki yöneticilere boyun eğmemiş, onların emirlerine uymamış ve atanan kadıları tanımamışlardır.⁶⁶

Halk ve âlimlerin tüm bu mücadeleleri Ubeydîlerin Kayrevan’dan gitmesini sağlamıştır. İlk önce Kayrevan yakınındaki Mehdiye’ye göçen Ubeydîler, burada da tutunamayıp İfrîkiye’yi tamamen terk ederek Mısır’a gitmişlerdir. Kendi yerlerine Benî Zîrî ailesini nâib olarak bırakmışlardır. İsmâiliyye Şîası döneminde ilmî hareketlilik azalmış, onların bölgeyi terk etmeleriyle yeniden canlanmaya başlamıştır.⁶⁷

⁶⁵ İbn İzârî, *el-Beyân ’ul-muğrib*, 1/124, 210, 215.

⁶⁶ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 6/699, 8/48, 73, 383.

⁶⁷ Mûnis, *Meâlîmü târihi ’l-Mağrib*, 119-136.

1.1.2.4. Benî Zîrî Dönemi

Ağlebîler, Kayrevan başta olmak üzere İfrîkiye'deki ayaklanmalara karşı iyi mücadele ettikleri düşüncesiyle Benî Zîrî es-Sanhâcî ailesini nâib olarak bırakarak bölgeyi terk etmiştir. Böylece yeni yönetim Benî Zîrî veya Sanhâcîler olarak adlandırılmıştır. Devleti tesis eden ve ilk yönetici olan kişinin de Ebu'l-Feth Yûsuf b. Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî (ö. 361/971) olduğu belirtilmiştir. Önceki devlete göre daha ılımlı bir yönetim politikası sürdüren Zîrîlerin dönemi, siyaseten inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir.⁶⁸

Benî Zîrî, Ağlebîler gibi Şîa mezhebini benimsemeye devam etmişler ancak halkı aynı mezhebi takip etmeleri konusunda zorlamamışlardır. Böyle olunca ehl-i sünnet ulemâsı daha güçlü bir şekilde kendi görüşlerini savunmaya ve yaymaya çalışmışlardır. Bu gelişme de mescid ve küttâblarda ilmi hareketliliğin yeniden çoğalmasını sağlamıştır. Benî Zîrî Devleti'nin Mısır'a göçen Ubeydîlere olan bağlılıklarının tam anlamıyla kopması yönetici el-Mu'iz b. Bâdîs (ö. 454/1062) zamanında gerçekleşmiştir. Aynı zamanda devletin son yöneticisi olan İbn Bâdîs yaklaşık elli sene yönetimi elinde bulundurmuş, şehrin ve ilmî faaliyetlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Onun döneminde Kayrevan âlimleri ve yöneticiler daha çok yakınlaşmış; ayrıca Ubeydîlere mimberlerde lanetler okunmuş, yeniden Abbâsî hilâfetinin şemsiyesi altına girilmiştir. Bâdîs, Mâlikî mezhebini talim ettiği ve Kayrevan halkının da ekseriyetle bu mezhebe ittibâ ettiğini bildiği için devletin resmî mezhebini de o şekilde ilân etmiştir. Ayrıca yönetici Bâdîs döneminde İfrîkiye ve Kayrevan'da kalan Rafizîler kovulmuş yahut öldürülmüştür.⁶⁹

Benî Zîrî Devleti'nin son zamanlarında Batınî hareket yeniden canlanmış ve İfrîkiye'yi tekrar ele geçirmek için Benî Hilâl ve Benî Süleym isimlerinde iki azılı kabileyle bölgeye gelmişlerdir. İbn Bâdîs yönetimiyle bu iki kabile arasında çok kanlı savaşlar olmuştur. Kadın-çocuk demeden çok sayıda İfrîkiyeli şehit edilmiş ve Kayrevan şehri talan edilmiştir. Dört asırlık ilim başkenti Kayrevan, kimsenin hatırlamak istemediği katliâmlara tanıklık etmiştir. İlmî faaliyetler tamamen durmuş, Kayrevan'ın ilim başkenti olma vasfı sona ermiştir. Benî Zîrî Devleti'nin 449 yılında yıkılmasıyla bölgede dinî, mezhebî, ilmî ve siyasî istikrar ancak bir asır sonra 550'li senelerde tesis edilebilmiştir.

⁶⁸ Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb*, 24/154, 156; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/296.

⁶⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 7/140, 149, 203, 207.

Fakat bu yıllardan sonra da Kayrevan eski ilmî hüviyetine kavuşamamış ve ilim ve kültürün yeni merkezi Tunus olmaya başlamıştır.⁷⁰

1.1.3. Kayrevan'da Dinî-Mezhebî Durum ve İlmî Hayata Etkisi

Hicrî ilk dört buçuk asırda Kayrevan'da çeşitli mezhebî akımlar görülmüş ve her biri bölgede kalıcı olmak için çaba göstermiştir. Böyle olunca birçok farklı meselede münâzaralar yapılmış, ilmî tartışmalar düzenlenmiş ve reddiye içeren telifler yaygınlaşmıştır. Tüm bunlar ilmî hayata olumlu anlamda katkı sunmuştur. Zaman zaman itikadî anlamda makbul olmayan mezhepler üstünlük sağlasa da ehl-i sünnet ve'l-cemâat ekseriyetle halkın ve yöneticilerin takip ettiği kelimî akîde olmuştur. Amelî anlamda ise Mâlikî mezhebi, kısa bir dönem haricinde intisap edilen mezhep olmuştur. Kayrevan'da mevcut mezhebî akımlar ve ilmî açıdan sonuçları aşağıda değerlendirilecektir.

1.1.3.1. Mezhepler Ortaya Çıkmadan Önceki Dinî Durum

Önceki konularda da bahsedildiği üzere İfrîkiye fethedilirken ve Kayrevan tesis edilirken orduda sahâbe ile tabîinden çok sayıda zat bulunmuş ve birçoğu vefatına kadar söz konusu bölgede yaşamıştır. Onlar bölgenin halkına Kur'ân-ı Kerîm, Arapça ve İslâm'ın temel meselelerini bizzat kendileri öğretmişlerdir. Henüz mezheplerin teşekkül etmediği bu ilk asırda onlar Peygamber Efendimizden doğrudan rivayetlerle yahut ona dayanarak yaptıkları ictehadlarla fikhî ihtiyacı karşılamışlardır.

Halk, ekseriyeti Ukbe b. Nâfi' kumandasındaki orduyla bölgeye gelen sahâbe ve tabîine ihtiyacı olan soruları sormuş, onlar da cevap vermişlerdir. Birinci asır henüz bitmeden evvel İfrîkiye'de Müslümanlar çoğalmış ve çeşitli konularda ihtilâf edilen birçok konu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölgede sahâbe ve tâbiîn de gitgide azalınca halk bazı durumlarda suallerini çeşitli aracılar ile doğu bölgelerindeki sahâbe ve tâbiîne göndermişlerdir. Dönem dönem de İslâm halifesi tarafından Kayrevan'a dinî eğitim ve öğretim için sahâbe ile tabîinden bazı zatlar gönderilmiştir. Yani özelde Kayrevan ve genelde İfrîkiye fikhî anlamda tamamen sahâbe ve tâbiîninin yolundan gitmiştir. Ayrıca ilk Kayrevan talebeleri de onların eliyle yetişmiştir.⁷¹

⁷⁰ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/169; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 7/399, 401; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/298.

⁷¹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 87, 88.

1.1.3.2. Mezheplerin Kayrevan'a girişı

Kayrevan ehli, zamanla sahâbe ile tâbiînin azalması, âlimlerin savaşlarda şehit olması ve çeşitli haricî mezhep akımlarının bölgeye uğraması doğuya ilim talebi için rihleler düzenlemeye başlamışlardır. İlim yolculukları neticesinde meşhur fukahâ, kurrâ ve muhaddisler ile tanışıp onlardan ders almışlardır. Muhtelif mezhep önderleri Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî gibi zatların ilim meclislerine girmiş yahut onların talebelerinden dersler almışlardır. Rihlelerinden dönen Kayrevanlı âlimler neşir ve tedris faaliyetleri ile öğrendiklerini bölgede aktarmışlardır. Böylelikle de Kayrevan'da mezhebî hareketlilik başlamıştır.⁷²

1.1.3.2.1. Şöhret Bulmamış Mezhepler

Tesisinden, ilmî başkent hüviyetini yitirdiği hicrî beşinci asrın ortalarına kadar olan sürede Kayrevan'a birçok mezhep girmiştir. Fakat bazıları neredeyse hiçbir mensubu olmadan hızlı bir şekilde yok olmuştur. Bunlardan bir tanesi Ebû Amr el-Evze'î'nin (ö. 157/774) mezhebidir. Çok az sayıda mensubu olmuş ve kısa sürede yok olmuştur. Bir diğeri Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 97/715) mezhebidir. Onun mezhebi Ukbe Camisi'nde bir müddet talim edilmiş ve az da olsa mensubu olmuştur. Dâvûd b. Alî el-İsfahânî'nin (ö. 270/884) kurduğu Zâhirî mezhebi de benzer şekilde fazla mensubu olmadan yok olmuştur. Şâfiî mezhebi de Kayrevan'da çok fazla taraftar bulamayan mezheplerden olmuştur. Hatta İmâm Sahnûn ve Yahyâ b. Ömer'in (ö. 289/902) Şâfiî fikhına dair bazı noktaları eleştirdikleri reddiyeleri yayımlanmıştır.

1.1.3.2.2. Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi Kayrevan'a giren ilk mezhep olmuştur. Mâlikî mezhebi yayılmadan önce yönetici ve halk bu mezhebe ittibâ etmiş, devletin resmî mezhebi de Hanefîlik olarak belirlenmiştir. Daha sonra Hanefî mezhebinin mensupları azalmış, Mâlikî mezhebi öne çıkmıştır. Ubeydiler döneminde Hanefîlik yeniden revaç bulmuştur. Ancak genel olarak bakıldığında Kayrevan'da Hanefî fikhı Mâlikî fikhına göre daha az kabul görmüş, özellikle el-Mu'iz b. Bâdis'in yönetimiyle beraber mensupları iyiden iyiye azalmıştır.⁷³

⁷² Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 89.

⁷³ Ebû'l-Fadl 'Iyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kâdî 'Îyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. (Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1983), 8/109.

Hanefî mezhebini Kayrevan'a ilk kez ulaştıran kişi Abdullah b. Ferrûh'tur (ö. 176/792). Hatta o, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) henüz telif yapmadan önce, Hanefî fıkına dair on bin adet meseleyi kapsayan bir kitap kaleme almış ve onu Kayrevan'a yaymıştır. Daha sonra Ebû Yûsuf'tan ders alan Abdullah b. Ğânim (ö. ?) de bölgede Hanefî fıkının yayılmasında etkili olmuştur. Hanefî mezhebi bölgeye girdikten sonra mensubu olanların onu çok fazla talim etme yoluna gitmemelerinden dolayı çok hızlı ve tabana yayılan bir büyüme gösterememiştir. Hatta bazı Hanefî hâkim ve yöneticilerin rahatsız edici fetva ve tutumlarından ötürü halk genel manada söz konusu mezhebe ittibâ etmekten uzak durmuştur. Hanefî mezhebinin en yaygın olduğu dönemlerde bazı Mâlikî âlimler göçe zorlanmış ve bundan dolayı kendilerini saklayarak yaşamak zorunda kalmışlardır. Zaman zaman Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin mensupları arasında münâzaralar yaşanmış ve bu münâzaraları içeren kitaplar telif edilmiştir. Nihai olarak özellikle dördüncü asırda bu gibi problemler izale edilmiş ve her iki mezhep mensupları da aralarında iyi bir ülfet mevcut olarak yaşamışlardır.⁷⁴

1.1.3.2.3. Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebi Kayrevan'a Alî b. Ziyâd'ın (ö. 183/799) İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvattâ* isimli kitabını şehre getirmesiyle ve onu ders olarak halka okutmasıyla yayılmaya başlamıştır. Anlaşılması kolay olduğu ve hadis rivayetlerine dayandığı için Kayrevan'da büyük kabul gören mezhep çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Ayrıca İmâm Mâlik Medîne ulemâsından olduğu için Kayrevan'da ona ayrı bir güven duygusu beslenmiştir.⁷⁵

Mâlikî mezhebi, ders halkalarıyla hızlı bir şekilde büyümüş hatta zamanla İmâm Mâlik'ten rivayette bulunanların sayısı otuza kadar ulaşmıştır. İmâm Sahnûn gibi büyük âlimler Mâlikî fıkına dair eserler telif etmişler ve tedris faaliyetlerini yaygınlaştırmışlardır. Ayrıca Sahnûn, kendi döneminde Mâlikî mezhebinin önderi olarak kabul edilmiş, onun *Müdevvene* isimli eseri *Muvattâ*'dan sonra mezhebin ikinci kaynağı olarak addedilmiştir.⁷⁶

⁷⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 224, 225; Şevât, *Medresetü'l-hadis*, 90.

⁷⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 224-226.

⁷⁶ Abdulmecid b. Hamduh, *el-Medârisü'l-keîmiyye bi-İfrîkiye ilâ zuhûri'l-Eş'ariyye* (Tunus: Dâru'l-Arab, 1987), 37.

1.1.3.3. Kayrevan'da Kelâmi Fırkalar

Doğuda ortaya çıkan hemen hemen her mezhebî fırkanın Kayrevan'da küçük ya da büyük bir etkisi görülmüştür. Daha önce de bahsi geçtiği üzere Hilâfet merkezine uzak olan Kayrevan gibi ilim merkezleri itikadî fırkaların ideolojilerini daha rahat yayabilecekleri yerler olmuştur. Ayrıca doğuya gidip gelen İfrîkiyelilerin içinde de bazı farklı akımlardan etkilenen ve bunu kendi bölgesine yaymaya çalışanlar var olmuştur.

1.1.3.3.1. Havâric (İbâziyye-Sufriyye)

Hz. Alî (ö. 40/661) ile Hz. Muâviye (ö. 60/680) arasında geçen bazı hadiselerden dolayı ortaya çıkan bu hâricî akımlardan Mağrib tarafında görülenler İbâziyye ve Sufriyye'dir. Söz konusu fırkalar ikinci asrın başlarında bölgede yaygınlık göstermişlerdir.

İbâziyye akımının önderi Abdullah b. İbâz el-Mirî'dir. Büyük günah, ru'yetullâh, Kur'ân'ın mahlûk olup olmaması gibi mevzularda farklı düşüncelere sahip olan İbâziyye'yi Kayrevan'a ilk sokan kişinin ise Selme b. Sa'd el-Hadramî (ö. ?) olduğu ifade edilmiştir. Dönem dönem Basra'ya öğrenciler göndermiş ve orada İbâzî yönetici Müslim b. Ebî Kerîme'den (ö. 145/762) dersler almalarını sağlamışlardır. Eğitim gören kişiler geri dönerek Kayrevan ve çevresinde dersler vermiş ve bu akıma taraftar bulmaya çalışmışlardır. Zaman zaman kanlı çatışmaların yaşanmasına sebep olan İbâzîler, devlet yönetimini de kısa bir dönem ellerinde tutmuşlardır. 161/778 yılında Kayrevan dışına çıkmaları sağlanan bu akımın temsilcileri yeni merkez olarak Tâhert şehrini seçmişlerdir. Her ne kadar Kayrevan'ı terk etseler de Kayrevan Camisi'nde ders halkaları kurmaya devam etmişler ve İmam Sahnûn 234/849 senesinde onların orada bulunmalarını tamamen yasaklayana dek bölgede etkilerini sürdürmeye çalışmışlardır.⁷⁷

Sufriyye fırkası ise Ziyâd b. el-Asfar (ö. ?) isimli kişinin önderliğinde ortaya çıkmıştır. Birçok meselede İbâziyye ile aynı görüşleri savunmuşlardır. Fakat onlar muhaliflerine gösterdikleri şiddetli muameleler diğer fırkalardan ayrılmışlardır. Kendilerinden olmayanların kanlarını ve kadınlarını helâl görmüşler, dönem dönem bölgede çok kan dökülmesine sebebiyet vermişlerdir. Bu akımın Kayrevan'a girmesini sağlayan kişinin ise İkrime isimli bir kişi olduğu aktarılmıştır. O, ikinci asrın başında Kayrevan'a gelmiş ve Kayrevan Camisi'nde dersler vererek görüşlerini yaymaya çalışmıştır. İbâzîler gibi bir

⁷⁷ Hamduh, *el-Medârisü'l-kelebiyye*, 140-151; Muhammed İsmâil Abdurrazzâk, *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasîfi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî* (Fas: Dâru'l-Beydâi'l-Mağrib, 1985), 60-74.

dönem onlar da devlet yönetimini ele geçirmişler ancak daha sonra bölgeden uzaklaştırılmışlardır.⁷⁸

1.1.3.3.2. Mu'tezile

Akımın öncüsü olan Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) İfrîkiye'ye yolladığı Abdullah b. el-Hâris tarafından Mu'tezile'nin bölgede yayılımı amaçlanmıştır. İkinci asrın başında Hâricîler ile birlikte bölgeye gelen bu fırka, bazı Ağlebî valilerinin desteği ve kimi Berberî ailelerin intisap etmesiyle bölgede yayılmıştır. Bazı Kayrevanlılar Irak'a rihle tertip ederek orada Mu'tezile itikadını öğrenmiş, döndüklerinde ise tedris faaliyetleri ve münâzaralar ile müntesip kazanmaya çalışmışlardır. Hatta dönemin meşhur Mu'tezile savunucularından Süleymân el-Ferrâ (ö. ?) ile aynı zamanda kıraat âlimi de olan Esed b. el-Furât (ö. 213/828) arasında şiddetli münâzaralar gerçekleşmiş hatta Ferrâ'nın Esed'in söylediklerini reddederek ona vurduğu kaydedilmiştir. Ehl-i sünnet dışı diğer fırkalar gibi Mu'tezile mensupları da Ukbe Camisi'nde fikirlerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Her ne kadar Kayrevan ulemâsı onlardan uzak dursa da kendilerine taraftar bulabilmişler ve kadılık makamına iki kez kendi müntesibi olan kişilerden getirmeye muktedir olmuşlardır. İmâm Sahnûn döneminde ise onların tedris faaliyetleri tamamen durdurulmuştur. Öyle ki Sahnûn, bidat sahipleriyle evlenilmemesi, onlara selam verilmemesi, hastalarının ziyaret edilmemesi ile ilgili fetva dahi ilân etmiştir. Ubeydîler döneminde de istedikleri neticeyi göremeyen Mu'tezile mensupları bölgeyi terk ederek doğuya göç etmişlerdir. Her ne kadar siyasî ve itikadî anlamda bölgede zaman zaman karışıklıklar olsa da onlara cevap verme gayesiyle ehl-i sünnet âlimlerinin gayret etmesi, yapılan münâzaralar ve konuyla alakalı yazılan kitaplar Kayrevan'da ilmî hareketliliğe katkıda bulunmuştur.⁷⁹

1.1.3.3.3. Şîa- İsmâiliyye

İsmâilî olarak da bilinen Şîilerin Kayrevan'da zuhur etmiş diğer fırkalardan farklı yönü, onların aynı zamanda uzun yıllar devlet yapısı olarak da bölgede hüküm sürmeleridir. Elleriinde bulunan siyasî güçle birlikte diğer akımlara göre daha hızlı yayılım göstermiş ve kendilerinden olamayanlara eziyet etmişlerdir. Ubeydîler ismiyle devlet yapılanması kuran bu mezhebin Kayrevan'daki en meşhur müfekkiri Ebû Hanîfe en-Nu'mân b.

⁷⁸ Hamduh, *el-Medârisü'l-keîâmîyye*, 145-150; Abdurrazzâk, *el-Hâvâric fî bilâdi'l-Mağrib*, 65-74.

⁷⁹ Hamduh, *el-Medârisü'l-keîâmîyye*, 158.

Muhammed el-Kadı'dır (ö. 363/974). Hadisleri kendi hevalarına göre yorumlayan bu fırkaya Kayrevan halkı ve ulemâsı hiçbir zaman pâye vermemiş, onlar ile devamlı bir mücadele içinde bulunmuşlardır.⁸⁰

1.1.3.3.4. Mürcie

Amelin imandan bir cüz olmadığı ve imanın sadece ikrardan ibaret olduğuna inanan Mürcie akımının Kayrevan'da mensupları yahut kitap telifleri ile alakalı fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu fırkanın bölgedeki varlığı Yahyâ b. Ömer'in (ö. 289/902) Mürcielere karşı yazdığı "*Kitâbü'r-Red ale'l-Mürcie*" isimli kitabın varlığından ve bir dönem Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) Mürcielerden olduğuna dair ortaya çıkmış yanlış algıdan anlaşılmaktadır. Kıraat âlimi olan Yahyâ b. Sellâm kendisi ile alakalı böyle bir söylenti çıkınca, bu yanlış algıyı yıkmak için gayret etmiş, yemin ederek nihayet onlardan uzak olduğunu ispat etmiştir. Ehl-i sünnet ulemâsı diğer akımlarla mücadele ettikleri gibi onlarla da münâzara ve telif yoluyla mücadele etmiş, böylelikle çok fazla yayılım göstermelerine mâni olmuşlardır.⁸¹

1.1.4. Kayrevan'da Etnik -Toplumsal Yapı ve İlmî Hayata Etkisi

Müslümanlar İfrîkiye'yi fethettiklerinde orada Bizans Rumları, Berberîler ve İfrîkiye yerlilerinin bulunduğu bildirilmiştir. Fetih için gelen Müslümanlara çok şiddetli bir şekilde karşı koydukları için Rumların çoğu yok edilmiş, bir kısmı da geldikleri bölgelere geri yollanmış, çok az bir bölümü İfrîkiye'de kalmıştır. Berberîler ise ilk etapta Rumlar gibi Müslümanlara karşı koymuş ancak zamanla İslâm'a kendilerini yakın hissederek bölük bölüm İslâm'la şereflenmişlerdir. Kayrevan 50/670 yılında kurulduğunda ise oraya evvela Araplar ve Berberîler yerleşmiş, daha sonra zamanla farklı etnik yapılar çoğalmıştır. Üçüncü asrın sonlarında Kayrevan'ı ziyaret eden *Mu'cemu'l-buldân* sahibi Ya'kûbî (ö. 284/897) oranın etnik yapısıyla alakalı "Kayrevan şehrinde üçüncü asrın sonunda Araplardan Kureys, Mudar, Rebîa, Kahtân kabileleri; acemlerden ise Berberîler ile Rumlar bulunmaktaydı." şeklindeki notlarını paylaşmıştır.⁸²

⁸⁰ Hamduh, *el-Medârisü'l-kelebiyye*, 235; Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 104-108.

⁸¹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 107, 108.

⁸² Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *el-Buldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 187.

1.1.4.1. Kayrevan'da Önemli Toplumsal Unsurlar

1.1.4.1.1. Araplar

Kayrevan'a ilk yerleşen Araplar Ukbe b. Nâfi' ile beraber şehre gelen, çoğunluğu sahâbe ve tâbiünden teşekkül eden kişilerdir. Daha sonra Hassân b. Nu'mân ve diğer komutanlar ile de şehre birçok Arap gelmiştir. İkinci asrın sonuna doğru Araplar nüfus olarak diğer milletlerden daha çok ve yoğun olarak bölgede bulunmuştur. Daha önce zikredildiği üzere Kureyş ve diğer bazı kabilelerden oluşan Araplar devlet yönetimini ellerinde bulundurmuşlar, eğitim-öğretim faaliyetleriyle yoğun bir şekilde meşgul olmuşlar, İslâm dinini ve Arap dilini yaymak için gayret göstermişlerdir.⁸³

1.1.4.1.2. Berberîler

İslâm ile tanıştıktan sonraki ilk dönemlerde Berberîler arasında ayaklanma ve dinden dönme hadiseleri oldukça çok yaşanmıştır. Fakat sonraları ilimle de meşgul oldukça İslâm dinine tam bir kabul ile girmişler ve onu hakiki manada yaşamak için gayret göstermişlerdir. Bazı yöneticilerin ayrımcılık gözeten davranışları yüzünden zaman zaman ayaklansalar da bu durum kalıcı ve toplu olarak dinden dönme vakalarıyla sonuçlanmamış, İslâm'a bağlılıklarında sebat etmişlerdir. Araplarla iyi ilişkiler kuran Berberîler Arap dilini öğrenmek için çaba sarfetmişler, ders halkalarında bulunmuşlar, kısa sürede ilmî hayata uyum sağlayarak İslâm kültürünün bölgede yayılmasına katkı sağlamışlardır. Berberîler arasında İslâmî ilimler hususunda öne çıkan birçok kişi olmuş, özellikle kıraat, hadis ve fıkıh alanlarında adından söz ettiren Ebû İmrân el-Fâsî (ö. 430/1039) gibi birçok âlim şöhret bulmuştur.⁸⁴

1.1.4.1.3. Diğer Etnik Gruplar

Kayrevan'da Araplar ile Berberîler haricinde azınlık olarak Sûdanlılar, Rumlar ve günümüz Slav ırkının ataları olarak addedilen Sakâlîbe milletine rastlanmaktadır. Daha ziyade köle ve asker grubunda bulunan bu etnik kökenlerin ilmî hayattaki yerlerine kaynaklarda değinilmemiştir.⁸⁵

⁸³ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 110.

⁸⁴ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 110.

⁸⁵ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 111.

1.1.4.1.4. Yahudi ve Hristiyanlar

Her iki dinin de mensupları İslâm'ın bölgeye gelmesinden evvel ve sonra İfrîkiye ve başkent Kayrevan'da bulunmuşlardır. Berberîler arasında çok fazla yayılım göstermeyen bu iki dinin mensupları, İslâm gölgesi altında uzun yıllar selametle yaşamışlardır. Örneğin Hristiyanlar erken dönem sayılabilecek 177/794 senesinde Kayrevan'da bir kilise açmışlar, özgürce dini törenlerini yapabilmişler ve özellikle Ubeydîler döneminden sonra yöneticilerle çok iyi ilişkiler kurmuşlardır. Hristiyanlara göre sayıca daha fazla olan Yahudiler de dini törenlerini özgürce gerçekleştirmişler, Kayrevan'da kendilerine ait çarşı, mezarlık gibi alanlar oluşturmuşlar ve “Yehudiyye” ismini taşıyan bir mahallede yaşamışlardır. Hatta dönem dönem Yahudilerin tıp alanında çok gelişme kaydettiği ve Kayrevan'da tabiplerin çoğunun Yahudi olduğundan bahsedilmiştir.⁸⁶

Müslümanlarla Yahudi ve Hristiyanlar arasında dönem dönem ilmî münâzaralar yaşanmış, Müslümanlar her iki dinin mensuplarını da susturmak için gayret etmişlerdir. Kayrevanlı Hristiyan ve Yahudiler kendi dinleri hususunda ilmî açıdan oldukça ileri bir aşamaya ulaşmışlardır. Öyle ki Mısır, Irak ve Endülüs'ten Kayrevan'a gelerek dinlerini talim etmek isteyen Yahudi ve Hristiyanlardan bahsedilmiştir. Hatta bir dönem dinî kutlama tarihleri Kayrevan valiliği tarafından belirlenmiştir. Kayrevan'da bir dönem eğlence mekânları açıp halkı oyun ve hevaya teşvik ederek toplumsal düzeni bozmaya çalışan, faizli ticaret işlemleri yapan bazı Yahudiler ise sert bir şekilde uyarılmış ve açtıkları mekânlar kapatılmıştır.⁸⁷

1.1.4.2. Kayrevanlı Kadınlar ve İlim

Kayrevanlı kadınlara ilmî açıdan olumsuz bir ayrımcılık yapılmamıştır. Kendilerine has küttâblarda eğitim ve ders görmüşlerdir. İmam Sahnûn erkek ve kız çocukların medreselerinin bir olmasını hoş görmemiş, onların her birine özel tedris mahalleri tesis etmiştir. Birçok kadın ilmî açıdan ileri dereceye ulaşmış ve hemcinslerine ders verecek seviyeye gelmişlerdir. Örneğin İsâ b. Miskîn'in (ö. 295/908) ve İmam Sahnûn'un kızları hadis ile fıkıhta, Esed b. el-Furât'ın kızı ise hadis ve kıraat ilminde öne çıkmışlardır. Hatta bazı kadınların hemcinslerine fetva verebilecek düzeye ulaştıklarından bahsedilmiştir. Kur'ân-ı ezberleme konusunda da bir hayli iştiaqlı oldukları belirtilen Kayrevan

⁸⁶ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/381.

⁸⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/381.

kadınlarının mushaf yazma ile alakalı da gayretlerinden söz edilmiştir. Şer'î ilimlerin yanında şiir ve edebiyatta da bazı Kayrevanlı kadınlar öne çıkmıştır.⁸⁸

1.1.4.3. Kayrevan Halkının Genel Özellikleri

Kayrevan halkı kulluk vazifelerine dikkat eden, hayır yapmayı seven temiz bir topluluk olarak vasıflanmıştır. Kayrevan ulemâsının da meşrû olmayan akım ve fiillere karşı çok mücadeleci ve sabırlı oldukları söylenmiştir. Avam ve havas tüm Kayrevan halkının ahlakî değerlere son derece dikkat ettikleri, heva ve heves peşinde koşmaktan şiddetle kaçındıklarından söz edilmiştir. İçki içme ve benzeri kötü alışkanlıkların icra edildiği mekânların Kayrevan'da bulunmadığı, bu gibi şeylere rağbet edenlerin ancak Kayrevan dışına çıkarak istediklerini elde ettikleri ifade edilmiştir. Kayrevan, tüm etnik kökenleriyle birlikte halkın genel olarak huzur ve dayanışma içinde yaşadığı bir yer olmuştur. Âlimler, fakihler ve salihlerin zengin olanları fakirleri daima gözetmiş ve onların ihtiyaçlarına koşmuşlardır. Özellikle ulemânın çok yardımsever olduğu hatta bazı âlimlerin ikinci kez haccetmek yerine o maddi imkânlarını fakirler için kullandıklarına değinilmiştir.⁸⁹

Kayrevan'da âbid, salih, zâhid ve mutasavvıfların da çok olduğu söylemiştir. İlimle meşgul olanların sünnetten ayrılmadığı, tevil yolundan uzak oldukları ve çoğu âlimin aynı zamanda âbid olduğunun altı çizilmiştir. Kayrevan, özellikle ilmî açıdan parladığı ilk dört buçuk asırda âlimlerin, âbidlerin ve avamın çok iyi kaynaştıkları, birlikte uyum içinde yaşadıkları bir yer olmuştur. Ayrıca ulemâ ve halk hâricî akımlara karşı çok sıkıntılar çekmiş; ancak sabırlı bir şekilde mücadeleden vazgeçmemişlerdir. Halk, âlimlere çok kıymet vermiş, defnedildiklerinde günlerce kabirlerinin yanlarında beklemiş ve vefat eden âlimlerin isimlerini cadde ve sokaklara vermişlerdir. Tüm bunlar düşünüldüğünde, Kayrevan'ın, özellikle ele aldığımız dönemde tam bir ilim şehri olduğu, Kayrevan halkının ve âlimlerinin ilim, ahlak, zühd gibi kavramları hayatlarının merkezine koydukları tespitini yapmak kolaylıkla mümkün görünmektedir.⁹⁰

⁸⁸ Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâ'i'l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 2/186.

⁸⁹ Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/86.

⁹⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/269, 362; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/276.

1.1.5. Kayrevan'da İktisadî Yapı ve İlmî Hayata Etkisi

İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi esnasında yapılan savaşlardan elde edilen ganimetlerin doğudaki hilâfet merkezine aktarıldığı ifade edilmiştir. Fetih sürecinde durum böyle devam etmiş, bölgedeki halk arasında İslâmîyet yayılıp Kayrevan'a valiler gönderilmeye başlanınca, düzenli olarak hilâfet merkezinden İfrîkiye'ye dinarlar yollanmıştır. Bu durum, maddi imkânların ileri bir seviyeye ulaştığı Ağalibe Devleti dönemine kadar devam etmiş hatta İbrahim b. Ağleb'in dinar almayı reddederek hilâfet merkezine yüklü miktarda yardım yapmayı talep ettiği aktarılmıştır. Ağalibe Devleti dönemi ticaretin, sanatın, mimarînin çok yüksek seviyelere ulaştığı bir dönem olmuştur. Mescidler, hamamlar, sokaklar, çeşmeler, kaleler ve hatta hastaneler dahi inşâ edilmiş, yapılan binaların adedi binlerle ifade edilmiştir.⁹¹

Ubeydîler döneminde ise devlet erkânı türlü sebeplerle halkın malını almaya çalışmışlar, insanların üzerindeki vergi yüklerini artırarak devlet gelirlerini kendi mensuplarına ve Yahudi ve Hristiyanlara aktarmışlardır. Onlar döneminde halk yokluk içinde yaşamış toplumun geneline yayılan maddi sıkıntılar baş göstermiştir.⁹²

Benî Zîrî yönetimiyle beraber iktisadî hayat toparlanmaya başlamış, özellikle 390/1000 senesinde yaşanan büyük kıtlıktan sonra ekonomik olarak hayat normale dönmeye başlamıştır. Muiz b. Bâdîs döneminde ise iktisadî hayat çok iyi bir duruma gelmiş, daha önce görülmeyen bereketli bir dönem yaşanmıştır.⁹³

Kayrevan, genel olarak ticarî hayatın gelişmiş ve hareketli olduğu bir yer olarak tanınmıştır. Ticarî ve iktisadî hayatın canlı olması ilim sahasını da olumlu olarak etkilemiştir. Maddi anlamda rahat olan yönetim ve halk mimarî açıdan yoğun bir faaliyete girişmiş, başta mescidler olmak üzere binlerce bina inşâ edilmiştir. Kayrevan'da ilim halkalarına da ev sahipliği yapan mescidlerin sayısı üç yüzü aşmıştır. Ayrıca maddi refahın olması, çok kitap telif edilmesini yahut başka şehirlerden kitapların Kayrevan'a gelmesini de kolaylaştırmıştır. Dönem dönem ticaret merkezi hüviyeti kazanan Kayrevan'a başka ülke ve şehirlerden âlimler gelmiş, ders halkaları kurarak ilmî birikime

⁹¹ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/119, 120; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/101.

⁹² Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid Nâsirî, *el-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-mağribi'l-aksâ* (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, 1997), 135; Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 117.

⁹³ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 117.

katkı sunmuşlardır. Ticarî hareketlilikten dolayı kitap tüccarları da Kayrevan'ı tercih etmiş, yeni teliflerin şehre gelmesinde önemli rol oynamışlardır.⁹⁴

Kayrevanlı âlimlerin genel olarak fakir olduğu, ancak ilmin izzetini devamlı yüksek tutup, hâkim ve emirlere asla boyun eğmedikleri bildirilmiştir. Yöneticilerden ücret almadıkları, gelen paraları da yönetime verdikleri yahut infak ettikleri aktarılmıştır. Ayrıca kadıların da ticarî fetvalarını Mâlikî ve Hanefî fıkına göre verdikleri, muamelelerde şerî ölçüleri dikkatle uyguladıkları ifade edilmiştir.⁹⁵

1.1.6. Kayrevan'da İlim ve Ders Mahalleri

Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu İfrîkiye'de fetih çalışmaları 27/648 yılında başlamıştır. Fetih çabalarıyla birlikte ilmî hareketlilik de başlamış ve İfrîkiye'de tedris mahalleri oluşturulmuştur. Kayrevan şehrinin 50/670 senesinde tesis edilmesiyle birlikte mescid, küttâb, kütüphane gibi birçok ders mahalli inşâ edilmiş, bu yapıların oluşturulması için insanların dönem dönem birbiriyle yarıştığı ifade edilmiştir. Bu kısımda Kayrevan'da tedris faaliyetleri için bina edilen veya temel gayesi tedris olmasa da içerisinde eğitim-öğretim faaliyetleri icra edilen yapılardan bahsedilmiştir.

1.1.6.1. Mescid (Cami)

İslâm dininde mescidlerin ibadet açısından önemi malumdur. Ancak ibadet gayesinin yanında mescidler ilmî faaliyetler için de yoğun olarak kullanılmıştır. Hicaz, Şam, Irak, Mısır gibi yerlerde ilim tedrisi için mescidler kullanıldığı gibi İfrîkiye'de ve özellikle başkenti olan Kayrevan'da da bu maksatla kullanılmışlardır. Dönem dönem tamamen ders gayesiyle muhtelif yapılar inşâ edilse de İslâm'ın doğuşundan günümüze dek mescidler ders halkalarının kurulmaya devam ettiği mekânlar olmuşlardır.⁹⁶

Fethedilen yerlere büyük mescidlerin yapılması İslâm komutan ve yöneticilerinin genel bir özelliği olarak ifade edilebilir. Bu gaye ile Kayrevan tesis edilir edilmez Ukbe b. Nâfi'in ilk icralarından birisi de büyük bir cami inşâ etmek olmuştur. Ukbe Camisi örneğinde olduğu gibi özellikle ilk dönemde sahâbe ve tâbiînin gayretiyle onlarca mescid bina edilmiştir. Senenin günleri adedince direk ile inşâ edilen Ukbe Camisi, İfrîkiye'de ilk yapılan büyük mescid olmuş ve Endülüs ile Mağrib yörelerinde bina edilen diğer

⁹⁴ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 2/11; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/187.

⁹⁵ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 356, 359.

⁹⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/13.

mescidler oranın kiblesi esas alınarak yapılmıştır. Zamanla İslâm'ın önemli ilim merkezlerinden biri haline gelen Kayrevan'da sonraki dönemlerde irili ufaklı üç bine yakın mescidin inşâsından bahsedilmiştir. Bunlardan en önemlileri Ensar, Ebû Meysera, Haneş, Sebt, Hamîs, Behlûl, Yahyâ b. Ömer ve İbn Sahnûn mescidleridir.⁹⁷

1.1.6.2. Küttâb (Mekteb)

Her ne kadar “mektep” kelimesi fesahat açısından önde olsa da “küttâb” ifadesi daha çok kullanılmıştır. Ekseriyetle çocukların çeşitli seviyelerde eğitim gördükleri yerlere bu isim verilmiştir. Mescidlerden sonra talim-terbiyenin en çok tatbik edildiği mekânlardan biridir. Kayrevan'da küttâblar, şehrin tesisinden itibaren inşâ edilmiştir. Hatta küttâbler ilk yerleşen sahâbe ve tabiînin çocuklarının eğitimi için evvel emirde inşâ ettikleri binalar arasında yer almıştır. Ayrıca İslâm ile müşerref olan Berberîlerin çocuklarının eğitimi için de küttâblar önemli bir rol oynamıştır. Kayrevan şehrinin kurulup genişlemesiyle birlikte küttâbların adedi de hızlıca artmıştır. Çoğunlukla her mescidin yanına bir de küttâb inşâ edilmiş ve zamanla mektebi olmayan mahalle kalmamıştır. Berberîlerin de hızlı bir şekilde İslâm'a girmesi küttâblara olan ihtiyacı artırmış, Arap olsun veya olmasın tüm Müslüman çocukları ilk eğitimlerini buralarda almışlardır. Ayrıca Berberîler küttâblar vesilesiyle Arap diline daha çok ilgi duymuş ve onu benimsemişlerdir. Küttâblarda daha ziyade Arap diline yönelik temel dersler ile Kur'ân-ı Kerîm'i okuma ve ezberlemeye öncelik verilmiş, daha sonra hadis, fıkıh gibi şer'î ilimler talim edilmiştir.⁹⁸

Kayrevan'da çocukların eğitim ve öğretimine çok önem verilmiş, talim ile terbiye konularında telifler yapılarak bu hususta en iyi noktaya ulaşılması amaçlanmıştır. İmam Sahnûn ve kıraat âlimlerinden İmam Kâbisî'nin (ö. 403/1012) özel olarak talim-terbiyenin âdâbına yönelik yazdıkları eserler bunu işaret etmektedir. Bu telifler ile özellikle çocukların eğitiminde yapılıp yapılmaması gerekenler aktarılmış, öğreticinin nasıl bir kişi olması gerektiğine dair kurallar açıklanmıştır.⁹⁹

⁹⁷ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 132.

⁹⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/35; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/94.

⁹⁹ Muhammed b. Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, thk. Hasan Hüsnî Abdulvehhâb (Tunus: Şirketü Tûnisiyye li Fünûni'r-Resm, 1972), 102, 103, 110, 111, 112.

1.1.6.3. Kütüphane

Kayrevan'da kitap okuma, yazma ve kitabı talim etme gibi ilmî faaliyetlerin yaygın olduğu ifade edilmiştir. Böyle olunca kitapların ticaretinin yapıldığı, ödünç olarak alındığı yahut içerisinde ders halkalarının oluşturulduğu birçok kütüphanenin varlığı da kaçınılmaz olmuştur. Kayrevan'daki ders mahallerinden biri olan kütüphaneler, umumî, hususî ve ticarî olarak üç sınıfta ele alınabilir.¹⁰⁰

Umumî kütüphaneler çoğunluklara mescidlerin yanına veya yakınına inşâ edilen yapılardır. Kayrevan'da bu yapıların en meşhuru ise Ukbe b. Nâfi' Camisi'nin Ağlebiye hücresi tarafına inşâ edilen Ukbe Kütüphanesi'dir. Üçüncü asrın başından Ağlebiye Devleti zamanına dek tadrîcen inşâ edilmiş ve en önemli ilim meclislerinden biri olmuştur. İçerisinde İmam Sahnûn ve öncesi dönemden kitapların olduğu hatta, Ebû Eyyûb Ahmed b. Muhammed'in azatlı cariyesi Fadl'a ait Kayrevan'ın en eski mushaflarından birinin bulunduğu ifade edilmiştir.

Özel kütüphaneler ise Kayrevanlı âlimlerin kendilerine ait olan kitap odaları yahut evleridir ki bu yapılarda da tedris faaliyetleri yapılmıştır. Diğer bir kısım ise ticarî kütüphanelerdir. Kayrevan'ın doğu ve batının ortasında bir geçiş güzergahı olması hasebiyle kitap ticareti oldukça yaygın olmuştur. Hem ticaret yapılması hem de istinsah faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için daha çok bu şekildeki kütüphaneler kullanılmıştır. Tüm bu kütüphanelerde aynı zamanda âlimler müzakere ve münazaralar yapmış, ders halkaları tertip etmişlerdir.¹⁰¹

1.1.6.4. Ribâtlar

Kayrevan'da kaleler ve gözetleme kuleleri, daha çok şehrin sahil kesimlerine inşâ edilen, halkı ani saldırı ve düşmanın vereceği zararlardan muhafaza eden yapılardır. İlk dört asırda İfrîkiye ve başkent Kayrevan söz konusu kalelerin çokluğu ile bilinmiştir. Özellikle ikinci asrın ortalarında Abbâsî Devleti'nin valileri tarafından sınır boylarına kale inşaatları yapılmış, Ağlebiler döneminde ribât sayısı zirveye ulaşmıştır. Savunma ve korunma için yapılan bu irili ufaklı yapıların sayısı otuz bin civarına ulaşmıştır. Ayrıca

¹⁰⁰ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 143.

¹⁰¹ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/84; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/197, 2/467; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/323; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/339-341.

tehlike anında söz konusu kaleler, üzerlerinde yakılan büyük ateşler İskenderiye'ye kadar ulaşabildiği için haberleşme yönüyle de öne çıkmışlardır.¹⁰²

Âlimler ve salih zatların ribâtların inşaatında ön safta yer aldıklarından bahsedilmiştir. Özellikle Kayrevan ve civarında her ne kadar devlet eliyle bu ribâtlar yapılsa da inşâ safhasında ön planda olan ve gayret eden kişilerin genelde ulemâ sınıfı olduğu aktarılmıştır. Ayrıca sevabına olan inançlarından dolayı, sınır kalelerinde nöbet tutmak için ve nöbettekilere yardım etmek için halkın yarış halinde olduğu ifade edilmiştir.¹⁰³

Ribâtlarda resmi olarak görevlendirilen âlimlerin bulunduğu da belirtilmiştir. Zamanla oralarda Ramazan i'tikâfları yapılmış ve ders halkaları oluşturulmuştur. Evvel emirde askerî gaye ile inşâ edilen bu yapılarda tedrici olarak ders meclisleri artmış ve bazı dönemlerde sınır kaleleri ilim konusunda mescidlerle yarışır hale gelmiştir. Özellikle Akdeniz'in çoğunun hâkimiyeti Müslümanlara geçince emniyet halinde bulunan halk ve âlimler kalelerde daha çok vakit geçirmiş ve ilmî faaliyetler zirveye ulaşmıştır. Hatta kalelerin şehirden uzak olması hasebiyle bazı âlimler gösterişsiz olması ve inzivâ haline yakın olmasından dolayı ders halkalarını oralara taşımışlardır. Kale ve kulelerde ders halkaları o kadar yaygınlaşmıştır ki, hocalar orada ders görüp mezun olan talebelerine, kendi gayretleriyle küçük de olsa bir ribât inşâ etmelerini ve orada kendi ders meclislerini kurmalarını tavsiye etmişlerdir. Bazı kaynaklarda bu yapıların İslâm'ın yayılmasında mescidin rolüne benzer bir özellik taşıdığından da bahsedilmiştir. Genelde küçük ders halkalarına ev sahipliği yapan kalelerin bir kısmında büyük halkaların oluşturulduğundan da bahsedilmiş; örneğin İmam Sahnûn'un on dört kişilik bir talebe grubunun olduğu, İbn

¹⁰² İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/89.

¹⁰³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârûkî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 13/488.

Ca'd (ö. ?) ile Münestîr¹⁰⁴ ribâtında bir dönem kırk sekiz talebenin bulunduğu ve her birerinin Kur'ân hâfızı olduğu söylenmiştir.¹⁰⁵

1.1.6.5. Diğer Ders Mahalleri

Bahsi geçen talim ve tedris mahallerinden sonra Kayrevan'da önemli olarak addedilebilecek ders mahallerinden biri de ulemânın evleridir. Asrı saadetteki "Dâru'l-Erkam" örneğinde olduğu gibi Kayrevanlı âlimler de evlerinde ders okutmaya çok rağbet göstermişlerdir. Örneğin kaynaklarda İmam Sahnûn'un mesciddeki derslerine ilaveten evinde büyük bir halka kurduğu; bir kıraat ihtiyarı da olan Yahyâ b. Sellâm'ın evinin bir odasını tedrise ayırdığı; İsa b. Miskîn'in, hanesinin bir odasında hadis dersleri verdiği, kıraat âlimlerinden İbn Lebbâd (ö. 333/944) ve Rabî'u'l-Kattân'ın (ö. 334/945) da evlerinde belli bir düzen içerisinde ders okuttuklarından söz edilmiştir.¹⁰⁶

Ders mahallerinden bir diğeri ise yöneticilerin tertip ettiği meclislerdir. Valiler döneminde ortaya çıkan ders meclisleri daha ziyade Ağâlîbe döneminde çoğalmıştır. Bazı yöneticilerin özel ders düzeni ve mekânı hazırladığı, dönemin önemli addedilen konu ve derslerinin işlenmesini sağladıklarından bahsedilmiştir.¹⁰⁷

Kayrevan'da ders işlenen mekânlardan bir diğeri de âlimlerin ticarethaneleridir. Doğu ve batının birbirine bağlandığı noktalardan biri olarak addedilen Kayrevan'da daha önce de bahsi geçtiği üzere ticaret faaliyetlerinin oldukça yaygın olduğu aktarılmıştır. Böyle olunca tüccar olan birçok ulemâ da dükkanlarını aynı zamanda ders mahalleri olarak kullanmışlardır. Örneğin Benî Ubeyd döneminde kıraat âlimi Rabî'u'l-Kattân'ın pamuk

¹⁰⁴ Mağrib'de yapılmış ilk ribât olan Münestîr ribâtının başlangıçtan itibaren bölge halkı arasında kutsal bir değer taşıdığı anlaşılmaktadır. 3. yüzyıl Kuzey Afrika tarihçileri, sınırları korumak ve gayri müslimlerle savaşmak için gelen mücahidlerle dolup taşan bu ribâtın cennete açılan bir kapı olduğunu, orada üç gün kalanların dahi peygamberler, siddiklar ve şehidlerle birlikte cennete gireceğini bildiren mevzû hadisler nakletmişlerdir. Ağlebîler zamanında Sebte ile İskenderiye arasındaki sahil boyunca inşa edilmiş yetmiş sekiz ribâta örnek teşkil eden bu yapı, sakinlerinden çoğunun kendilerini ibadete ve cihada adanmasından dolayı kısa zamanda bir zâviye halini almıştır; ayrıca ribâtlarda kadınlara ait bir bölümün yer alması bakımından da bu yapı ilk örnektir. Önemli değişikliklere uğrayarak günümüze kadar ulaşan ribât, Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk'tan (ö. 362/973) naklen yaptığı tasvire göre içinde bir hisar, murâbitlara ait çok sayıda mesken ve büyük bir caminin bulunduğu geniş bir dış mahalle ile (rabaz) kuşatılmıştı. Hisarın güney kısmında kendilerini ibadete adayan kadınlara mahsus kubbeli mekânların çevrelediği geniş bir avlu yer alıyordu. Dört köşe burçlarla takviye edilen ribât denize ve karaya hâkim durumdaydı. Ribâtın askerî bakımdan en önemli kısmını 20 m. yüksekliğindeki gözetleme ve işaret kulesi teşkil ediyordu. İsmail Yiğit, "Münestîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/8-9.

¹⁰⁵ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/422; Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/145, 147.

¹⁰⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/283, 350, 365, 368.

¹⁰⁷ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/72.

ticaretiyle uğraştığı, aynı zamanda baskılardan da kaçmak maksadıyla uzun süre ticarethanesinde talebelerine ilim okuttuğu söylenmiştir.¹⁰⁸

Kayrevan'da ilmî faaliyetlerin bir kısmı da şehir dışında çöllerde gerçekleşmiştir. Bazı âlimlerin bir nevi inzivâ niyetiyle şehirden uzaklaşarak dönem dönem çölde yaşadıkları, talebelerinin de ders yapmak için çöle gelip gittikleri yahut çölde konakladıkları bildirilmiştir. Örneğin İmam Sahnûn kadı olmadan önce sık sık çöle gitmiş ve orada ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Benzer şekilde Îsâ b. Miskîn ve Hasan b. Haldûn'un şehre yakın çöllerde uzun süre yaşadıkları ve orada ders okuttukları bildirilmiştir.¹⁰⁹

Kayrevan'da gerçekleşen savaş ve çatışmaların meydana geldiği yerler de zaman zaman ders mahalleri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle hâricîlerle yapılan savaşlarda valilerin de teşvikiyle, itikadî manada onların hatalarının iyi anlaşılması için cihattan fırsat bulunduğu dersler yapıldığı; ayrıca Allah yolunda mücahedenin kıymetinin mütalaa edildiği ders meclislerinin oluşturulduğu aktarılmıştır. Hatta askerlerin cihattan soğumaya meyilleri olduğunda âlimlerin cephede cihada yönelik ayet ve hadisleri açıklamak maksadıyla da dersler yaptıklarından bahsedilmiştir. Örneğin kıraat ulemâsından Ebu'l-Arab'ın 333/944'de Mehdiye muhasarasında insanlara İmam Sahnûn'un bir kitabını okuttuğu kaynaklarda not düşülmüştür.¹¹⁰

Kayrevan'da ders yapıldığı beyan edilen mahallerden bir diğeri ise kabristanlıklardır. Özellikle Râfîzî yönetim, Kayrevan ulemâsının tedris faaliyetlerini tamamen yasakladığında âlimler gizli gizli ders okutabilecekleri mahaller aramış ve bazıları kabristanlıklarda ilmî faaliyetleri devam ettirmişlerdir.¹¹¹

Tüm bu bahsi geçen mekânlarda Kayrevan âlimleri gerek büyük ders halkaları oluşturarak gerekse birkaç kişilik küçük gruplarla ders işlemiş, kıraat, fıkıh, hadis, kelam gibi şer'î ilimleri buldukları her fırsatta tedris etmeye çalışmışlardır.

¹⁰⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 100.

¹⁰⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/152; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/401; Abdulvehhâb, *Varakât*, 2/104.

¹¹⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/310; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/37; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/58, 59.

¹¹¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/313; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/18, 39.

1.2. KAYREVANDA KIRAAT TARİHİ (KIRAAT DÖNEMLERİ)

Çalışmanın bundan önceki kısımlarında, Kur'ân eğitiminin ve mushafların fetih gayesi başta olmak üzere birçok maksat ile sahâbe ve tâbiîn tarafından Kayrevan'a nasıl getirildiği hususunda girizgah mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Ayrıca İfrîkiye topraklarının nasıl fetholunduğu, Kayrevan ilim merkezinin nasıl tesis edildiğine yönelik malumat aktarılmış ve çoğunluğu Berberîlerden oluşan bölge halkının İslâm ile şereflenme, Kur'ân ve diğer şer'î ilimlerle tanışma serencamından da bahsedilmiştir. Bunlarla birlikte fetih ordusundaki sahâbe ve tâbiîn'in Berberîlere Kur'ân talimi hususunda ne kadar iştiaklı oldukları konusunda da birtakım tespitler aktarılmıştır.

Sözü geçen bahislere temas edilmiş fakat yaklaşık dört yüz sene ilim merkezi olmuş, asırlarca doğunun ve batının ilim alıp verme konusundaki uğrak mekânı olma özelliğini taşımış Kayrevan'da Kur'ân'ın hangi kıraate, rivayete yahut harfe göre okunduğuna dair malumat verilmemiştir. İşte bu bölümde uzun yıllar ilim merkezi olan, ayrıca zamanının en mühim İslâm şehirleriyle ilmî hususlarda yarışan Kayrevan'ın kıraat tarihine ve serencamına değinilecektir.

İslâm beldelerinin hemen hepsi nihai olarak aşere kurrâsından bir ya da birkaçına tabi olana dek kıraatlerin oluşum aşamasıyla başlayan bir süreç yaşamışlardır. Farklı kıraatlere sahip sahâbenin muhtelif beldelere gitmesi ile başlayan bu yolculuk kıraat-i seb'a ve kıraat-i aşere sistemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte belli bir sistem üzerinde sabitlenmeye başlamış, bir imam yahut râvîye ittibâ edilerek daha statik bir hal almıştır. İşte bu bölümde söz konusu hareketli dönemin Kayrevan'da nasıl yaşandığına dair bilgiler serdedilecek ve kaynaklarda yer alan malumat derlenmeye çalışılacaktır. Bahsi geçen dönemler üç safhada ele alınacaktır. Bu başlığın daha ziyade sahâbe ve kısmen tâbiîn'in etkin olduğu serbest ferdî kıraat dönemi, kıraatlerin büyük bir havuzda birikmesi ile ehil kurrânın derleme ve seçkiler yaptığı ihtiyar dönemi ve nihayet ihtiyar aşamasının bittiği ve özellikle İbn Mücâhid'in öncülük ettiği tasnif ile çeşitli imam ve râvîlerin şöhret bulduğu dönem olarak ele alınması tasarlanmıştır.

1.2.1. Fetih Sürecinde Kayrevan'da Kuran ve Kıraat Faaliyetleri

1.2.1.2. Fetih Ordusundaki Sahâbe ve Özel Mushafları

Kayrevan ve içerisinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinin fethi, İslâm ordusunun devamlı olarak gündeminde olmuştur. Çeşitli seferler tertip edilmiş ve bu toprakların elde edilmesi

için büyük gayretler sarfedilmiştir. Kayrevanlı kıraat âlimi ve tabakât eseri sahibi Ebu'l-Arab, İfrîkiye topraklarını fethetmek için Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in komutasında yola çıkan ordunun yirmi bin kişiden oluştuğunu ve çoğunluğunu sahâbenin teşkil ettiğini aktarmıştır.¹¹² Tabi ki kesin olan bir şey varsa o da sahâbenin İfrîkiye'nin fethi için her tertip edilen gazvede gitgide sayılarının azalmasıdır. Örneğin İbn Ebî Serh komutasındaki sahâbe İfrîkiye topraklarına 27/648 senesinde girmiştir. Peşi sıra Muâviye b. Hudeyc, Ruveyfi' b. Sâbit ve Ukbe b. Nâfi' önderliklerinde birçok sahâbe, fetih hareketleri kapsamında bu bölgeye ulaşmıştır. 78/698 senesinde dahi sahabî Süfyân b. Vehb'in fetihler gayesiyle İfrîkiye'ye geldiği belirtilmiştir. Ayrıca ihtilâfa rağmen birçok ulemâ tarafından sahabî olduğu kabul edilen Hıbbân b. Ebî Cebele el-Kuraşî'nin (ö. ?) de Ömer b. Abdülaziz'in İfrîkiye'ye halka ilim öğretmek için gönderdiği heyetin içerisinde bulunduğu ve 125/743 yılında Kayrevan'da vefat ettiği bildirilmiştir. Sahâbilerden bazıları da söz konusu coğrafyaya birden fazla kez gelmişlerdir. Örneğin Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) iki kez, Muâviye b. Hudeyc ise üç kez bölgeye ulaşmışlardır.¹¹³

Sahâbenin Kur'ân'ı okumaya, anlamaya ve yazmaya ne kadar düşkün oldukları malumdur. Ancak İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi ile meşgul olan sahâbenin bu süreçte Kur'ân ile alakalarını gözden geçirmekte fayda vardır. Sahâbilerden Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684) bir gün ve bir gecede Kur'ân'ı hatmedecek iştiyakta iken ailesini ihmal etmemesi için Hz. Peygamber onun yedi gün yedi gecede okumasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın yazılması ve toplanması faaliyetlerinde de bulunan Abdullah'ın evine her dönüşünde yanında taşıdığı mushaftan Kur'ân okumayı alışkanlık haline getirdiği söylenmiştir.¹¹⁴

İfrîkiye bölgesinin fethine katkı sağlayan ve Kur'ân ilimleri konusunda öne çıkan sahâbeden biri de Abdullah b. Abbâs'tır (ö. 68/687). O, Hz. Peygamber döneminde muhkem ayetleri ezberlemiş, daha sonra da tüm ayetleri hâfızasına alarak Zeyd b. Sâbit'e (ö. 45/665) ezberlerini arz etmiştir. Tefsir, nâsih-mensûh konularında ileri bir seviyeye

¹¹² Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1920), 14.

¹¹³ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü'l-Atika, 1978), 1/71-80; Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâ'i'l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 1/41.

¹¹⁴ Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1970), 9/95.

ulaşmış olan Abdullah, Kur'ân ve talimi ile alakalı da parmakla gösterilen sahâbîler arasında yer almıştır. Vahiy katiplerinden Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Kur'ân yazıcılarından ve onu cem etme faaliyetlerinde de bulunan Abdullah b. Zübeyr de İfrîkiye fatihleri arasında bulunmaktadır. Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın cemedilmesi faaliyetinde bulunduğu rivayet edilen, aynı zamanda İfrîkiye'nin fethine katkı sağlayan sahâbîler toplu olarak Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/673), Ukbe b. Âmir el Cühenî (ö. 58/678) şeklinde zikredilebilir.¹¹⁵

İfrîkiye topraklarına ayak basan ve orada fetihler yaparak, şehirler kurarak İslâm'ın yayılmasını sağlayan sahâbe arasında kendine has mushafa sahip olanların varlığından bahsedilmiştir. Örneğin İbn Abbâs'ın ekseriyetle Zeyd b. Sâbit'in harfî ile yazılan, sadece on sekiz yerde İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) harfine tabi olarak kaleme alınan Kûfî hatta sahip bir mushafı bulunmaktadır. Cihat gayesiyle İfrîkiye'de bulunmuş olan Abdullah b. Zübeyr'in de Medine kıraatini temsil eder nitelikte olan kendisine özel bir mushafının olduğundan; ancak Hz. Osman'ın istinsahlarından sonra söz konusu mushafın yakıldığından söz edilmiştir. Abdullâh b. Amr'ın da kendisine dayandırılan bir takım okuyuş şekillerini de barındıran özel bir mushafa sahip olduğu aktarılmıştır. Hatta ona ait mushaf yakılmamış, torunlarından Şuayb b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillâh b. Amr'a (ö. 118/736) kadar ulaşmıştır. Asım kıraatinin râvîlerinden Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809) söz konusu mushafı gördüğünü ve incelediğini aktarmıştır. Yine İfrîkiye fetihleri için savaşmış olan sahâbî Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin de kendine ait mushafından bahsedilmiştir. Ukbe b. Nâfi'den daha önce İfrîkiye gazvelerine katılan Cühenî'nin mushafını tarihçi İbn Yûnus (ö. 347/958) görmüş ve sûre tertibinin Hz. Osman mushaflarındaki tertipten farklı olduğunu not düşmüştür.¹¹⁶

Tüm bu bilgiler fetih gayreti ile İfrîkiye bölgesine ve başkent konumundaki Kayrevan'a gelen sahâbenin Kur'ân'a bağlılığını ve Kur'ân ilimleriyle alakasını ortaya koyması; ayrıca bölge halkının da Kur'ân ile olan bağının başlangıcına ışık tutması bakımından

¹¹⁵ Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l- Hayr İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1933), 1/426; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/41.

¹¹⁶ Ebû Bekr 'Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhammed b. 'Abduh (Kahire: Dâru'l-Fârûki'l-Hâdisiyye, 1423/2002), 187; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/426.

önemlidir. Fetih ordusundaki sahâbenin Kur'ân ile alakadar olma düzeyine değinen bu bilgiler, İfrikıyye ve Kayrevan kaynaklarının pek azında bulunması hasebiyle önem arz etmektedir. Döneme ait bilgi ve rivayetlerin azlığı nedeniyle sözü edilen sahâbe mushaflarının Kayrevan'a ulaşmış ulaşmadıklarına yahut kaç tanesinin bölgeye vardığına dair deliller de yeterli değildir. Fakat sahâbenin alışkanlıklarına ve tarzlarına bakarak mushafların bölgeye intikali ile ilgili bazı tahminlerde bulunulabilir. Örneğin Abdullah b. Ömer'in mushafını evinde veya dışarda hiçbir zaman yanından ayırmadığı, Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın her gece Kur'ân'dan bir bölümü okumayı alışkanlık haline getirdiği ve bundan hiç vazgeçmediği gibi elde bulunan birtakım veriler, söz konusu sahâbîlerin mushaflarının bölgeye ulaşmış olma ihtimalini kuvvetli kılmaktadır. Bununla birlikte, zarar görür endişesi ile savaş halinde düşman topraklarına mushaf götürmeme anlayışının bulunması; ayrıca yaklaşık 80/700'lü yıllara kadar bölgede fetih ve savaşların devam etmesi, nihayet Kayrevan ile İfrikıyye'nin ancak bu yıllarda dâru'l-İslâm olduğu düşünülerek mushafların bölgeye ulaşmama ihtimalinin de bulunduğu belirtilmiştir.¹¹⁷

1.2.1.3. Fetih Ordusundaki Tâbiîn ve Özel Mushafları

Kayrevan'ın ve genel manada İfrikıyye bölgesinin fethedilerek İslâm ile müşerref olmasında sahâbenin emekleri olduğu gibi tâbiîn'in de yoğun gayret ve çalışmaları olmuştur. Tâbiîn, İfrikıyye'ye fetih için geldiği gibi, yöre ehlinin talimi, İslâmî terbiyenin aktarımı gayesiyle de bölgeye ulaşmıştır. Ayrıca bazı tâbiîn bölgeden hiç ayrılmama niyetiyle bir ev ve yanına mescid yaptırarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüş, kimisi ise Endülüs'e, doğuya yahut batıya ilmî seferler tertip ederek Kayrevan'ı geçici bir yurt olarak kabul etmiştir. Ebu'l-Arab, fetihlerden sonra Kayrevan'da kalan yaklaşık yirmi iki, Mâlikî ise Kayrevan'ı vatan edinen takriben on yedi tâbiînden bahsetmiştir. Kayrevan'ı yurt edinip orada bir süre kalan ancak daha sonra başka İslâm merkezlerine göç edenler ile birlikte bu miktar otuzlu sayıları bulmaktadır. Örneğin savaş maksadı ile İfrikıyye'ye girmiş, sonrasında Kayrevan'ı yurt edinmiş tâbiînden olarak Ebu'l-Eş'as Rabîa b. Yezîd (ö. 123/740), Alî b. Rebâh (ö. 117/732) ve Haneş b. Abdillâh es-Sibâî es-San'ânî (ö. 100/718) zikredilebilir. Ayrıca savaş gayesinin dışında tamamen bölge halkının eğitimi için Kayrevan'a halife Ömer b. Abdilazîz tarafından gönderilen on kişilik bir heyetin varlığı da malumdur. Aynı şekilde ilim öğretmek gayesiyle bölgeye gelen tâbiîn arasında

¹¹⁷ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 83; Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 1/120; Abdullah Hurşid el-Berrî, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fî Mısır* (Dâru'l-Meârif, 1970), 15.

İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime de bulunmaktadır. Onun Kur'ân'ı ezberlediği ayrıca tefsir ve Kur'ân ilimlerinde derinleşerek İfrîkiye ehli arasında şöhret sahibi olduğu aktarılmıştır. Aynı şekilde onun gibi bu ilimlerde meşhur olmuş Kur'ân'ın hıfzı ve diraseti ile meşgul olmuş birçok tâbiînden bahsedilmiştir. Onların bu husustaki gayretleri sahâbeden geri kalmamıştır. Zaten tâbiîn ilmî gayretini sahâbeden aldığı için ve tedris konusunda sahâbenin yolunu izlediği için bu durum kaçınılmaz olarak addedilmiştir.¹¹⁸

Tâbiînden kendisine has bir mushafı olan zatlardan bahsedilecek olursa Haneş es-San'ânî'den (ö. 100/718) söz edilebilir. Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan'a yolladığı on kişilik heyetin içerisinde de yer alan Haneş'in kendisine ait bir mushafının olduğu ve özellikle teheccüd namazında uzun tilavetler yapıp takılıp unuttuğu yerlerde o mushafa baktığı not düşülmüştür. Ayrıca uzun okumasının ve takıldığında mushafa bakmasının da Kur'ân'ı ezberlediğine işaret olduğu belirtilmiştir. Benzer şekilde heyette bulunan İsmâîl b. Ubeyd el-Ensârî'nin (ö. 107/726) de mushafının olduğu zikredilmiştir. Hatta onun Sıkiliyye'de (Sicilya) gerçekleşen gazvede mushafına sarılıyor olduğu halde şehit olduğu kaydedilmiştir. Yine Züheyr b. Kays el-Belvî'nin (ö. 76/695) de kendisine has bir mushafının bulunduğu kaynaklarda zikredilmiştir. Kur'ân'ı hızf eden ve zâhidlerden olan Züheyr, Mısır'ın fethinde bulunmuş, daha sonra Kayrevan'da kalmıştır.¹¹⁹

Kayrevan merkezli İfrîkiye topraklarına gelen tâbiîn arasından bazıları Kur'ân ve kıraat ilimleri hususunda daha çok öne çıkmıştır. Bu sınıftan olarak İsmâîl b. Ubeydillâh b. Ebî Muhâcir (ö. 131/749) zikredilebilir. O, Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye yolladığı heyetin başkanıdır. Önceleri halife Abdülmelik'in çocuğunun yetişmesi ile de meşgul olmuştur. Hatta Abdülmelik'in, kendisine çocuğunun terbiyesine mukabil para teklif ettiği, onun ise Kur'ân öğretimi için bir ücret almayı reddettiği, bunun üzerine halifenin de Kur'ân öğrettiği için değil, nahiv öğrettiği için bu hediye vermeye çalıştığı anlatılmıştır. Hâfız olan ve kıraatlere vâkıf olan Ebû Muhâcir ile alakalı anlatılan bu durum onun Arabî ilimlere de hâkim olduğuna işaret etmektedir. Kayrevan'a yerleştikten sonra Ebû Muhâcir çok büyük ilmî gayretlerde bulunmuş ve birçok Berberînin İslâm ile tanışmasına vesile olmuştur.¹²⁰

¹¹⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 21-25; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 38, 79-83.

¹¹⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 180-188.

¹²⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/203.

Tâbiînden olup Kayrevan'ı yurt edinmiş ve İfrîkiye halkının eğitimine katkıda bulunmuş zatlardan biri de Ca'sel b. Hâ'ân b. Umeyr b. el-Katbânî'dir (ö. 115/733). Halife Hişâm döneminde İfrîkiye'ye gazve maksadıyla gelen fakih ve kârî Ca'sel, Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı heyetin içinde de yer almıştır. Söz konusu zatlara Süleyman b. Yessâr (ö. 94/712) da ilave edilebilir. Medine fukahâsından ve kurrâsından olan Süleyman'a ait bir kıraat rivayetlerinden de bahsedilmiştir. Yine benzer şekilde Ebû Mensûr el-Fârisî de Kayrevan'ı yurt edinmiş ve Kur'ân eğitimi hususunda öne çıkmış tâbiîndendir. İlmî konularda oldukça mahir olan Ebû Mensûr vefatına kadar Kayrevan'da hayat sürmüş ve Kur'ân tedrisatına katkıda bulunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ve kıraat öğretiminde ön planda olan ve zikri geçen bu tâbiînin çoğu aynı zamanda fıkıh ve tefsir gibi alanlarda da dersler vermişlerdir. Özellikle tefsir alanında İbn Abbâs'ın azat edilmiş kölesi İkrime nam salmış ve bu sahada öne çıkan tâbiînden olmuştur.¹²¹

1.2.2. İhtiyar Öncesi Ferdî Kıraat Dönemi

İfrîkiye yöresinde ve başkent Kayrevan'da serbest bireysel kıraat dönemi İslâm fetih hareketleriyle başlamıştır. Zira bu fetihler gayesiyle bölgeye gelen sahâbe ve tâbiîn, hocalarından veya Rasûlullâh'tan telakkî ettikleri şekliyle okumuş, öğretmişlerdir. Onlar bu dönemde, okuyuş şekillerinin başkalarıyla aynı yahut farklı olup olmadığını çok fazla göz önünde bulundurmamışlardır. Bu sebepten dolayı söz konusu dönemde selefin kıraati hem ferşî hem de edâ usulleri açısından çok farklı uygulamaları haiz olmuştur. Ancak onlar bu ihtilâf çeşitliliği üzerinde durup düşünmek ve tartışmak gibi yollara gitmemişler, kendi kıraatlerini öğrendikleri şekilde okumaya ve öğretmeye devam etmişlerdir. Özellikle Rasûlullâh'ın Kur'ân hususunda tartışmaya girmekten sakındırması, Kur'ân'ın yedi harf üzere indiğine dair hadisler ve her okuyucunun bildiği ve kolayına gelen şekilde okuması yönündeki telkinlerin sıcaklığından ötürü böyle bir ortam oluşmuştur.¹²²

İşte böyle bir dönemde özel anlamda Kayrevan, genel olarak da İfrîkiye bölgesindeki fetihlerin artması, sahâbe ve onlardan kıraat alan tâbiînin bölgeye yerleşmesi ve tedris faaliyetleriyle de meşgul olması başlıkta ifade edilen dönemi başlatmıştır. Kur'ân'ın farklı kıraatlerle okunması sadece tedris faaliyetlerinin konusu olmamış, özellikle

¹²¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 1/26; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/318; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/177.

¹²² Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 47; Abdulhâdî Hamîtû, *Kirâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa'id Vers* (Fas: Menşûratü Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 2003), 75.

namazlarda okunma durumu söz konusu olduğundan dolayı herkes bu alanda önder kabul ettiği bir sahabî yahut tâbiîni taklit yoluna gitmiş ve nasıl duyduysa o şekilde okumaya meyilli olmuştur. Yani bölgede tek bir kıraat hâkim olmamış, bu alanda öne çıkan sahâbe kanalı ile gelen okuyuşlar takip edilmiştir. Farklı şehirlerde bulunan ve mushaf hattına muğayir olmayacak şekilde muhtelif okuyuşlara sahip olan sahâbe ve tâbiîn vesilesiyle yeni tesis edilen ilim merkezi Kayrevan'da da çeşitli ferdî okuyuşlar yaygınlık kazanmıştır. Çok yaygın olmamak kaydıyla sahâbe mushaflarında resm-i Osmanî harici bazı kıraatlerin görüldüğüne dair de rivayetler bulunmaktadır.¹²³

Kayrevan'da ihtiyar öncesi dönemde, hicretin ilk bir buçuk asrında özellikle Medine ve Şam kökenli okuyuşlar öne çıkmıştır. Medine etkisi tüm sahâbenin ilk tedris faaliyetlerini genel olarak o yörede alması hasebiyledir. Kurrâ sahâbenin çoğu ya Medinelidir ya da Medine'de yaygın olan okuyuşlara yatkındır. Şam etkisini akıllara getiren diğer bir sebep ise Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu geniş coğrafyanın fethinin Şam merkezli Emevî Devleti marifeti ile gerçekleşmiş olmasıdır. Fetih orduları ile bölgeye gelen, hatta söz konusu bölgede yerleşerek vefatına dek orada yaşayan sahâbe ve tâbiîn'in bir kısmının Şamlı yahut Şam etkisinde olması da bu sebepten dolayı mümkün görünmektedir. Ayrıca Emevî Devleti'nin, kıraatleri mushafa uyacak şekilde teke indirme gayretinin de fetihler ile Kayrevan ve çevresine kadar yayılan bir etkisinden söz edilebilir. Her ne kadar kıraatleri daraltma, teke indirme gibi gayretler olsa da bu dönemde mushaf hattına uymayan kıraatlerin dahi yaygınlığından bahsedilmiştir. Bu süreçte Şam, Irak, Humus gibi merkezlerde mushafa uysun veya uymasın sahâbe kıraatlerinin yaygın olduğu aktarılmış, hatta Süleyman b. A'meş (ö. 148/766) Kûfe'de Zeyd b. Sâbit ve İbn Mes'ûd harflerinin okunduğunu ifade etmiştir.¹²⁴

Özetle, Kayrevan'da hicretin özellikle ilk bir buçuk asrında “şaz” kavramının çok bilinir olmadığı, insanların çoğunluğunun sahâbe yahut tâbiîn olan kişilerden duydukları şekliyle kıraati kabullendiği tespiti yapılabilir. “Şaz”, “mütevâtir” gibi terimler ihtiyar ve sonrası dönemlerde daha belirgin hale gelmiş, dolayısıyla bu asırda insanlar hocasından okuduğu, öğrendiği kıraati en doğru okuyuş olarak kabul etmiştir. Dönemin fetih ve irşad dönemi olmasının da bunda etkisi büyüktür. Zira İslâm ordularının bir bölgeyi fethederken evveleminde gayesi kıraat birliğini tesis etmek değil, bölgenin fethi ve bölge

¹²³ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 76.

¹²⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 67; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 76.

halkının irşadı olmuştur. Kayrevan'ın başkent konumunda bulunduğu İfrîkiye yöresinin de hicretin ilk asrında yoğun fetih hareketlerine ev sahipliği yapması, bu bölgede de aynı durumun söz konusu olduğuna işaret etmektedir.

Aşağıda, tesisinden önce ya da sonra çeşitli maksatlarla Kayrevan'a gelmiş olan sahâbe ve tâbiînin kendilerine has okuyuşları (harf) ile alakalı bir takım tespitler yapılmaya çalışılacaktır. Elde edildiği kadarı ile okuyuşunun özelliklerine değinilecek ve Kayrevan'da henüz ihtiyar dönemi başlamadan önce hangi kıraatlerin var olduğuna dair özellikle hicretin ilk asrına ışık tutulacaktır.

1.2.2.1. Süfyân b.Vehb'in (ö.82/702) Kıraati

Kayrevan'da yaşamış ve ihtiyar sahibi olduğu aktarılan zatlardan ilki Süfyân b. Vehb'tir. 60/680 yılında evvela savaş maksadıyla İfrîkiye topraklarına gelmiş, daha sonra ise 78/698 senesinde Abdulazîz b. Mervân tarafından Kayrevan'a yönetici olarak gönderilmiştir.¹²⁵ Kaynakların çoğu onun sahabî olduğu hususunda ittifak etmiştir. Ayrıca Buhârî onun Şamlı olduğunu belirtmiştir.¹²⁶ Süfyân b. Vehb'in bir adet hadis rivayetinden de bahsedilmiştir.¹²⁷ Süfyan b. Vehb Kayrevan'da uzun yıllar geçirmiştir; ancak buradaki icraatları ile alakalı çok fazla tafsilat bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun "sika" olarak vasıflanan güvenilir zatlardan olduğu ve Ğıyâs el-Hubrânî ile Bekr b. Sevâde'nin ona talebelik yaptıkları beyan edilmiştir. Ğıyâs'tan "biz çocukken Kayrevan'da küttâbta ders yaparken Süfyân gelir ve bize selam verirdi" şeklinde bir rivayet de aktarılmıştır.¹²⁸ Söz konusu habere binaen Ğıyâs'ın küçükken Süfyân b. Vehb'ten ilim alma ihtimali de düşünülebilir.

Süfyân b. Vehb, çoğunluğu yeni Müslüman olan, daha çok Berberîlerden oluşan İfrîkiye halkına ve fetih gayesiyle Kayrevan'a gelip yerleşmiş olan muhacir Müslümanlara dersler vermiş, Kur'ân ilimlerinin tedrisi için halkalar kurmuştur. Onun Şamlı olması hasebiyle Şam mushafına uygun bir kıraate sahip olduğu tespiti de yapılmıştır.¹²⁹

¹²⁵ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

¹²⁶ el-Îmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Debbâsî (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2019), 5/95; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151.

¹²⁷ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Âdil Ahmed Abdi'l-Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989), 3/110.

¹²⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/210; Askalânî, *el-İsâbe*, 3/110.

¹²⁹ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşfi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 99.

Süfyân b. Vehb'in talebelerinden diğeri olan Bekr b. Sevâde ise Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı on kişilik ilmî heyette bulunan kişilerdendir. Mısırlı olan Bekr, Süfyan'dan Mısır'da ders almış, daha sonra Kayrevan'a gelmiştir. Kendine has kıraati bulunan Süfyân b. Vehb'in Kayrevan'da dersler vermesi, talebeler yetiştirmesi ve uzun süre orada bulunması hasebiyle, az veya çok kıraatine tâbî olanların varlığından bahsetmek zor değildir. Her ne kadar vefat tarihi ile alakalı çeşitli görüşler olsa da kaynaklarda onun 82/702 yılında vefat ettiğine dair bilgi doğruya daha yakın görünmektedir.¹³⁰

1.2.2.2. Abdurrahman b.el-Esved'in (ö.99/717) Kıraati

Kayrevan'da hicretin ilk asrında belli bir okuyuş tarzı edinerek kıraat konusunda öne çıkmış zatlardan birisi de Abdurrahmân b. el-Esved'dir. Kıraat ve terâcim eserlerinin çoğunda sahâbî oalarak aktarılmakla birlikte tâbîinden olduğu tespitini yapan kişiler de olmuştur.¹³¹ Medine kökenli olan sahâbî, Ebû Bekr, Ömer, Amr b. el-Âs, Übey b. Ka'b (ö. 33/654) ve Âişe (ö. 58/678) gibi sahâbenin büyüklerinden rivayetlerde bulunmuştur. Hayatıyla alakalı detaylı bilgiye çok rastlanmayan Abdurrahmân'ın, İbn Ebî Serh komutasındaki ordu ile beraber bölgeye geldiği, Kayrevan'da bir süre bulunduğu not düşülmüştür. O, bulunduğu dönemde İfrîkiyelilere İslâm'ın temel bilgilerini öğretmeye çalışmış özellikle Kur'ân eğiticiği vasfıyla öne çıkmıştır. Meşhur talebelerinden biri Süleyman b. Yessâr'dır (ö. 107/725). Talebesi Süleyman'ın da kıraate dair rivayetleri vardır. Hocası gibi Medine asıllı olan Süleyman, fıkıh ve kıraat alanında şöhret bulmuştur. Ayrıca o da hocası gibi Kayrevan'da bulunmuş ve çeşitli idarî görevler üstlenmiştir.¹³²

Abdurrahman b. el-Esved henüz sistematik bir kıraat düzeninin olmadığı hicretin ilk asrında kıraat yönüyle öne çıkmış ve bazı okuyuşları ile alakalı kendisinden rivayetler aktarılmıştır. Sicistânî'nin aktarımına göre Ebân b. İmrân, Abdurrahman'ın Fâtiha Sûresi'nin son kısmını “صِرَاطٌ مِّنْ أُنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ غَيْرِ الضَّالِّينَ” şeklinde okuduğunu aktarmıştır. Mushaf hattına uyumlu olmayan bu vechin aynı zamanda Ömer b. Hattâb ve Übey b. Ka'b tarafından da okunduğuna dair rivayetler aktarılmıştır.

¹³⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 99.

¹³¹ Askalânî, *el-İsâbe*, 4/242; Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1920), 18; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/161.

¹³² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/318.

Abdurrahman'ın bu okuyuşunu rivayet eden tek kişi Ebân değildir. Ömer b. el-Esved ve Alkame de onun namazlarda da bu şekilde okuduğunu aktarmışlardır.¹³³

Söz konusu okuyuşun rivayet kanallarında “غیر” kelimesine mahsus ihtilâflar bulunmaktadır. Bu kelimenin “غَيْرَ”, “غَيْرِ” ve “غَيْرُ” şeklindeki halleri rivayet edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen kelimenin farklı okunuşları sahâbeden muhtelif zatlara atfedilmiştir. Bu ihtilâflarla birlikte İfrîkiye halkı arasında bu ayetin farklı okunuş şekilleri görülmüştür. Abdurrahman b. el-Esved haricinde İbn Zübeyr ve İkrime gibi kişilerde de bu kıraat vechine rastlanmaktadır. Sayılan bu zatların hepsi de İfrîkiye halkıyla hemhal olmuş ve Kayrevan'da çeşitli gayeler ile bulunmuşlardır. Abdullah'ın kendine has okuyuş birikimi Süleyman b. Yessâr'a, Abdurrahman b. En'am'e (ö. 161/777), İbn Zahr'e¹³⁴ ve İbn Ebî Kerîme¹³⁵ gibi talebelerine aktarılmış olduğu ve bir süre Kayrevan'da bu şekildeki bir kıraatin geçerli olma ihtimali kaynaklarda kaydedilmiştir. Tabii ki tüm İfrîkiyelilerin bu kıraatle okuduğu iddia edilmemektedir; zira şaz ve resm-i Osmanî'ye aykırı unsurlar barındırmaktadır. Fakat gerek rivayetlerin çokluğu, gerekse namazda okunduğunun duyulması gibi aktarımlar bu okuyuşun yahut Abdurrahman b. el-Esved'in diğer kıraatlerinin Kayrevan'da ihtiyar öncesi dönemde kısa veya uzun bir dönem geçerli olduğuna ve tercih edildiğine işaret etmektedir. Kıraatin ne kadar uzun süre okunduğu bilinmemektedir fakat; tedris kanalı ile de bölgede bir müddet gündemde kalma ihtimali söz konusudur.¹³⁶

1.2.2.3. Abdullah b.Zübeyr b.el-Avvâm'ın (ö.73/692) Kıraati

Meşhur sahâbîlerden Zübeyr b. el-Avvâm'ın oğlu olan Abdullah b. Zübeyr, İfrîkiye fetihlerinde yoğun olarak bulunmuş; hatta İfrîkiye fetholunduğunda bu haberi halife Hz. Osman'a müjdeleyen kişi olmuştur. İfrîkiye fetihleri maksadıyla bölgeye ilk geldiği yer Kayrevan yakınlarındaki Sübeytîle şehri olmuştur. Bu bölgeden sonra kuzeydeki Kartaca şehrine ordusuyla birlikte geçmiş ve burada da çetin mücadeleler vemiştir. 27/648 yılında henüz 25 yaşındayken ilk kez bölgeye gelen sahâbî, daha sonra da Muâviye b. Hudeyc döneminde 45/666 senesinde ikinci kez İfrîkiye topraklarına varmıştır. Uzun yıllar bu bölgede bulunduktan, fetih çalışmalarına ve Kayrevan şehrinin kuruluş aşamalarına

¹³³ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 160, 161, 207, 266.

¹³⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/96-103.

¹³⁵ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/103, 230.

¹³⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 104.

katıldıktan sonra bölgeden ayrılmış, dönem dönem inzivâ hayatı yaşamış, bazen de yönetici olarak hizmetlerine devam etmiş, 73/693 senesinde Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) komutasındaki ordu ile çarpışırken vefat etmiştir.¹³⁷

Abdullah b. Zübeyr'in Kur'ân'a çok ihtimam gösteren bir sahâbî olduğu söylenmiştir. Hz. Osman onu, istinsah edilen mushafların yazımında görevlendirmiştir. Kendisine has bir mushafı da bulunan Abdullah'ın Kur'ân'ı tamamen hıfzettiği de belirtilmiştir. Mushafı ile alakalı bazı bilgiler Sicistânî tarafından aktarılmıştır. İbn Cezerî de onun Kur'ân konusundaki maharetine yer vermiş ve kendisine ait bir rivayetler bütünü (harf) olduğunu söylemiştir. Her ne kadar onun mushafının resm-i Osmanî'ye aykırı olan noktalarının bulunduğu bilinse de söz konusu mushafın istinsah faaliyetlerinden sonra yakıldığı ihtimalinden de bahsedilmiştir.¹³⁸

İbn Zübeyr'in kendisine ait mushafı ve kıraatinin bulunduğu belirtilmiştir. Hatta o, bazı kişilerin “و حَرَمٌ” olarak okuduklarını; ancak doğrusunun “و حَرَامٌ” olduğunu, “دَارَسْتُ” olarak okunduğunu duyduğu kelimenin de “دَرَسْتُ” şeklinde okunması, “حَمْنَةٌ” şeklindeki telafuzun ise “حَامِيَّة” olması gerektiğini söylemiştir.¹³⁹ İbn Zübeyr'in böyle bir tespit yapması onun kıraat alanında söz sahihi olduğu ve kendi kıraat tarzını insanlara aktarmaya çalıştığını göstermektedir. Zira ilk kelimedede Kûfe yöresine has “و حَرَمٌ” şeklinde sahih bir vecih olmakla birlikte “و حَرَمٌ”, “و حَرَمٌ” ve “و حَرَمٌ” şeklinde şaz okuyuşlar da söz konusudur. Ayrıca ikinci kelime de hoş bulmadığı “دَارَسْتُ” vechinin¹⁴⁰ Basra, üçüncü kelimedede tasvip etmediği “حَمْنَةٌ” kelimesinin¹⁴¹ ise Basra ve Medine'ye has sahih okuyuş şekilleri olduğu bilinmektedir. Yani o, peygamberden yahut hocasından aldığı, duyduğu okuyuşları öncelemiş ve kendi seçkilerini oluşturmuştur. Bu kıraat birikimini de iki kez geldiği Kayrevan yöresinde, cemaate namazlarda okuyarak yahut tedris faaliyetleri vasıtasıyla, kendisine has mushafının da yardımıyla insanlara aktarmış olduğu düşünülmektedir. İbn Zübeyr'e atfedilen okuyuşlar sadece yukarıdaki üç vecihten ibaret

¹³⁷ Askalânî, *el-İsâbe*, 4/78; Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihîm ve seyrûn min ahhâbihim ve fedâilihîm ve evsâfihîm* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1983), 1/43, 44.

¹³⁸ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/9-16; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 88, 91, 111; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/419.

¹³⁹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 205.

¹⁴⁰ Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer fî'l-kirâati'l-erbe'ati aşar*, thk. Enes Mehra (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 271.

¹⁴¹ Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l- Hayr İbn Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2/314.

değildir, gerek şaz gerekse mütevatir olmak üzere kendisinden çeşitli rivayetler aktarılmıştır.¹⁴² Kaynaklarda İbn Zübeyr'in Kur'ân eğitimine verdiği önem ve mushaf hattına ittibâ hususundaki gayretinden bahsedildiği de düşünüldüğünde, Kayrevan yöresinde kendisine ait kıraatin az veya çok yayıldığını kabul etmek yanlış sayılmaz.¹⁴³

1.2.2.4. Abdullah b. Abbâs'ın Kıraati

Hicretin ilk asrında Kayrevan ilmî birikimine katkı veren, bu yöredeki kıraat birikiminin şekil kazanmasında etkisi olan sahâbeden birisi de Hz. Peygamberin amcasının oğlu olan Abdullah b. Abbâs'tır. O da kendisine has harf ve mushafı bulunduğu için ihtiyar öncesi dönemde zikredilmesi gereken kıraat önderlerindendir. İfrîkiye'ye Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh komutasındaki ordu ile giren İbn Abbâs aynı zamanda uzun süre savaş ganimetlerini Müslümanlar arasında dağıtma görevini üstlenmiştir.¹⁴⁴

İbn Abbâs Kur'ân'ın gerek kıraati, gerek tedebbürü ve gerekse tefsiri hususunda zamanının en mahir şahsiyetleri arasında sayılmıştır. Peygamber zamanında muhkem ayetlerin hıfzını yapmış, daha sonra da tüm Kur'ân'ı ezberleyerek Übey b. Ka'b'e ve Zeyd b. Sâbit'e arz etmiştir. İbn Abbâs kıraat hususunda İbn Mes'ûd'e ittibâ ettiği on sekiz nokta haricinde büyük ölçüde Zeyd b. Sâbit'in kıraatine tabi olmuştur. İbn Abbâs İfrîkiye'ye fetih gayesiyle gelmiştir; fakat ne kadar kaldığına ve ikinci kez gelip gemediğine dair net bir veri bulunmamaktadır. Ancak bölgede yetiştirdiği talebelere bakıldığında İfrîkiye bölgesinde onun hiç de azımsanmayacak bir vakit geçirdiği tespiti yapılabilir. Ayrıca Kur'ân'a olan düşkünlüğü ve tedris faaliyetlerindeki gayreti düşünüldüğünde onun bu yörede talebe yetiştirmeme, ilmî faaliyetlerde bulunmama gibi bir ihtimali oldukça uzak görünmektedir.¹⁴⁵

İbn Abbâs'ın Kayrevan şehrinde nam salmış ve ilmî kişilikleri ile öne çıkmış birçok talebesinden bahsedilmiştir. Önemli talebelerinden bazıları Süleyman b. Yessâr (ö. 107/725), İkrime, Ebû Alkame, Alî b. Rebâh'dır (ö. 100/718). Süleyman b. Yessâr, İbn Abbâs'tan ve onun haricinde Zeyd b. Sâbit, Meymûne, Ümmü Seleme, Âişe gibi önemli sahâbeden rivayetlerde bulunmuştur. İfrîkiye'ye ilim yayma maksadıyla gelenlerden İkrime de İbn Abbâs'ın talebesi olmuştur. Özellikle İkrime'nin Kur'ân, kıraat ve tefsir

¹⁴² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 205-207.

¹⁴³ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 108.

¹⁴⁴ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/41.

¹⁴⁵ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 107-112; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/425, 426.

alanında İbn Abbâs ve diğer hocalarından aldığı ilmi binlerce İfrîkiyeliye ulaştırdığı ve derslerini Kayrevan'daki meşhur Ukbe Camisi'nde yaptığı aktarılmıştır. İbn Abbâs'tan aldığı ilmi Kayrevan merkezli İfrîkiye'de yayan İkrime'nin kendisine özel bir mushafı bulunmaktadır. Söz konusu mushafın, hocası İbn Abbâs'ın mushafıyla büyük oranda ittifak üzere olduğu, pek az noktada ihtilâfın söz konusu olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁶

İbn Abbâs'ın önemli öğrencilerinden biri de Ebû Alkame'dir. Bir dönem İbn Abbâs'ın kölesi olan, daha sonra azat edilen Ebû Alkame Kayrevan'a yerleşen ve hayatının sonuna kadar burada kalan âlimlerden olmuştur. O, İbn Abbâs'tan birçok rivayetlerde bulunmuştur. Otoriteler tarafından sika olarak addedilen Ebû Alkame Kayrevan'da senelerce tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Kayrevan'da İbn Abbâs'ın kıraatinin etkisinin b.r dönem bu zat vasıtasıyla de etkisini sürdürdüğü tespiti yapılabilir.¹⁴⁷

İbn Abbâs'ın özellikle kıraat yönüyle öne çıkan talebelerinden diğeri ise Alî b. Rebâh'tır. O, İbn Abbâs'ın en önemli râvîleri arasında sayılmıştır. Özellikle ondan aldığı kıraati aktarma hususunda gayret göstermiştir. Şürahbîl kanalıyla ondan “يَا لَذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا” şeklinde sahih olmayan bir vecih akarılsa da bu okuyuş muteber kıraat kitaplarında yer almamıştır. Alî b. Rebâh Kayrevanlıların Kur'ân ve diğer eğitimleri için çok büyük gayretler sarfetmiştir. Kayrevan'da bir ev ve mescidi olan İbn Rebâh bu mekânlarda yüzlerce talebe yetiştirmiştir.¹⁴⁸

Ebû Raşîd Haneş b. es-Sibâî es-San'ânî (ö. 100/718) de İbn Abbâs'tan kıraat alan zatlar arasında zikredilmiştir. Haneş 50/670 senesinde fetih maksadıyla İfrîkiye'ye gelmiş, Kayrevan'a yerleşmiştir. Alî b. Rebâh gibi onun adına da bir mescid inşa edilmiş ve bu mescidde tedris faaliyetlerinde yüzlerce talebe eğitim görmüştür. İbn Abbâs ile birlikte İbn Ömer, Abdullah b. Amr gibi zatlardan da kıraat almış ve bu zatların kıraatlerini ihtiva eden özel bir mushafa sahip olduğu aktarılmıştır. Haneş'in Dımaşk'ın San'â köyünden geldiği ayrıca mushafında Şam ve Kûfe ehlinin kıraat özelliklerinin bulunduğu da bildirilmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in İfrîkiye'ye gönderdiği heyet içerisinde bulunan Abdurrahman b. En'am, Bekr b. Sevâde gibi gibi önemli kişiler Haneş'ten ilim almışlardır. Çoğunlukla Zeyd b. Sâbit'in okuyuş özelliklerini taşıyan İbn Abbâs'ın

¹⁴⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/515.

¹⁴⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/218.

¹⁴⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/77, 78; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/199-201.

kıraatinin, yukarıda sözü edilen talebesi vesilesiyle ihtiyar öncesi dönemde dönemin ilim merkezi Kayrevan'da yayıldığı belirtilmiştir.¹⁴⁹

1.2.2.5. Abdullah b.Ömer b.el-Hattâb'ın (ö.73/692) Kıraati

Halife Hz. Ömer'in oğlu olan Abdullah b. Ömer de Kayrevan'da kıraat sahasında etkisi olan ve kendisine ait bir harf bulunan sahâbedendir. O da çoğu sahâbe gibi gazve maksadıyla bölgeye giriş yapmıştır. İfrîkiyeye 34/655 ve 45/666 yıllarında iki kez geldiğine dair rivayetler bulunmaktadır. İbn Ömer, Hz. Peygamber, Ömer, Zeyd b. Sâbit ve diğer bazı sahâbeden birçok rivayette bulunmuştur. Kur'ân hâfızı olan İbn Ömer onun tedebbür ederek okuma ve anlama hususuna da ehemmiyet vermiş, bu gaye ile sadece Bakara Süresi'ni sekiz senede bitirdiği rivayet edilmiştir. Bu vasfı ile Kur'ân'ı en iyi anlayanlar arasında olmuş ve yaklaşık altmış sene insanlara ihtilâf ettikleri konularda fetva vermiştir. Ona ait, yanından hiç ayırmadığı bir mushafın olduğu rivayet edilmiştir.¹⁵⁰

Abdullah b. Ömer de İbn Abbâs gibi, İfrîkiyelilere gerek Kayrevan gerekse farklı şehirlerde dersler vermiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Talebeleri arasında Süleyman b. Yessâr, İkrime, Ebû Mensûr el-Fârisî, Abdurrahman b. En'am, İsmail b. Ubeyd gibi kıraat ilminde öne çıkmış şahsiyetler bulunmaktadır.¹⁵¹

1.2.2.6. Abdullah b.Amr b.Âs'ın Kıraati

İfrîkiye'ye fetih gayesiyle gelen ve kıraati ile bölge halkını etkilemiş olabileceği tahmin edilen bir diğer sahâbî ise Abdullah b. Amr'dır (ö. 65/684). Yazısının güzelliği ile bilinen Abdullah'a ait hususî bir mushafın varlığından da söz edilmiştir. Sicistânî onun kendisine has mushafı olduğundan bahseden müellifler arasındadır.¹⁵² Ayrıca İbn Cezerî tabakât eserinde Abdullah b. Amr'a ait bir harfin olduğunu da ifade etmiştir. Kayrevan ilim yurdunda ihtiyar dönemi öncesinde etkisi olduğu tahmin edilen sahâbî Abdullah'ın bölge halkından da birçok talebesi olmuştur. Ondan aldıkları rivayetleri bölge halkına aktaran öğrencileri arasında Ömer b. Abdulaziz'in gönderdiği heyette de bulunan İsmâil b.

¹⁴⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967), 279.

¹⁵⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 41, 42; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/79-84.

¹⁵¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/437, 438.

¹⁵² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, 207, 358.

Ubeyd, Bekr b. Sevâde, Abdurrahman b. Râfi‘, Hıbbân b. Ebî Hable gibi zatlar yer almaktadır.¹⁵³

1.2.2.7. Ukbe b. Âmir’in Kıraati

Ukbe b. Âmir’in Kayrevan’a veya İfrîkiye’ye geldiğine dair çok sıhhatli bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnız Ebu’l-Arab tarafından onun bölgede bulunduğuna yönelik zayıf bir rivayet aktarılmıştır.¹⁵⁴ Söz konusu rivayetin doğru olmadığı ve adı geçen kişinin Ukbe b. Âmir değil, Ukbe b. Nâfi‘ olduğuna dair yorumlar da yapılmıştır. Ukbe b. Âmir’in Kayrevan’da bulunmama ihtimali her ne kadar yüksek gibi görünse de onun harfinin Kayrevan’a ulaşması ve İfrîkiyeliler arasında tedrisinin yapılması hususuna kesin gözüyle bakılmıştır. Zira ondan kıraat alan birçok talebesi Kayrevan’a gelmiş ve Kur’ân öğretimi hususunda İfrîkiyelilere destek olmuşlardır. Yani kendisinin bulunup bulunmadığı şaibeli dahi olsa öğrencileri vasıtasıyla Ukbe’nin harfinin etkilerinin Kayrevan’da görülme ihtimalinden bahsedilmiştir.

Resm-i Osmanî hattına uyumlu olmadığı söylenen bir mushafa sahip, hıfzı kuvvetli ve sesi güzel olan Ukbe b. Âmir’in Nûr Sûresi’ndeki “وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ” ayetinin son kelimesini “بصير” olarak okuduğu belirtilmiştir. Kayrevanlılara kıraat öğreten Ca’sel b. Hâ’ân, Alî b. Rebâh, Bekr b. Sevâde, Ebû Abdurrahman el-Hablî, Fudâle b. Ubeyd, İkrime, Ebu’l-Eş’as Rabîa b. Yezîd, Ebû Saîd Keysân el-Makberî (ö. 100/718) gibi önemli kıraat şahsiyetleri ona çeşitli yerlerde talabelik yapmışlardır.¹⁵⁵

Ukbe’den kıraat rivayetleri bulunan Ebu’l-Eş’as, Dımaşk’tan Kayrevan’a gelmiş ve burada ilmî kişiliği ile meşhur olmuştur. Vali Gülsüm b. İyâz’ın Sufîler ile yaptığı savaşta şehit olana dek Kayrevan’da uzun yıllar yaşayan Ebu’l-Eş’as’ın, Kayrevanlılara Ukbe’den aldığı kıraati aktardığı söylenmiştir. Ebû Sa’îd Keysân ise Medine ulemâsından olup Kayrevan’a hangi tarihte geldiği bilinmemektedir. Onun da Kayrevan’da Ukbe’nin kıraatini talim ettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Yukarıda da aktarıldığı gibi her ne kadar Ukbe b. Âmir’in Kayrevan’da bulunup bulunmadığı hususunda ihtilâf olsa da onun talebelerinden bir çoğunun Kayrevan’da uzun yıllar yaşadığına ve ona ait olan harfi öğrenerek bölgede yaydıklarına kesin gözüyle bakılmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵³ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/43, 44; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/439.

¹⁵⁴ Ebu’l-Arab, *Tabakât*, 41.

¹⁵⁵ el-Berrî, *el-Kur’ân ve ulûmuhû fî Mısır*, 159.

¹⁵⁶ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 206-207; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 84.

1.2.3. İhtiyar Dönemi

Kıraat ilminin önemli kavramlarından biri olan "ihtiyar" olgusu, kökeni sahabe dönemine dayanan ve özünde Müslümanlar için kolaylık sağlamak amacı güden bir kıraat terimidir. Bilindiği üzere, Kur'ân'ın inzali döneminde "Kur'ân yedi harf üzere indirildi. Kolayınıza geleni okuyun." hadisi gereğince, Müslümanlara farklı okuma biçimlerinde ruhsat verilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Kur'ân'ın farklı okuma formlarının tamamının aynı anda okunması yerine, bu formlardan birinin tercih edilerek okunmasına yönelik bir izin söz konusu olmuştur. Kur'ân'ın nüzulünden itibaren çeşitli dönemlerde kıraat birikimi arasından ihtiyarlar yapılmış ve kırâat otoriteleri, kendi belirledikleri kriterlere göre bu tercihleri gerçekleştirmiştir. Bu tercihler, kıraat ilminde "ihtiyar" terimiyle tanımlanmıştır.¹⁵⁷

Bir önceki bölümde, çeşitli sebeplerle Kayrevan'a gelmiş, İfrîkiye halkı ile kaynaşmış ve burada ilmî hayata katkıda bulunmuş olan, kıraat sahasında da bölge halkının okuyuşlarını direkt etkiledikleri düşünülen sahâbeden bazı önemli şahsiyetlere ve ulaşılabilirdiği kadarı ile kıraatlerinin birtakım özelliklerine temas edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca söz konusu zatların beraberinde bulundurdıkları mushaflardan ve bu mushaflara dercedilmiş kendi kıraatlerinin bazı hususiyetleri ile alakalı da bazı bilgiler sunulmuştur. Bununla birlikte bahsi geçen kıraat önderlerinin talebelerinden ve kendilerinden kıraat alan diğer ulemâdan da söz edilmiştir. Bu bölümde ise ihtiyar dönemi olarak adlandırılan kıraat evresinde Kayrevan'daki durum ele alınacaktır.¹⁵⁸

Batıdaki İslâm beldelerine yönelik kıraat tespitleri yapan eserlerin hemen hepsinde İfrîkiye ve ilmî merkez Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin Ömer b. Abdülaziz'in bölgeye gönderdiği heyet önderliğinde gerçekleştiğine dair çıkarımlar vardır. Esasında Kayrevan'da bulunan İfrîkiyeliler, halife söz konusu heyeti göndermeden evvel de Kur'ân'ı öğrenmiş ve Kur'ân ilimleri ile meşgul olmuşlardır. Hatta doğuya ilmî çalışmalar yapmak için rihleler de düzenlemişlerdir. Örneğin halifenin sözü edilen heyeti henüz bölgeye gelmeden önce Kayrevanlı âlim ve âbid Muhammed b. İmrân et-Tecîbî (ö.

¹⁵⁷ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 36-40; Sait Bosat, "Kıraat İmamlarında İhtiyar Olgusu", *Hikmet Yurdu Dergisi*, (2020), 1-5.

¹⁵⁸ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihîm ve seyrün min ahabârihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1983), 1/103, 203; Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntessîfî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 123.

125/742) doğuya gitmiş orada birçok şehir dolaşmış ve çeşitli ulemâdan ders alarak memleketine geri dönmüştür. Vefat tarihine dikkat edildiğinde bölgedeki rihle hareketliliğinin hilâfet tarafından gönderilen heyetten daha önce başladığı tespiti yapılabilir. Yani çoğunluğu oluşturan Berberîler ve çeşitli sebeplerle Kayrevan'a gelmiş Müslümanlar arasında İslâmî ilimlere olan ilgi, Ömer b. Abdülaziz'in gönderdiği heyetten önce canlanmaya başlamıştır. Heyetin bölgeye gelmesinden önce Berberîlerin İslâmîyeti benimsediğine dair İbn Azârî de bir tespitte bulunmuştur. Onun aktarımına göre Berberîler, kendilerine bazı hususlarda Hristiyan muamelesi yapan yönetici Yezîd b. Ebî Müslim'e çok büyük tepkiler göstermiş, kendilerine Müslüman muamelesi yapmadığı için ayaklanmış ve bir rivayete göre ise onu öldürmüşlerdir.¹⁵⁹

Ömer b. Abdilaziz'in bölgeye gönderdiği bu ilmî heyetin sıfırdan İslâmîyeti ve İslâmî ilimleri bölge halkına öğretmek için değil; bir çeşit düzenleme ve birlik sağlama gayesiyle yollandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca gönderilen heyet bölge halkının itikadî, fikhî ve diğer birçok alanda noksanlarını tamamlamak gayesine hizmet etmiş ve bu sayılan sahalarda Müslümanları doğru bir noktaya sevk etme hizmetini üstlenmiştir. Nitekim Ebu'l-Arab tabakât eserinde, söz konusu heyet bölgeye gelmeden önce içkinin haram olup olmadığına dair yanlış bazı fikirlerin dahi bulunduğundan, bazı insanların haram olmadığını düşünerek sarhoş eden içecekleri tükettiğinden; ancak halifenin yolladığı heyet ile birlikte bu durumun tamamen düzeldiği ve insanların bu konuda haram helâl ayrımını net olarak bellediğinden bahsetmiştir.¹⁶⁰

Bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatle alakalı olarak da çeşitli tespitler yapılabilir ve birtakım varsayımlar yürütülebilir. Kıraat ilminde ihtiyar döneminin başlangıç evrelerine tesadüf eden bu süreçte İfrîkiye ve başkenti konumunda bulunan Kayrevan halkının fetih için gelen sahâbe ile tâbiînin rivayetlerinden öğrendikleri çeşitli kıraatleri benimsedikleri tespiti yapılmıştır. İhtiyar öncesi rivayet dönemi, daha önce de söz edildiği üzere birçok sahâbe ve tâbiîn kanalından gelen kıraat rivayetlerinin bölgede geçerli olduğu, bazı sahâbenin mushaflarında bulunan ve kendi okudukları kıraatler ile öne çıktıkları bir devir olarak kayıtlara geçmiştir. Hatta, Osman mushaflarının istinsahından sonra terkedilen bazı kıraatlerin dahi o dönemde halk arasında geçerliliğini koruduğundan bahsedilmiştir.

¹⁵⁹ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1920), 21; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 124.

¹⁶⁰ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 77.

İşte ihtiyar döneminin başlarına denk gelen bu süreçte, bölgeye yollanan hilâfetin bu resmî heyetinin ilk gayesi diğer birçok alanda olduğu gibi kıraatler konusunda da kargaşa ve dağınıklığa mani olmak olmuştur. Ayrıca heyet, insanları sadece mushaf hattının müsaade ettiği kıraatlere yönlendirmiş, bunun dışındaki okuyuşların terk edilmesi hususu üzerinde durmuştur. Şüphesiz bu tespitlerden, tüm Kayrevan halkının terk edilen kıraatleri okuduğu gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Zira heyetin geldiği bu dönem öncesinde Kayrevan halkının mushaf hattına muhalif olmayan ve çeşitli İslâm beldelerinde geçerli olan sahih okuyuşlara hâkim olduklarının göz ardı edilmemesi gerektiği de not düşülmüştür. İfrîkiye'ye ve ilmî merkezi Kayrevan'a, Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam'dan gelen ulemâ düşünüldüğünde bu ihtimal uzak görünmemektedir. Esasında bu durum Sahnûn'un hoş olmayan kıraatlerden nehyetmesi ve "güzel bir kıraat" olarak addettiği imam Nâfi'in okuyuşunun yanına başka bir kıraatin de eklenebileceği yönündeki sözünün, çeşitli kıraatlerin varlığını ispatlar nitelikte olduğunu göstermektedir.¹⁶¹

1.2.3.1. Ömer B.Abdilazîz'in Gönderdiği Heyet ve İhtiyar Dönemindeki Rolü

Halife Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye gönderdiği on kişilik heyet, siyasî, sosyal, ekonomik ve nihayet ilmî anlamda baş şehir olan Kayrevan'ı bir merkez olarak belirlemiş ve bölgenin talim ve irşadını buradan planlamışlardır. Zira bir dönem Kayrevan, İslâmî ilimlerin hemen hepsinde öne çıkan bir şehir olmuş, doğu ve batıdan birçok ulemânın çeşitli ilimleri ahzetme gayesiyle uğradığı bir merkez haline gelmiştir. Yollanan heyet, evvela fikhî tereddütleri ortadan kaldırmak, haram ve helâl olan şeyleri iyice belletmek, sünnetin ehemmiyetini insanlara aktarmak ve onlara Kur'ân okumayı öğretmek amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ayrıca hemen hepsi tâbîinden olan heyet, ders veren menkîbeler anlatarak Kur'ân ahlakını da yaymaya gayret etmiştir.¹⁶²

İlmî bakımdan Kayrevan'da yaşayan İfrîkiyelilere doğrudan tesir eden, halk ile iç içe yaşayarak verilmek istenen mesajları direkt olarak aktaran ve Kayrevan'ın askerî, siyasî önemine ilaveten aynı zamanda ilmî bir başkent olmasına da açık etkileri olan söz konusu heyet kaçınılmaz olarak Kur'ân ilimlerine ve hususiyle kıraatlerin bölgedeki durumuna da yön veren aksiyonlarda bulunmuşlardır. Dolayısıyla bu bölümde heyetin Kur'ân ve

¹⁶¹ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'* 'inde'l-meğâribe, 3/76-78; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 122-124.

¹⁶² Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 20, 21.

kıraatler ile alakalı gayretlerinin, özellikle ihtiyar döneminde Kayrevan kıraatine olan etkilerinden bahsedilecektir.¹⁶³

Yollanan heyetin her birinin ayrı ayrı Kur'ân ve kıraatle meşgul olduğuna dair kanıt yahut veriler kaynaklarda sunulmamıştır. Hatta kaynaklarda heyetten kıraat ve Kur'ân öğretimine has olarak seçildiği vurgulanan tek zatın Ca'sel b. Hâ'ân olduğu görülmektedir. Zira Zehebî onun İslâm halifesi tarafından batı tarafına Kur'ân ve kıraati öğretmesi için gönderildiğinin altını çizmiştir. Ancak bundan, heyetteki on âlim arasından sadece Ca'sel'in böyle bir görevle vazifelendirildiği, diğer dokuz ulemânın bu gayeye hizmet etmediği anlaşılmamalıdır. Bölge kıraat araştırmacıları da bunu muhal olarak görmüşlerdir. Zira gayeleri İslâmî ilimleri eğitim öğretimi olan bu heyetin Kur'ân ve kıraat eğitimini incelemeyen, onu esas faaliyet olarak görmeden, ondan neşet eden ilimleri hakkıyla talim ettiklerini düşünmek çok makul görünmemektedir. Örneğin heyetten olan İsmâîl b. Ebî Mühâcir'in henüz bölgeye gönderilmeden evvel halife Abdulmelik b. Mervân'ın çocuğuna Kur'ân okuttuğu bilgisi mevcuttur. Diğer bazı tâbiîn ile alakalı da henüz bölgeye yollanmadan evvel benzeri faaliyetlerde bulunduklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Fakat heyetin Kayrevan'a yollanırken Kur'ân ve kıraat öğretme amacını gütmesi ile alakalı spesifik ifadelerin bulunmamasının, kaynakların bu konudaki eksiklikleriyle alakalı olabileceği düşünülmüştür. Bununla birlikte dönemin ilmî ortamı düşünüldüğünde çok doğal bir süreç ve ilk basamak olarak addedilen Kur'ân okuma ve öğrenme gayesine yönelik net ifadelerin bulunmaması da makul kabul edilmiştir. Örneğin bazı eserlerde net bir şekilde Kur'ân eğitimi için gönderildiğinin altı çizilen Ca'sel b. Hâ'ân hakkında bazı kaynaklarda ise bu noktaya temas eden hiçbir ifadeye rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu duruma sebep olan şeyin kaynakların bilgileri sunma noktasındaki tercihleri olduğu belirtilebilir. Özellikle bazı kadim eserlerde kullanılan “fukahâdandır” ifadesinin de, Kur'ân ilimleri, fıkıh, hadis gibi birçok alana hâkim olan âlim kimseye râcî olduğu düşünüldüğünde, ayriyeten Kur'ân ve kıraat ifadelerinin müstakil kullanılmama tercihi daha anlaşılır görünmektedir.¹⁶⁴

¹⁶³ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 23.

¹⁶⁴ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967), 1/298; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/202.

Halife Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye yolladığı heyet, özellikle Kayrevan'da olmak üzere İfrîkiye'nin çeşitli bölgelerinde aileleri için evler, ibadet ve tedris maksadıyla mescidler, Kur'ân eğitimi ve onun ezberlenmesi için ise küttâblar bina etmişlerdir. Her birinin Kur'ân'ın okunması ve hıfzedilmesi için küttâblar inşâ ettiği rivayeti de onların bu sahayı ne derece öncelediklerine bir işaret olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla çoğunlukla sahâbeden kıraat öğrenen bu ulemâ bölgenin ilk resmî kurrâsı olarak sayılmıştır.¹⁶⁵

Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin başlaması ve süregelmesi halifenin bölgeye gönderdiği bu on kurrânın talim ve tedrisi ile eş zamanlı gerçekleşmiştir. Daha farklı bir ifade ile kıraatin söz konusu evresinin başlangıcı bu heyet önderliğinde cereyan etmiştir. Kayrevan ve İfrîkiye'nin ilk resmi kurrâsı olarak addedilen ve ihtiyar dönemine önderlik eden bu heyetteki ulemâya tek tek değinerek daha detaylı bilgi sunmaya gayret edilecektir.¹⁶⁶

Heyetin önemi isimlerinden biri İsmâîl b. Ubeyd el-Ensârî'dir. O, heyet ile birlikte vazifelendirilmeden önce de Kayrevan'a gelmiştir. 91/710 senesinde Kayrevan'a gelen el-Ensârî, "Zeytûne" ismiyle maruf bir mescid yaptırmıştır. 107/726 yılında Sicilya gazvesinde şehit olan el-Ensârî'nin ilk gelişinden sonra Kayrevan'dan hiç ayrılmadığına ve şehirden ayrılmadan yaklaşık on beş sene kendini ilim ve irşada verdiğine dair rivayet de vardır. İsmâîl b. Ubeyd, ihtiyar öncesi dönemde sözü edilen Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr gibi kendilerine has mushafları bulunan sahâbeden kıraat rivayet etmiştir. El-Ensârî'nin bu üç hocasından aldığı rivayetleri kendine has bir mushafta toplayıp toplamadığı bilinmemektedir. Onun kendisine özel bir ihtiyarı olma ihtimalinden bahsedilmiştir. Heyetin önemli isimlerinden olan bu zat Kayrevan'da uzun seneler kalmış, ilmi ve zühdü ile insanlar üzerinde tesir etmiştir. Kendisine has bir kıraat seçkisi bulunduğu düşünülen âlimin bu etkili şahsiyetinden ve uzun seneler Kayrevan'da kalarak orayı yurt edinmesinden ötürü, kıraatinin de Kayrevanlılarca yahut çeşitli yerlerden oraya gelenlerca makbul görülüp yayıldığı ihtimali dile getirilmiştir. Kendisinden ders okuyan ve kıraat rivayet eden zatlar arasında ise Abdülmelik b. Ebî Kerîme (ö. 204/819), İfrîkiye kadılarında Abdurrahmân b. Ziyâd b. En'am (ö. 156/772) ve yine heyetin fertlerinden biri olan Bekr b. Sevâde el-Cüzâmî (ö. 128/745) gibi önemli

¹⁶⁵ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 77.

¹⁶⁶ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 77, 78.

ulemâ zikredilmiştir. El-Ensârî üzerinde mushaf taşıyor olduğu halde bir deniz gazvesinde boğularak şehit olmuştur.¹⁶⁷

Kayrevan'da ihtiyar dönemi yaşanırken bölgeye yollanan on kişilik heyetin içinde olan ve kıraat faaliyetlerine doğrudan etkileri bulunan önemli kişilerden biri de Ebû Abdilhamîd İsmâîl b. Ubeydillâh b. el-Muhâcir'dir (ö. 132/749). Onun İfrîkiye'deki etkisi sadece ilmî değildir; zira aynı zamanda valilik görevi de üstlenmiştir. Bundan dolayı onun etkisi diğer heyet fertlerinden daha farklı olmuş ve yöneticiliği vesilesiyle birçok Berberî İslâm'a girmiştir. Ebû Abdilhamîd Abdullah b. Amr ve Fudâle b. Ubeyd'ten kıraat rivayet etmiştir. O, her ne kadar velayet görevi çok kısa sürede yaklaşık otuz yıl bölgede kalmış ve Kayrevan'ı yurt edinerek İfrîkiye halkının talimi için çaba sarfetmiştir. Kırk yaşında Kayrevan'a gelen âlim, eğitim öğretim açısından en verimli çağını burada geçirmiş, bölge halkına Kur'ân ve kıraat dersleri vererek yetmişli yaşlarında yine Kayrevan'da vefat etmiştir.¹⁶⁸

Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan merkezli olarak İfrîkiye bölgesine gönderdiği heyetin diğer bir üyesi ise Ebû Semâme Bekr b. Sevâde el-Cüzâmî el-Mısırî'dir (ö. 128/745). O, Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminde kritik faaliyetleri bulunan bir âlimdir. Onu öne çıkaran hususlardan biri de Şâm kurrâsından olması ve Mısır'da da çeşitli eğitimler görmesidir. İbn Sevâde, bu iki ilim yurdunda eğitimlerini tamamlamış ve sonra halife tarafından yeni ilim merkezi namzeti olan Kayrevan'a yollanmıştır. Kayrevan kıraatine Şâm ve Mısır etkisi bağlamında önemli bir isimdir. Kayrevan şehrinde uzun yıllar fetva makamında da bulunan İbn Sevâde'nin çoğu kaynakta yine aynı şehirde vefat ettiği aktarılsa da İskenderiye'de bir deniz harbinde şehit düştüğü rivayeti de not düşülmüştür. İbn Sevâde, Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Amr, Süfyân b. Vehb el-Havlânî gibi Kayrevan'ın ilk zaman kurrâsından dersler almıştır. Ayrıca Ukbe b. Âmir ve Abdullah b. Amr'ın talebesi olan kıraat âlimi Abdurrahmân b. Cübeyr el-Mısırî'den, kendine ait bir kıraat derlemesi olan Medineli âlim Saîd el-Müseyyeb ve Kayrevan kârîsi Ca'sel b. Hâ'ân'dan kıraat almıştır. İbn Sevâde'nin tüm bu hocalarından kıraat alarak sonrasında kendine has bir kıraat ihtiyarında bulunduğu ihtimalinden bahsedilse de bununla alakalı günümüze ulaşan bir veri bulunmamaktadır.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/101, 106, 107, 116.

¹⁶⁸ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/75, 76; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/203-206.

¹⁶⁹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/74; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/211-213.

İhtiyar döneminin önemli aktörlerinden olan bu hilâfet heyetinin Kayrevan'da etki bırakan diğer bir üyesi Ebû Saîd Ca'sel Hâ'ân b. Umeyr er-Ra'înî el-Mısırî'dir. İsminin telaffuzu ile alakalı çeşitli rivayetler bulunan Ca'sel, daha önce de söz edildiği üzere, bölgeye yollanırken kıraat eğitimi maksadıyla gönderildiğinin altı çizilen tek kişidir. O, şu ana kadar bahsedilen heyet üyelerine kıyasla altı yıl gibi kısa bir süre Kayrevan'da kalmıştır. Ancak bu kısa sürede bile bölgede etkili izler bırakmış, hususiyle kıraat konusunda döneminin önemli şahsiyetleri arasına girmiştir. Ca'sel'in, heyetin diğer üyelerinden olan Bekr b. Sevâde'ye hocalık yaptığı aktarılmıştır. Ayrıca onun her ne kadar kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmasa da bir rivayete göre sahâbî olan Ebû Temîm Abdillâh b. Mâlik el-Ceyşânî (ö. 77/696)'nin ders halkasına dahil olduğundan bahsedilmiştir. Ebû Temîm ise Alî b. Ebî Tâlib, Muâz b. Cebel, Ukbe b. Âmir gibi sahâbeden kıraat almıştır. Hatta Ca'sel'in uzmanlaştığı kıraatin de ağırlıklı olarak Ukbe b. Amir'in kıraatinin özelliklerini taşıdığı belirtilmiştir. Ukbe b. Âmir'in kıraati ile birlikte Muâz b. Cebel'in kıraatini de talim ettiği söylenmiştir. Hocalarından aldığı kıraatleri talim etmesinin yanında Ca'sel'in kendisine has bir ihtiyarının da olduğu ve Kayrevan halkına onu talim ettiği aktarılmıştır.¹⁷⁰

Hıbbân b. Ebî Hable el-Kuraşî el-Mısırî (ö. 125/742) de Kayrevan'da etki bırakan bir heyet üyesidir. Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminde o da söz sahibi olmuş ve Kayrevan halkına dersler vermiştir. Tâbiînden olan Hıbbân, heyet üyeleriyle birlikte Kayrevan'a gelmiş ve yine orada vefat etmiştir. Hıbbân da diğer heyet üyeleri gibi İfrîkiyelilerin talimi için gayret etmiş ve kıraat ilmi noktasında bölgede izler bırakmıştır. Her ne kadar tedris faaliyetlerinde önemli rol oynasa da onun kendisine has bir ihtiyara sahip olup olmadığı noktasında net bir veri bulunmamaktadır.¹⁷¹

Kayrevan kıraat birikimine etkisi olan ve kıraatlerin ihtiyarı döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilen bir heyet üyesi de Ebu'l-Cehm Abdurrahmân b. Râfî' et-Tenûhî el-Mısırî'dir (ö. 113/731). Ebu'l-Cehm, Mûsâ b. Nusayr tarafından Kayrevan'a kadı olarak vazifelendirilmiştir. İlim öğrenmek ve öğretmeğe tutkuyla bağlı olan âlim, Kayrevan'da geçirdiği süreyi de ilme adanmış, birçok talebe yetiştirmiştir. Kayrevan kurrâsı arasında sayılan Ebu'l-Cehm'in kendisine ait bir kıraat seçkisinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte sahâbî Abdurrahman b. Amr'dan kıraat rivayetleri

¹⁷⁰ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/75; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/202.

¹⁷¹ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/73; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/209.

bulunmaktadır. Ayrıca o Bekr b. Sevâde'ye, Abdurrahman b. En'am ve oğlu İbrâhîm'e de hocalık yapmıştır.¹⁷²

Heyet üyesi olan kurrâlardan bir tanesi de Ebû Mes'ûd Sa'd b. Mes'ûd et-Tecîbî el-Mısırî'dir. Kur'ân'ın tümünü Rasûlullâh hayatta iken hıfz eden sahâbî Ebu'd-Derdâ'dan (ö. 32/652) kıraat rivayetleri olan Ebû Mes'ûd'un ne zaman vefat ettiği bilinmemektedir; ancak Kayrevan topraklarında çok yoğun bir tedris faaliyeti gerçekleştirmiş, kendini ilme vermiş ve yine Kayrevan'da vefat etmiştir. Ebû Mes'ûd, hayatı boyunca Kur'ân ezberleten ve Kur'ân ilimleriyle meşgul olan hocası Ebu'd-Derdâ'nın izinden gitmiş, birçok talebe yetiştirmiştir. Günümüzde bir ihtiyarına ulaşılmasa da, onun hayatı boyunca İfrîkiyelilere Kur'ân ve kıraat talimi yaptığı düşünüldüğünde bir ihtiyara sahip olma ihtimali uzak görünmemektedir. Kaynaklarda Ebû Mes'ûd'un tesir gücü yüksek ve insanları kısa sürede etrafında toplayabilen etkili bir âlim olduğundan bahsedilmiştir. Söz söyleme konusunda da mahir olan âlimin, ilmin ehemmiyetiyle alakalı bazı veciz sözleri yayılmış, Kayrevanlılar da o sözlerden istifade etmişlerdir. Meşhur talebeleri arasında Abdurrahman b. En'am ve Ubeydullah b. Zahr zikredilmiştir.¹⁷³

Gönderilmeleri Kayrevan'da ihtiyar döneminin başlarına tesadüf eden bu ilmî heyetin fertlerinden biri de Abdullah b. Yezîd el-Me'âfirî'dir (ö. 100/718). O, vefat tarihi itibarıyla diğer heyet üyelerine kıyas edildiğinde heyetin bölgede en az kalan âlimidir. Kısa süre kalmasına rağmen ilim konusunda bölgede önemli bir etki bırakmıştır. El-Me'âfirî, Abdullah b. Amr, Füdâle b. Ubeyd, Ukbe b. Âmir gibi kıraat hususunda öne çıkan sahâbîlerden rivayetlerde bulunmuştur. Bekr b. Sevâde, Abdurrahmân b. En'am, Ebû Kerîb Cemîl b. Kerîb (ö. 139/756) zatlar da el-Me'âfirî'nin ders halkasına oturmuşlardır. El-Me'âfirî'nin Ukbe b. Âmir ile daha çok vakit geçirdiği ve daha ziyade ondan aldığı kıraatle beslenerek İfrîkiyelilere o kıraati ya da ona yakın bir ihtiyarı aktardığı belirtilmiştir. Ayrıca ondan, Ukbe b. Âmir'in insanlar arasında sesi en güzel olan kişi olduğunu beyan eden bir rivayet de ulaşmıştır.¹⁷⁴

El-Me'âfirî nisbesini taşıyan diğer bir heyet üyesi de Mevhib b. Habbî el-Me'âfirî'dir. Bazı kaynaklarda ismi Habbî ifadesi yerine Hay olarak da yazılmıştır. Diğer heyet üyelerine göre daha az şöhreti olan Mevhib'in İbn Abbâs'tan kıraat rivayet ettiği

¹⁷² Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/72; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/198.

¹⁷³ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/66-69; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/184-187.

¹⁷⁴ Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/64-66; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/180-184.

aktarılmıştır. Abdurrahman b. En‘am’a da hocalık yaptığı bilinen Mevhib kendisini ilme adanmış, uzun yıllar Kayrevan’da yaşamış ve yine orada vefat etmiştir. İhtiyar döneminin Kayrevan’daki önemli aktörlerinden olan hilâfet heyetinin yine pek fazla meşhur olmamış son üyesi ise Talk b. Câbân el-Fârisî’dir. İsmi ile alaklı çeşitli rivayetler bulunan el-Fârisî’nin Abdurrahmân b. Ebî Ümeyye ve Ebû Seleme b. Abdurrahmân (ö. 104/722)’den kıraat aldığı nakledilmiştir. Abdurrahmân b. En‘am, Mûsâ b. Alî b. Rebâh ve Mısır’dan Yûnus b. Ebî Eyyûb ise onun talebeleri arasında zikredilmiştir.¹⁷⁵

Tüm bu zikredilen ulemâ, halife Ömer b. Abdilazîz’in bir görevlendirmesi neticesinde Kayrevan’a gitmişlerdir. Her ne kadar İfrîkiye bölgesinin talim ve irşadı için gitseler de çoğunlukla Kayrevan’da ikamet etmişler, bir ilim merkezi olması hasebiyle esas faaliyetlerini orada gerçekleştirmişler hatta birçoğu orada vefat etmişlerdir. Böyle olunca Kayrevan, gönderilen söz konusu heyetin etkilerinin en çok görüldüğü şehir olmuştur. Bu etki evvela İslâm’ın temel mevzularında, iman esasları ve fıkıh gibi kritik noktalarda kendini göstermiştir. Zamanla tüm ilmî konularda tam bir tesir söz konusu olmuştur. Özellikle Kur‘ân ve kıraat eğitimi konusunda da heyetin etkileri birçok noktada hissedilmiştir. Heyet, sahâbe ve tabiînden aldıkları kıraat birikimini İfrîkiye halkı ile paylaşmıştır. Heyetin gelişi kıraatlerde ihtiyar dönemine tesadüf etmiştir. İhtiyar döneminde de gerek doğu gerekse batıda birçok âlimin kıraat seçkisinden bahsetmek mümkündür. Hal böyle olunca halifenin yolladığı bu ilimle mücehhez ulemânın da birçoğuna ait bir ihtiyarın varlığının altı çizilmiştir. Bazılarının ihtiyarından kesin olarak bahsedilmiş fakat bazılarının ihtiyarının ise ihtimal dahilinde veya kuvvetle muhtemel varlığından söz edilmiştir. Zaten başlık itibarıyla konu Kayrevan’daki ihtiyar döneminin genel tablosunu çıkarmak gayesi taşıdığından ihtiyarı olsa da olmasa da bu kurrâdan oluşan heyetin fertlerinden bahsedilmiş, kıraatle alakalı hareketliliğe katkıları sunulmaya çalışılmıştır.¹⁷⁶

1.2.3.2. İhtiyar Döneminde Kayrevanlı Kıraat Ulemâsı

Kayrevan’da kıraatlerin ihtiyarı dönemi Ömer b. Abdilazîz’in bölgeye gönderdiği heyet önderliğinde gerçekleştiği oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Onlar olanca ilmî ihtiyakları ile özel anlamda Kayrevan’a, yayılan etkilerine bakıldığında ise İfrîkiye

¹⁷⁵ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/73; Debbâğ, *Me‘âlimü’l-îmân*, 1/273.

¹⁷⁶ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi‘*, 89.

bölgesine tesir etmişlerdir. Bu etki İslâmî ilimlerin tüm alanlarına yayıldığı gibi, pek tabii ki söz konusu ilimlerin neşet ettiği Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş şekillerine tealluk eden kıraat ilmine de yayılmıştır. Fakat Kayrevan'da ilk dönemlere rastlayan bu kıraatlerin ihtiyarî dönemi sadece söz konusu heyetteki ulemâ aracılığı ile olmamıştır. Kayrevan'ın yerlisi yahut çeşitli sebeplerle Kayrevan'a rihle yaparak uzun yıllar orada yaşamış ve nihayet "Kayrevanlı" nisbesini hak etmiş birçok âlim de bu kıraat evresinde söz sahibi olmuşlardır. Onların bir kısmı sahâbe ve tâbiînden aldıkları kıraatler arasından seçme ve derleme çalışmaları yaparak bir ihtiyar ortaya çıkarmışlar, kimisi de o dönemde cari olan kıraatlerin talim ve tedrisi ile meşgul olmuşlardır. Her ne kadar adetleri çok fazla olmasa da hilâfet heyetinin önderliğinde gerçekleşen ihtiyar döneminde onlar da kıraat ilminin eğitimi ve öğretimine önemli katkılarda bulunmuşlardır. İşte bu başlık altında Kayrevan'ın yerlisi yahut oraya çeşitli vesilelerle gelmiş olan ve sahâbe ile tâbiînden aldıkları kıraatleri veya kendi ihtiyarlarını bölge halkına talim eden kurrâlar ele alınacaktır.¹⁷⁷

İhtiyar döneminde sahâbe ve tâbiînden birçok kıraat rivayetinde bulunan Kayrevan'ın önemli isimlerinden biri Haneş b. Abdillâh es-Sibâi es-San'ânî'dir (ö. 100/719). Fazilet ehli bir zat olan âlim sahâbeden İbn Ömer, İbn Abbâs, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebu'd-Derdâ, Fudâle b. Ubeyd, Ruveyfî b. Sâbit gibi önemli kıraat şahsiyetlerinden dersler almıştır. Yemen'de dünyaya gelen Haneş, gazve gayesiyle batı illerine gelmiş, Kayrevan'ı yurt edinmiştir. Burada ev ve mescid inşâ etmiş, uzun seneler mescidinde ders halkaları oluşturmuştur. Döneminde çok muteber bir kıraat şahsiyeti haline gelmiş, insanların kıraat öğrenmek için çok rağbet ettiği meşhur bir âlim olmuştur. Kayrevan'ın yerlisi olan yahut oraya ilim öğrenmek için gelen birçok ulemâ kıraat hususunda ondan faydalanmaya çalışmıştır. Onun kendisine has bir ihtiyar olduğu ve bölge halkına onu talim ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁸

Ebû Saîd el-Makberî (ö. 100/719) de Kayrevanlı olup, kıraatlerin ihtiyarî dönemine tesiri olan kurrâdandır. Tâbiînden fazilet sahibi bir zat olan Ebû Saîd, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca birçok muhaddis de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. İhtiyar döneminde Kayrevan'da yaşamış ve kıraat dersleri vermiştir. Benzer şekilde tâbiînin fudalâsından olan Ebû Ğutayf el-Medenî de dönemin önemli

¹⁷⁷ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 99; Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 90.

¹⁷⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 19, 26.

kurrâsı arasında sayılmıştır. O, sahâbeden İbn Ömer'in kıraatini benimsemiş, Kayrevan'da kendisine has bir mescid inşâ ederek bölge halkına dersler vermiştir. Ayrıca onun Ömer b. Abdilazîz'in heyetinin önemli kurrâsından Bekr b. Sevâde'nin kızı ile evlendiği, vefat edene dek Kayrevan'da tedris faaliyetlerine devam ettiği belirtilmiştir.¹⁷⁹

İhtiyar döneminde bölgenin önemli kıraat temsilcilerinden birisi de el-Muğîra b. Ebî Berde el-Kenânî'dir (ö. ?). Tâbiînden olan el-Muğîre, Ebû Hureyre ve birçok sahâbeden rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden de Mûsâ b. el-Eş'as ve İbn En'am çeşitli rivayetlerde bulunmuşlardır. Her ne kadar hayatı boyunca çeşitli gazvelere katılsa da İfrîkiyelilere kıraat noktasında katkı vermiş, Kayrevan kıraatine etki edenler arasında yer almıştır. Etkili kıraat şahsiyetleri arasında İmâre b. Ğurâb et-Tecîbî de bulunmaktadır. İmam Sahnûn, teliflerinde ondan bahsetmiştir. Tâbiînden olan Kayrevanlı kıraat âliminin ders halkasına birçok önemli isim oturmuştur. Ziyâd b. En'am eş-Şa'bânî de bahsi geçen isimler gibi Kayrevan kıraat birikimine katkı sunan zatlardandır. İbn Amr, Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi sahâbeden rivayetleri bulunan Ziyâd, tâbiînin faziletlipleri arasında zikredilmiştir. Kendisinden ise oğlu Abdurrahmân rivayetlerde bulunmuştur. Kayrevan'da yaşayan Ziyâd, burada kendisine has bir mescid yaptırmış ve tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Kıraat sahasının önemli isimlerinden biri olan Ziyâd ömrünün sonuna dek Kayrevan'da yaşamış ve kendisine aktarılan kıraatleri yahut kendi ihtiyarını bölge halkına aktarmıştır.¹⁸⁰

Kıraatlerin ihtiyarı dönemine etki eden bir diğer Kayrevanlı kıraat âlimi de Abdurrahmân b. el-Sümeiyfa'dır. Tâbiînden olduğu bilinen Abdurrahmân, İbn Ömer ve İbn Abbâs gibi önemli kıraat ulemâsından rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ise Zeyd b. Eslem, Yahyâ b. Sa'd el-Ensârî, Ka'kâ' b. Hakîm, İbn En'am kıraat dersi almışlar ve ondan rivayet etmişlerdir. Hayatını İfrîkiyyelerinin talim ve tedrisine hasreden Abdurrahmân'ın kendisine has bir mescidi olduğu ve orada kıraat ilmine dair faaliyetler yürüttüğü belirtilmiştir. Yine Ebû Abdillâh Alî b. Ribâh da Kayrevanlı olup kıraat faaliyetleri yürüten âlimlerdendir. Tâbiînden olan İbn Ribâh birçok sahâbeden, özellikle Amr b. Âs, Ukbe b. Âmir gibi kıraat yönüyle öne çıkanlardan dersler almış, onlardan rivayetlerde bulunmuştur. Cihat gayesiyle İfrîkiye'ye gelen İbn Ribâh, Kayrevan'ı yurt edinmiş, orada bir ev ve mescid inşâ ederek ilmî faaliyetlerini yürütmüştür. Kaynaklarda Kayrevan

¹⁷⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 23.

¹⁸⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 22.

ehlinin, İbn Ribâh vesilesiyle ilme ulaştığını ifade eden ifadelerin bulunması, onun bölge halkının talimi için ne denli önemli bir âlim olduğunu göstermektedir. Ebu'l-Eş'as Rabîa b. Yezîd de tâbiînden olup Kayrevan'ın kıraat birikimine tesir eden ulemâdandır. Onun, Ukbe b. Âmirden kıraat rivayetleri bulunmaktadır. Hakkında detay bulunmayan ancak sahâbe ve tâbiînden kıraat rivayetleri olduğu bildirilen, kıraatlerin ihtiyarı döneminde İfrîkiyelilerin kıraat eğitimi ile meşgul olan diğer bazı ulemâ ise kaynaklarda; Ebû Mensûr, Ebû Alkame, Ebû Osmân Müslim b. Yesâr el-Medenî, Ebû İmrân Mûsâ b. el-Eş'as el-Belevî, Müyessera ez-Zerûdî, Amr b. Râşid b. Müslim el-Kenânî, Ebû Muammer Abbâd b. Abdissamed, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Ebû Eyyûb Süleymân b. Yessâr el-Medenî, Ebû Leylâ Dahîn b. Âmir el-Hicrî, Ebû Ukayl Zühre b. Muabbid b. Abdillâh b. Hişâm et-Teymî, Ebû Kubeyl Huyey b. Hânî el-Meâfirî olarak zikredilmiştir.¹⁸¹

Gerek Ömer b. Abdilazîz'in bölgeye gönderdiği hilâfet heyeti, gerekse Kayrevan'da yetişmiş yahut Kayrevan'a yaptıkları rihlelerden sonra şehri benimseyerek orada yaşamayı tercih eden kurrânın hemen hepsi kıraatlerini sahâbe yahut tâbiînden almışlardır. Hicretin yaklaşık ilk iki asrı boyunca devam ihtiyar döneminde diğer İslâm beldelerinde olduğu Kayrevan'da da kıraat âlimleri, oluşan büyük kıraat havuzundan seçkiler yapmış ve kendi ihtiyarlarını meydana getirmişlerdir. Özellikle bu dönemde hilâfet merkezinden yollanan heyet vasıtasıyla mushafa ittibâ ve şaz kıraatlerden vaz geçme hususlarında önemli mesafe kaydedilmiştir. Bu bölümde zikri geçen hilâfet heyetinin kurrâsı ve Kayrevanlı kıraat âlimleri, hicrî ilk iki asırda ihtiyar dönemi olarak isimlendirilen kıraatin bu önemli evresinin önemli aktörleri olmuşlardır. Her ne kadar ihtiyarlarının muhteviyatı ve özellikleri çok fazla bilinmese de, Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı dönemindeki ilmî hareketlilik zikri geçen ulemâ tarafından gerçekleştirilmiştir.

1.2.4. Kayrevan'da Kıraatlerin Tercih Ve İstiharı Dönemi

Kıraatlerin tercih ve istiharı döneminde diğer birçok İslâm beldesi gibi Kayrevan'da da çeşitli kıraatlerin varlığından bahsedilmiştir. Bu tespite ulaşılmasının en önemli mesnetlerinden biri de eski Kayrevan kütüphanelerinde bulunan mushafların çeşitli kıraatleri ihtiva etmesidir. Çalışmanın başka bir bölümünde de ele alındığı üzere Kayrevan mushafları on kıraat ve bazı farklı ihtiyarları içerecek şekilde kaleme alınmışlardır. Tek bir kıraat yahut ihtiyar takip edilerek yazılmamışlardır. Bu durum,

¹⁸¹ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 90-93.

diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi Kayrevan'da da görülmektedir ve kıraat çeşitliliğinin varlığına delil olarak kabul edilmiştir. İhtiyar dönemi günümüzde de bilinen çeşitli kıraatlerin meydana çıkış süreci olarak da düşünülmektedir. İşte ortaya çıkan kıraatler arasında bazısının ön planda olması, şöhret bulması, yahut bazı kıraat sahibi kurrânın tanınır ve güvenilir ulemâdan olmasından ötürü halk nezdinde bilinir olması gibi durumların yaşandığı dönem de kıraatte tercih ve iştihar dönemini yansıtmaktadır. Bu dönemde bazı âlimler az ya da çok rağbet edilen, okutulan yahut okunan kıraatler ve rivayetler havuzundan bir kısmını kitaplarda tasnif etmiş, yöntem ve özelliklerini bir araya toplama gayretinde bulunmuşlardır. Söz konusu kitap telifleri vasıtasıyla bazı kıraat ve rivayetler daha çok ön plana çıkmış, Müslümanların teveccühüne mazhar olmuş ve daha çok tercih edilmiştir.¹⁸²

Genel anlamda kıraat ihtiyarlarını derleyen, bir araya toplayarak düzenli bir şekilde tasnifat yapan kişilerin önde gelenlerinden olarak Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) zikredilmektedir. İbn Cezerî onun *el-Kırâât* isimli eserinde meşhur yedi kıraat de içinde olmak üzere yaklaşık yirmi beş ihtiyarı sunduğunu söylemiştir.¹⁸³ Daha sonra Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kûfî (ö. 258/872) de her bir şehre beşer kıraat atfederek bir kitap telif etmiştir. Ardından Kâlûn'un talebesi Kadı İsmâîl b. İshâk el-Mâlikî (ö. 282/895) yine mevcut ihtiyarlardan bir derleme yapmak gayesiyle meşhur yedi kıraati de içine alacak şekilde yirmi civarında imamın kıraatlerinin özelliklerini kaleme almıştır. İşte bunun gibi önemli bazı derleme çalışmalarından sonra Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid ilk kez çeşitli şehirleri temsil eden yedi kıraati bir kitabında cem eden âlim olmuştur.¹⁸⁴ Hicrî üçüncü yüzyılın sonlarında telif edilen bu kitap ile beraber kıraatlerde tercih ve iştihar dönemi olarak tanımlanabilecek üçüncü evre resmî anlamda başlamıştır. Zira İslâm beldelerini temsilen seçilen ve güven duyularak tercih edilen bu yedi kıraatin bir araya getirilmesiyle diğer birçok ihtiyar terkedilmeye başlanmış, söz konusu kıraatler iyiden iyiye revaç bulmuştur. Bu meşhur telif vesilesiyle insanlar daha ziyade bu yedi kıraati öğrenmeye ve öğretmeye başlamışlardır. İşte böylelikle bu söz konusu yedi kıraat daha çok tercih edilerek meşhur olmuştur. Bağdatlı İbn Mücâhid de zaten olan ihtiyarları toplama ve sistematüğini insanlara sunma

¹⁸² Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 112.

¹⁸³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/42, 43.

¹⁸⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/23, 24.

gayesiyle bu kitabı yazmıştır. Hatta ona neden kendisine ait bir ihtiyar oluşturmadığı sorulduğunda, zaten onlarca ihtiyarın var olduğunu, kendisine düşen görevin bu kıraatlerin arasından İslâm şehirlerini en iyi temsil edenlerini bir araya getirmek olduğunu beyan etmiştir. İbn Mücâhid'in bu faaliyeti yapma gayesini bu şekilde açıklayışı, artık o dönemde ihtiyar faaliyetlerinin sonlandığını yahut oldukça azaldığını, mevcut ihtiyar sayısının çok fazla olduğunu ve yeni bir ihtiyara ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir.¹⁸⁵

İstihsar döneminde çeşitli imamlar yaygınlık kazandığı gibi, onlardan rivayet eden bir takım râvîler de şöhret bulmuştur. Bir imamın farklı rivayetlerinin farklı şehirlerde meşhur olması gibi durumlar da görülmüştür. Örneğin Mısır'da Nâfi' kıraatinin Verş rivayeti öne çıkarken, Endülüs'te Gâzî b. Kays rivayeti şöhret bulmuştur. Ayrıca bu çalışmada ele alınan Kayrevan şehrinde de Nâfi' kıraati ile beraber çeşitli imamların kıraati öne çıkmış, dönem dönem söz konusu imamların farklı râvîleri de geçerli olmuştur. Tüm İslâm beldelerinde olduğu gibi Kayrevan'da da muhtelif kıraat ve rivayetler tercih edilmiş, kimi imam ve râvîler çeşitli sebeplerden dolayı daha çok revaç bulmuşlardır. Örneğin siyasî gelişmeler ve mezheplerle alakalı durumlar bu tercihlerin önemli etkenleri olarak kabul edilmişlerdir. İhtiyar dönemine adeta nokta koyan ve mevcut birçok ihtiyardan İslâm beldelerini temsil edenleri derleyen İbn Mücâhid kitabına, Medine'den Nâfi', Mekke'den İbn Kesîr, Basra'dan Ebû Amr, Kûfe'den Hamza, Asım, Kisâi ve Şâm'dan ise İbn Âmir'in kıraatlerini almıştır.¹⁸⁶

Kayrevan'da İbn Mücâhid sonrası kıraatlerin durumu hakkında tespit yapılabilmesi için tarihçi İbn Faradî'nin (ö. 403/1012) bazı izlenimlerini irdelemekte fayda görülmektedir. Ağırlıklı olarak Endülüslü ulemânın tercümelerini kaleme alan İbn Faradî, Muhammed b. Ömer b. Hayrûn'un (ö. 306/918) biyografisini sunarken İbn Hayrûn'un Kayrevan'daki İfrîkiye halkına Nâfi' kıraatini getirdiğini, o gelmeden insanların çoğunun Hamza kıraatine râğbet ettiğini; ancak havas kesimden az bir topluluğun Nâfi' kıraatini benimsediğini aktarmıştır. Ayrıca onun gelmesiyle birlikte Kayrevan halkının Nâfi' kıraatine toplu olarak râğbet gösterdiklerinden bahsetmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/23, 24; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 113.

¹⁸⁶ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 1-13; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 113.

¹⁸⁷ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ ve'r-ruvât bi'l-Endülüs* (Mısır: Mektebü Neşri's-Sikâfe li'l-İslâmiyye, 1954), 2/112, 113.

İbn Faradî'nin tam da ihtiyar sonrası döneme denk gelen ve artık kıraatlerin çeşitli sebeplerden ötürü tercih edilerek şöhret bulduğu zamana yönelik ifadelerinden Kayrevan adına birkaç tespit yapılabilir. Onun projeksiyonuna göre Kayrevan'da söz konusu dönemde birden çok kıraat mevzu bahistir. Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısına isabet eden bu dönemde Nâfi' ile Hamza kıraatinin varlığı sabittir. Ayrıca onun, "Nâfi' den önce Kayrevanlılara galip gelen kıraat Hamza kıraatiydi" sözüyle, bahsi geçen iki kıraat dışında da bazı farklı kıraatlerin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yine İbn Faradî'nin bu kavlından, doğuda öne çıkan kıraatlerin batıda da öne çıktıkları, doğu ile batı arasında o dönemde büyük bir farkın görülmediği çıkarımı yapılabilir. Ayrıca Hamza kıraatinin hicrî üçüncü asrın ortalarına kadar yani Nâfi' kıraati bölgede yaygınlık kazanmadan önce Kayrevan'da en yaygın kıraat olduğu da anlaşılmaktadır. Tüm bunlarla birlikte İbn Faradî'nin notlarına göre Kayrevan'da üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren Nâfi' kıraatinin halk arasında tamamıyla yaygınlaştığı tespiti de rahatlıkla yapılabilir.¹⁸⁸

Kayrevan'da kıraatlerin iştiharı dönemi özetlenecek olursa bu dönemde öne çıkan ilk kıraatin Hamza kıraati olduğu kaydedilmiştir. Hamza kıraatiyle birlikte Ebû Amr kıraatinin de yaygın olduğuna dair başta eski Kayrevan mushafları olmak üzere bir takım veriler bulunmaktadır. Daha sonra, çalışmanın ikinci bölümünde de zikredilecek çeşitli sebeplerden dolayı Nâfi' kıraati öne çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır. Bu süreçte yedi kıraatin içinde olan veya olmayan başka kıraat ve rivayetlerin de Kayrevan'da var olduğu, fakat söz konusu iki kıraat kadar ehemmiyet kazanmadığı da aktarılmalıdır. İştihar dönemi tam olarak Kayrevan'ın ilmî bir merkez halini aldığı döneme rast gelmektedir. Böyle olunca Kayrevan'a çeşitli İslâm beldelerinden yapılan ilim yolculukları ve aynı şekilde Kayrevan'dan muhtelif Müslüman yurtlarına yapılan rihleler kıraat hareketliliğini artırmış, doğudaki gelişmelerin çok fazla zaman geçmeden batıya ulaşmasını sağlamıştır. Her ne kadar bu dönemde Hamza ve Nâfi' kıraatleri öne çıksa da yedili sistemin içinden veya dışından başka kıraatlerin varlığından da kesin olarak bahsedilebilir. Çünkü eski büyük Kayrevan kütüphanesine vakfedilen kadim Kayrevan mushaflarına bakıldığında onlarda sadece söz konusu iki kıraate değil yedili sistemin içinden veya dışından birçok

¹⁸⁸ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/113.

kıraat ve rivayete rastlanılmaktadır. Kayrevan mushaflarındaki kıraat özelliklerinin ele alındığı bölümde de bu hususa temas edilecektir.¹⁸⁹

1.2.4.1. TERCİH DÖNEMİNDE ÖNE ÇIKAN KIRAATLER

Kayrevan kıraatinin temel özelliklerinden bahsedilecek olan çalışmanın ikinci bölümünde her ne kadar bölgede insanların rağbet ettiği kıraatler etraflıca ele alınacak olsa da Kayrevan kıraatinin tarihsel seyrini aktaran bu bölümde de muhtasar olarak şehirde öne çıkan kıraatlere değinmek yerinde olacaktır. Elbette bir ilim şehri olan Kayrevan'da diğer tüm İslâmî ilim dallarında olduğu gibi kıraat ilminde de öne çıkan ihtiyar, kıraat ve rivayetlerin sistematik olarak talimi yapılmıştır. Yani eğitim öğretim maksadıyla kıraatler öğrenilmiş ve öğretilmiştir. Bu bölümde daha ziyade kastedilen halk arasında talep görerek insanların günlük hayatlarında yahut namazlarında tercih ederek okudukları kıraatlerdir.

1.2.4.1.1. Ebû Amr Kıraati

İhtiyarların sivrilerek şöhret bulduğu hicretin üçüncü yüzyılında, doğu ile bağlantısını çoğunlukla sıkı tutan Kayrevan şehrinde öne çıkan ve halk arasında az da olsa yayıldığı anlaşılan kıraatlerden biri Basralı Ebû Amr'ın kıraatidir. Bu hususa delil teşkil eden önemli noktalardan biri Kayrevan mushaflarıdır. Zira eski Kayrevan mushafları kıraat farklılıkları anlamında tetkik edildiğinde Basra kıraat ekolüne yönelik izlerin oldukça fazla bulunduğu müşahade edilmektedir. Hatta tamamen Ebû Amr'ın kıraatiyle kaleme alınan mushaflardan da bahsedilmektedir. Örneğin bu durum Kayrevan'da bir dönem meşhur olan ve halk arasında rağbet gören Hamza kıraatinde dahi görülmemiş, tamamen Hamza kıraatinin sistematığının yansıdığı bir mushaftan hiç söz edilmemiştir.¹⁹⁰

Ebû Amr kıraatinin Kayrevan'da bir dönem halk arasında yayıldığına dair işaretler sadece mushaflardaki yaygınlığından ibaret değildir. Örneğin üçüncü asrın ortalarında İfrîkiyeli Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Hamîd'in (ö. 293/905) Enfâl Sûresi yetmişinci ayetindeki 'الأسرى' kelimesini çoğu kez Ebû Amr kıraatine uygun olarak 'الأسارى' şeklinde cemi sıgası ile okuduğu aktarılmıştır. Ayrıca dördüncü asırda bazı imamların namazda Ebû Amr kıraatiyle okuduklarına dair rivayetler vardır. Hatta halktan bazı kimselerin Ebû

¹⁸⁹ Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntessîfi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 186.

¹⁹⁰ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/112.

Amr kıraatiyle namaz kıldırان bir imamı kötüledikleri, Nâfi' kıraatiyle okuması gerektiğini söyleyerek İmâm Kâbisî'ye şikayet ettikleri nakledilmiştir. Mevzu kendisine ulaşınca Kâbisî, Ebû Amr ve Nâfi' "kıraatlerinin ikisinin de kıymet olarak müsavî olduğunu, söz konusu bir kıraatin diğerine herhangi bir üstünlüğü olmadığını" söylemiş ve şikayet edilen imamla alakalı hükmünü bu şekilde açıklamıştır.¹⁹¹

Bahsi geçen bu rivayetler ve mushaflardaki durum düşünüldüğünde önceki bölümlerde, bölgedeki geçerli kıraatle alakalı tespitlerine yer verilen İbn Faradî'nin "Kayrevan'a Nâfi' kıraati gelmeden önce diğer kıraatler arasında galebe çalan Hamza kıraatiydi" sözündeki "diğer kıraatler" ifadesinin içerisinde Ebû Amr'ın okuyuşunun bulunması kuvvetli bir ihtimal halini almaktadır. Tüm bunlarla birlikte Kayrevanlı âlimlerin ve kurrânın ilim tahsili maksadını güderek yoğunlukla Basra şehrine gitmeleri de Basralı kıraat ulemâsından etkilenmelerinin önemli bir sebebidir. Aynı şekilde Basra'daki ulemânın Kayrevan'a gelmeleri yahut başka bir şehre giderken Kayrevan'da duraklamaları ve orada bir süre bulunmaları da Ebû Amr kıraatinin insanlar arasında rağbet görmesini sağlamış olabilir. İhtiyar döneminde Basralı kıraat âlimi ve ihtiyar sahibi Yahya b. Sellâm'ın Basra'dan Kayrevan'a gelmesi, neredeyse Kayrevanlı olarak kabul edilecek kadar orada yıllarca kalması bu hususa örnek olarak gösterilebilir. Hatta onun rağbet edilen bir ihtiyara sahip olduğu, Kayrevanlı Müslümanların onun tefsirine ve kıraatine itibar ettikleri aktarılmıştır.¹⁹²

1.2.4.1.2. Hamza Kıraati

Tercih döneminde Kayrevan'da halk arasında yaygınlık kazandığı düşünülen kıraatlerden birisi de Hamza kıraatidir. Kayrevan'da bu kıraatin rağbet gördüğünün birinci kuvvetli delili eski Kayrevan mushaflarında Hamza kıraatinin yoğun bir şekilde yer almasıdır. Her ne kadar tamamen bu kıraatle yazılmış mushafa rastlanmasa da, Hamza kıraatinin gösterildiği mushaf sayısı bir hayli fazladır. Hatta bölgedeki mushafları inceleyen araştırmacı Şelebî'ye göre Hamza'nın kıraati, çeşitli kıraatlerin sunulduğu mushaflarda en çok gösterilen ikinci kıraat olarak tespit edilmiştir. Ebû Amr başlığında olduğu gibi Hamza kıraatinde de Kayrevan, Kûfe arasındaki ilim yolculuklarının da söz konusu kıraatin Kayrevan'da taraftar kazanmasına vesile olduğu söylenebilir. Ayrıca daha önce

¹⁹¹ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/113; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 207, 208.

¹⁹² Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 208, 209.

de aktarılan İbn Faradî'nin "Nâfi kıraati Kayrevan'a gelmeden önce en yaygın okuyuş şekli Hamza'nınkiydi" şeklindeki ifadesi de kuvvetli bir kanıt olarak kabul edilebilir. Tüm bunlar Hamza kıraatinin Kayrevan'da az bir dönem de olsa rağbet gördüğünü ve insanlar arasında yayıldığını göstermektedir; ancak ne yazık ki araştırmacıların içini rahatlatan daha kuvvetli veriler kaydedilmemiştir. Kayrevan kıraatinin özelliklerinin yer alacağı ikinci bölümde bu konuya rihleler ve hoca-talebe münasebetleri bağlamında daha detaylı değinilecektir.¹⁹³

1.2.4.1.3. Nafi Kıraati

Kıraatlerin tercihi döneminde Kayrevan'da en çok yaygınlık kazanan ve en çok revaç bulan kıraat Nâfi' kıraati olmuştur. Bir sürelik Hamza kıraati yaygınlığının sonrasında ikinci asrın ortalarından beşinci asrın ortalarına kadar Nâfi' kıraatinin bölgede hüküm sürdüğü bildirilmiştir. Nâfi' kıraati sadece Kayrevan'da değil, İfrîkiye'de de rağbet görmüştür. Ayrıca Nâfi'in bazı önemli talebeleri Kayrevan'a gelmişler ve kıraat sistematüğini İfrîkiyelilere öğretme hususunda yardımcı olmuşlardır. Nâfi' kıraatinin Kayrevan'da tercih edilmesi ve kalıcı olmasının birçok sebepleri bulunmaktadır. Bu kıraatin Kayrevan'da şöhret bulmasının tüm sebepleri, Kayrevan'a kıraatin geliş şekli ve Kayrevan'da yayılmasına öncülük eden ulemâya sonraki bölümlerde detaylıca temas edilmesi planlanmaktadır.¹⁹⁴

¹⁹³ İbn Faradî, *Târîhu'l-ulemâ*, 2/112, 113.

¹⁹⁴ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 126-130.

İKİNCİ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ VE KAYREVAN'DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNİ SAĞLAYAN FAKTÖRLER

2.1. KAYREVAN KIRAAT EKOLÜNÜN ÖZELLİKLERİ

2.1.1. Kayrevan Kiraatinin Temel Kaynakları

Kayrevan kıraat medresesinin özelliklerini ifade ederken mutlaka bu coğrafyaya kıraat sahasında kaynaklık yapan şehir, bölge ve ulemânın tespit edilmesi icap etmektedir. Bu tespit de daha önce temas edilen rihle konusunun detaylı incelenmesiyle daha kolay hale gelmektedir.

Kayrevan'daki âlimlerin ilim talebi maksadıyla gittiği muhtelif İslâm merkezleri irdelenerek, Kayrevan kıraatinin kaynakları ile alakalı fikir yürütülebilmektedir. Zira kıraat birikiminin meydana gelmesine kaynaklık eden bölgelerle rihle için tercih edilen yerler büyük ölçüde paralellik göstermektedir. İşte çalışmanın bu kısmında bazı ilim merkezlerinin Kayrevan kıraatine kaynaklık etme yönü ele alınacaktır.

2.1.1.1. Hicaz: (Şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık)

Hicaz, hac ibadetinin yapıldığı yer olması hasebiyle dünyanın her yerinden Müslümanların rağbet göstererek akın ettiği bir bölgedir. Bununla birlikte hac döneminde alanında mahir pekçok ulemânın bulunması da Hicaz'ın ilmi manada uğrak bir mekân haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Tabii ki bu hal Kayrevanlı âlimler için de geçerli olmuştur. Tesis edilmesinden ilmî hüviyetini yitirene kadar Mekke ve Medine'ye rihle tertip eden birçok Kayrevanlı ulemânın varlığı bu duruma bir delil mesabesindedir.

Hicaz yöresinin Kayrevan'a kaynaklık etmesi hususunda elbette ilk zikredilecek faktör sahâbe ve tâbiîn etkisidir. Merkezi Kayrevan olan İfrîkiye topraklarını fethetmek onların daima gündeminde olmuştur. Muhtelif zamanlarda birçok sefer tertip edilmiş ve sözü edilen topraklarda İslâm sancağının dalgalandırılması murat edilmiştir. Öyle ki Kayrevanlı kurrâdan olan Ebu'l-Arab, Kayrevan ve civarını fethetmek için İbn Ebî Serh

komutasında sayıları yirmi bine varan sahâbe ve tâbiînin bölgeye geldiğini söylemiştir. Daha sonra ise Muâviye b. Hudeyc, Ruveyfi‘ b. Sâbit, Ukbe b. Nâfi‘ gibi komutanların riyaseti ile defalarca fetih hareketi düzenlenmiştir.¹⁹⁵

Sahâbe ve tâbiînin Kur’ân’ı okuma, anlama, yazma ve talim etme hususlarında son derece gayretli oldukları malumdur. Fetholunan topraklarda ilk yapılan faaliyetler, zarurî fıkıh ve Kur’ân bilgilerinin öğretildiği küttâbların bina edilmesi olmuştur. Bir yandan fetih hareketleri devam ederken, diğer taraftan da parça parça yerleşik hayata geçen sahâbe ve tâbiîn söz konusu mekânlarda tedris faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fethedilen bölgede, çoğunlukla yeni Müslüman olan Berberî milletine mensup kişiler sözü edilen ilk tedris ile muhatap olmuşlardır. Ayrıca yanlarında getirdikleri mushaflar kıraat çeşitliliğinin temelini oluşturmuş, her gittiği yere yanında mushafını da götüren birçok sahâbeden bahsedilmiştir.¹⁹⁶

Hicretin yirmili senelerinde kurulmaya başlanan ve elli yılında resmi olarak tesis edilen Kayrevan şehrinin bir ilim merkezi olma ve kıraat, fıkıh, hadis gibi alanlarda birkaç asra damga vurmasında sahâbe ile tâbiînin bizzat etkisinin olduğu ifade edilebilir. Elbette bu etkiyi Kayrevan’da kıraat ilmini doğrudan etkileyen yahut ekolleşme hareketine direkt katkıda bulunan bir tesir olarak ifade etmek yerine ihtiyaca binaen ortaya çıkan bir faaliyet olarak değerlendirmek daha münasip görünmektedir. Ancak Kayrevan’ın ilerleyen asırlarda kıraat hususunda önemli kişiler yetiştirmesi ve birçok hususta öne çıkmasında sahâbe ve tâbiînin fetih hareketleri esnasındaki canhıraş gayretleri ilmî bir temel atma mesabesinde olduğu için burada zikre layık görülmüştür.

Bir kıraat ekolü oluşumu olarak zikredilebilecek faaliyetlerin hicretten yaklaşık bir asır sonra gerçekleştiği aktarılabilir. Hicaz’ın Kayrevan ilim yurduna nitelik olarak hatırı sayılır bir katkısı ve kaynaklığı söz konusudur. 79/698 senesinde Medîne’de dünyaya gelen ve kıraat-i seb‘a imamlarından Nâfi‘ b. Abdurrahman, yaklaşık yetmiş yıl Medîne’de kıraat okutmuştur. Bu sebeple Medîne şehri ve Medîne Mescidi büyük fıkıh

¹⁹⁵ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrikî Ebu’l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrikîye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Lübnânî, 1920), 14; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî Debbâğ, *Me‘âlimü’l-îmân fî ma‘rifeti ehli’l-Kayrevan*, thk. İbrahim Şebbûh (Tunus: Mektebetü’l-Atîka, 1978), 1/71-80; Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs fî tabakâti ulemâi’l-Kayrevan ve İfrikîye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrün min ahhâbihim ve fedâilihim ve evsâfihim* (Kahire: Mektebetü’n-Nahdati’l-Mısriyye, 1983), 1/41.

¹⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-şerhi’l-Buhârî*, 9/95; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/426.

âlimi Mâlik b. Enes'in de burada bulunması hasebiyle Kayrevanlı ulemâ için bir çekim merkezi halini almıştır.

Kayrevan ulemâsı ikinci asrın ikinci yarısından sonra rihle gayesiyle Mekke ve Medine şehirlerini yoğun bir şekilde tercih etmişlerdir. Bu tercihin kuvvetli nedenlerinden birinin de İmam Mâlik etkisi olduğu belirtilmiştir. Zira Mâlikî fikhı yayılmaya başladığında tüm İslâm aleminden Medine şehrine yoğun bir yönelim söz konusu olmuştur. Bununla birlikte Şam, Basra, Kûfe gibi diğer ilim merkezlerine sefer tertip eden kimselerin güzergahları üzerinde bulunduğu için de çok uğranılan bir yer halini almıştır. Elbette Hicaz yöresinin tüm bunlarla birlikte Hac ibadetinin ifa edildiği yer olması da, ilim tâliplerinin orayı ayrı bir yere konumlandırmalarına vesile olmuştur.¹⁹⁷

Hicaz'ın Kayrevan'a kaynaklık etme hususuna gelince; fakih olan imam Mâlik ile kârî olan imam Nâfi' arasındaki alakayı irdelemek gerekmektedir. Zira bir dönem her ikisi aynı anda Mescid-i Nebevî'de tedris faaliyetleri yürütmüşlerdir. Durum böyle olunca özellikle Mâlikî fikhını talim etmek isteyenlerin, aynı zamanda Nâfi'den de kıraat aldıkları aktarılmıştır. Ders almasalar bile daima Nâfi' okuyuşunun mevcut ve yaygın olduğu bir ortamda uzun süre kalmışlar, o kıraate vukufiyet kazanmış olarak yurtlarına dönmüşlerdir. İşte çeşitli vesileler ile Hicaz'a giderek Nâfi' kıraatini bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlıların yurtlarına dönerek sözü edilen okuyuşu yayma ve kıraate dair öğrendiklerini orada öğretmeleri, başlıkta kastedilen kaynaklık hadisesini oluşturmaktadır.¹⁹⁸

Kayrevanlı ulemâdan Hicaz'a giderek imam Nâfi'e bizzat talebelik yapan önemli kıraat âlimlerinden biri Ziyâd el-Hamedânî el-Kayrevani'dir. Behlül b. Râşid ile aynı tabakadan olan el-Kayrevani, Medine'de bizzat Nâfi'den kıraat almış beraberinde de Mâlikî fikhını talim etmiştir. Kayrevan kıraatine kaynaklık bakımından bu isim bir hayli kıymetlidir. Zeyd b. Sinân isimli bir Kayrevanlı öğrencisinden de bahsedilen el-Kayrevani'nin ayrıca iki tane Mısırlı talebesinden de söz edilmiştir.¹⁹⁹

Kayrevan kıraatine kaynaklık değeri sunan kıymetli kıraat âlimlerinden bir diğeri ise Kerem b. Hâlid el-Meâfirî'dir. Cezerî ile Zehebî'nin kendisiyle alakalı “fâzıl, zâhid ve

¹⁹⁷ Nâsirî, *el-İstiksâ*, 92-94; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/126.

¹⁹⁸ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 2/402; İbn İzârî, *el-Beyân'ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

¹⁹⁹ Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/62.

âbid” olarak bahsettiği Kerdem, Medine’de bizzat Nâfi‘den ders almıştır. Ondan ders alan en meşhur on zat arasında yer alan Kerdem daha sonra Kayrevan’a dönerek aldığı ilmi hemşerilerine aktarmıştır. Kerdem, Hicaz’ın Kayrevan’a kaynaklığı hususunda önemli bir isimdir.²⁰⁰

Her ne kadar Kayrevan kökenli olmasa da Hicaz yöresinin kaynaklık değerini perçinleyen başka ulemâ da mevcuttur. Basra yöresinin kaynaklık değerini aktarırken de ismi zikredilecek olan Ebû Abdîrrahmân el-Basrî bir asrı aşkın ömrünün yaklaşık yetmiş senesini Hicaz’da geçirmiştir. Özellikle Nâfi‘ kıraatine pek ehemmiyet vermiş, onun tedrisi için çok gayret etmiştir. Kayrevan’da takriben beş sene yaşamış ve Medine kıraat kültürünü orada yaymıştır. Hem Nâfi‘den hem de onun talebelerinden dersler alan Ebû Abdîrrahmân, Kayrevan’da kaldığı süre boyunca çok kıymetli ilmî faaliyetler yürütmüş ve söz konusu kıraatle alakalı parmakla gösterilen kıraat âlimleri arasına girmiştir.²⁰¹

Mısır kökenli Ebû Yahyâ el-Vakkâr da Hicaz kıraat birikimini Kayrevan’a aktaran kişiler arasında sayılmıştır. Kur’ân’ın mahlûk olup olmaması konusunda yaşadığı sıkıntıdan dolayı Kayrevan’a göçen âlimin bir dönem hem imam Mâlik’in hem de imam Nâfi‘in ders halkasında bulunduğu aktarılmış ve Nâfi‘ kıraatinin Kayrevan’daki önderlerinden kabul edilmiştir. Kayrevan kıraatinde çok önemli bir yeri olan ve sistemli olarak Nâfi‘ kıraatini Kayrevan’da okutan ilk müderrislerden olan Muhammed b. Bergûs da Ebû Yahyâ’nın talebelerindendir.²⁰²

Esasında Hicaz’a yolu düşmeyen Kayrevanlı kurrâ yok gibidir. Gerek Hac ve gerekse doğudaki ilim yurtlarına geçiş güzergahında bulunması sebebiyle hemen her âlim oraya gitmiştir. Fakat konu kaynaklık mantığı etrafında ele alındığı için yukarıda bahsi geçen isimler öne çıkmıştır.

2.1.1.2. Mısır: Tedrisat Yönüyle Kaynaklık

Mısır, Kayrevan’daki kıraat birikimine kaynaklık eden önemli yerlerden biridir. Kayrevan kurrâsının rihleleri irdelendiğinde Hicaz’dan sonra en çok tercih edilen

²⁰⁰ İbn İzârî, *el-Beyân ‘ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/32.

²⁰¹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/464; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi-şerhi’l-Buhârî*, 6/83.

²⁰² Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/37; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife li’t-Tabâati ve’n-Neşr, 1963), 2/77; Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü’l-müzheb fî ma’rifeti a’yâni ulemâi’l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr (Kahire: Dâru’t-Türâs, 1972), 118.

mahallin Mısır olduğu söylenebilir. Elbette rihlelerin o yöne yoğunlaşması kaynaklık etme olgusunun da daha kuvvetli dile getirilmesi anlamına gelmektedir. Hac ibadeti gayesiyle Kayrevan'dan Hicaz'a yapılan deniz ve kara yolculuklarında Mısır'ın neredeye tam ortada yer alması sözü edilen tercih etkeninin önemli nedenlerinden sayılmıştır.²⁰³

Kayrevan ile Mısır'ın mezhep ortaklığı da bu hususta altı çizilmesi gereken önemli bir noktadır. Mâlik b. Enes ile Nâfi' b. Abdurrahman'ın hayatları döneminde rihleler yoğunlukla Hicaz'a gerçekleştirilmiştir. Ancak onların vefatlarından sonra, hususiyle imam Mâlik'den ders alanların adedinin Mısır'da bir hayli fazla olması hasebiyle rihleler Mısır yönüne de yönelmeye başlamıştır. Ayrıca imam Nâfi'in râvîlerinden olan Verş'in de orada ikamet etmesi Kayrevanlıların söz konusu bölgeye rağbetlerinin artma sebeplerinden biri olarak gösterilmiştir.²⁰⁴

Mısır'ı nicel manada Kayrevanlı kurrâya hocalık yapma hususunda en çok temayüz eden ülke olarak vasıflamak doğru bir yaklaşımdır. Hicaz'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığı, Kayrevan'da tercih edilen kıraate direkt olarak etkisi nedeniyle “şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık” olarak değerlendirilmiştir. Mısır'ın Kayrevan'a yönelik kaynaklığı ise “tedrisat yönüyle kaynaklık” olarak tanımlanabilir. Zira Kayrevanlı kurrânın kahir ekseriyetinin Mısır'da eğitim aldığına yahut hayatlarının bir döneminde orada bulunduklarına dair birçok bilgi bulunmaktadır.²⁰⁵

Bu noktada eğitim-öğretim hususunda öne çıkmış ve Kayrevanlı ilim tâliplerinin de kendilerinden yararlandıkları önemli Mısır kurrâsından biraz bahsetmek yerinde olacaktır. Özellikle imam Mâlik'in vefatından sonra artan Mısır rihlelerinde kıraat yönüyle bazı âlimler öne çıkmaktadır. Talim yönüyle temayüz etmiş ve Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu çeşitli İslâm beldelerinden gelenleri kıraat sahasında eğitmiş en önemli Mısırlı kıraat âlimlerinden birisi Verş'tir. Nâfi'in iki meşhur râvîsinden biri olan Osman b. Saîd Verş el-Mısırî'nin, Kayrevan kıraat birikimine Mısır merkezli kaynaklık yapan ilk ve en önemli şahıs olduğu ifade edilebilir. 110/728 senesinde dünyaya gelen Verş, Medine'ye giderek bizzat Nâfi'den dersler almış, ondan gördüğü özel ilgiyle kendini geliştirmiş ve kendisine defalarca hatim okumuştur. Ardından Mısır'a dönmüş ve

²⁰³ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/122-124.

²⁰⁴ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/143.

²⁰⁵ Nur Kübra Demirci, *Kıraat İlminin Endülü's'e İntikalinde Mısır Kıraat Âlimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, 144.

Kahire’de senelerce sözü edilen kıraati okutmuştur. Zamanla onun rivayeti, merkezi Kayrevan olan İfrîkiye’de ve Endülüs coğrafyasında yaygınlaşmış, şöhret bulmuştur. Bu yönüyle Verş’in, Kayrevan’a kaynaklık etmesi, orada revaç bulan rivayete tesir etmesi açısından oldukça kıymetlidir.²⁰⁶

Kayrevanlılar arasında Nafi’ kıraatinin şöhret bulan iki râvîsi Kâlûn ile Verş’ten doğrudan kıraat alan birinin kayıtlarına rastlanmamıştır. Ancak Verş’in iki öğrencisinden Kayrevanlıların bizzat kıraat aldıkları aktarılmıştır. Rivayetlerine hiçbir ek yapmadan büyük bir ihtimam ile Nâfi’den aldığı kıraati aktaran Verş’in iki talebesinden bizzat ders alan Kayrevanlı âlimlerden biri Yunus b. Abdi’l-A‘lâ’dır. Kayrevanlı İbn Abdi’l-A‘lâ Mısır’ın Kayrevan’a kaynaklığı bağlamında kıymetli bir isimdir. O, Verş’in talebelerinden aldığı kıraati memleketi Kayrevan’da yaymıştır. Verş’in öğrencilerinden kıraat alan diğer Kayrevanlı ise İbn Ebî Tayyibe’dir. Sözü edilen bu iki Kayrevanlı kurrâ, Verş’in Ezrak, Beşşâr b. Sinan, İbn Kemûne gibi önemli talebelerinden derseler almışlardır.²⁰⁷

Mısır’ın Kayrevan’a kayanaklığı hususunda zikredilecek önemli isimlerden biri de İbn Hayrûn’dur. Nâfi’ kıraatinin Kayrevan’a yerleşmesi ve orada yayılması noktasında oldukça kritik bir rol üstlenen İbn Hayrûn, Mısır’da eğitimini tamamlamış daha sonra memleketine dönerek orada Nâfi’ kıraatini uzun yıllar tedris edip yaymaya gayret etmiştir. İbn Hayrûn, Ezrak’ın talebelerinden olan Mısırlı meşhur kıraat âlimi Muhammed b. Saîd el-Enmâtî el-Mısırî (ö. ?)’den ders almıştır. Ayrıca Ezrak’a on yedi hatim okuduğu belirtilen meşhur Mısırlı dilci, müfessir ve kıraat âlimi en-Nehhâs (ö. 338/950)’ın da ders halkasında bulunmuştur.²⁰⁸

Mısırlı kurrânın Kayrevan’a kaynaklığı konusunda önemli isimlerden biri de İbn Ğalbûn (ö. 389/999)’dur. Tedrisat yönüyle öne çıkan İbn Ğalbûn Halep’te doğmuş, dil, hadis, kıraat gibi sahalarda birçok ders alarak Kahire’ye yerleşmiş ve hayatını orda devam ettirmiştir. Ahlakî yönüyle de övgüye mazhar olan âlim çeşitli İslâm merkezlerinden gelen kıraat meraklılarına dersler vermiştir. Ondan ders alan Kayrevanlı kıraat âlimleri

²⁰⁶ Tayyar Altıkulaç, “Verş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 43/63

²⁰⁷ İbn Cezerî, *Ğâyetü’n-nihâye*, 1/165, 389, 600, 2/402.

²⁰⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr ‘ale’t-tabakâti ve’l-a’sâr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 1/456; Ebu’l-Kâsım İbn Beşkûvâl, *Kitâbü’s-Sıla fî târihi eimmeti’l-Endülüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim* (Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2010), 1/192.

ise Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî el-Kayrevani (ö. 427/1035), İbn Süfyân el-Kayrevani (ö. 415/1024) ve Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. Görüldüğü üzere İbn Ğalbûn, Kayrevan için oldukça önemli olan bu üç kıraat âliminin eğitimine katkı sunmuştur.²⁰⁹

Yaşadığı dönemde Kur'ân ilimlerinde temayüz eden ve Mısır'ın önder kişiliklerinden addedilen, kıraat, tefsir ve Arap dilinde döneminin meşhur âlimlerinden olan Muhammed b. Alî b. Ahmed Ebû Bekr el-Üdfüvî (ö. 388/998), Kayrevan kıraat birikimine tesir ve kaynaklık eden kıraat âlimidir. Birçok telifi bulunan Mısırlı Üdfüvî gerek Kayrevanlı gerekse Endülüslü birçok âlimin hocalığını yapmıştır. Birçok kurrânın biyografisinde rastlanılan bir isim olan Üdfüvî'nin en önde gelen Kayrevanlı talebesi ise Mekkî b. Ebî Tâlib'tir. İlk eğitimini Kayrevan'da alan, ardından Mısır'da uzun süre bulunarak birçok kişiden eğitim alan Mekkî'nin hocalığını yapan Üdfüvî, kaynaklık yönüyle zikri lüzumlu olan bir âlimlerdendir.²¹⁰ Mekkî özelinde aktarılabilecek bir başka önemli isim de Ebu't-Tayyib İbn Ğalbûn (ö. 389/999)'dur. Halep'te doğan, ardından Verş rivayetini öğrenmek için Mısır'a göçen İbn Ğalbûn, zamanının önemli şahsiyetleri arasında sayılmış, kıraat, hadis, şiir, edebiyat gibi sahalarda temayüz etmiştir. O da Üdfüvî gibi, Kayrevan için oldukça kıymetli olan Mekkî b. Ebî Tâlib'in eğitimine katkıda bulunmuştur. İbn Ğalbûn da Kayrevan denilince akla ilk gelen kıraat âlimlerinden olan Mekkî'nin eğitiminde payının olması hasebiyle önemli bir isimdir.²¹¹

Mısır, birçok İslâm merkezini tedris yönüyle etkilemiştir. Hususiyle Verş ve talebelerinin orada bulunması, Nâfi' kıraatini kendilerinden almak isteyen ilim meraklılarını adeta Mısır'a çekmiştir. Kayrevanlı kıraat ulemâsının da Hicaz'dan sonra en çok rihle yaptığı yerlerin başında gelmektedir. Mısır'a giderek kıraat, tefsir, dil sahalarda temayüz etmiş olan meşhur ulemâdan ders almışlardır. Bu yönüyle Mısır'ın Kayrevan'a tedris açısından kaynaklık ettiği tespiti kolaylıkla yapılabilir.

2.1.1.3. Bağdat, Basra, Kûfe

Hicaz ve Mısır etkisi kadar olmasa da Bağdat, Basra ve Kûfe yani dönemin üç Irak şehrinin Kayrevan'a tesiri yadsınamayacak kadar büyüktür. Hicaz ve Mısır kaynaklığının birincil, bahsi geçen üç ilim merkezinin kaynaklığının ise tâlî olduğu ifade edilebilir.

²⁰⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 2/731; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/117, 118, 2/199.

²¹⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 675; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/175.

²¹¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 698; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/307-308.

Kaynaklık olgusu ile paralel olarak Hicaz ve Mısır'a yapılan rihlelerden sonra ilim yolculuğu gayesiyle en çok tercih edilen yerler sözü edilen üç şehir olmuştur. Bu üç merkez de çeşitli yönleriyle Kayrevan'ı etkilemiş, kaynaklık özellikleriyle öne çıkmışlardır.

Bağdat, diğer iki şehre göre Kayrevan kurrâsının daha fazla uğradığı bir yerdir. Bu durumun önemli sebeplerinden biri ise 130/748 yıllarında Abbasilerin Emevilerden hilâfeti devralması ve Bağdat'ın yeni merkez olarak seçilmesi olarak düşünülmüştür. Bağdat'taki kültürel, bilimsel ve kentsel gelişim, oraya daha çok rağbet edilmesine ve dolayısıyla Kayrevan ulemâsının da orayı daha çok tercih etmesine vesile olmuştur.²¹²

Hicaz ve Mısır'ın kaynaklıklarının öne çıkan bir yönüyle birlikte zikredilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda Bağdat'ın kaynaklıkta öne çıkan yönünün ise telif türüne yönelik olduğunun ifade edilmesi makul görünmektedir. Bağdat ulemâsından İbn Mücâhid'in yedili kıraat sistemini her imama ikişer râvî belirleyerek aktardığı *Kitâbü's-Seb'a* isimli kitabı "telif türüne yönelik kaynaklık" ifadesini tayin etmede büyük önemi haizdir. Kayrevanlı kurrâ tarafından her ne kadar bazı noktalar eleştirilse de bahsi geçen tasnif ve telife yönelik bu coğrafyada tezahür eden kuvvetli bağlılık Bağdat'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığındaki türünü desteklemektedir. Ayrıca Kayrevan kurrâsının teliflerine de bakıldığında yoğun olarak yedili tasnifin tercih edildiği, bu tasnifin dışında bilinen bir telife rastlanılmadığı ifade edilebilir.²¹³ Bu yönüyle Bağdat kaynaklığının, Basra ve Kûfe kaynaklığından daha önde zikredilmesi münasiptir.

Bağdat kaynaklığını elbette yalnız *Kitâbü's-Seb'a* münderecatı ile açıklamak yeterli değildir. Aslen Bağdatlı olup Kayrevan'a yerleşmiş ve orada kıraat faaliyetlerine yön vermiş birçok ulemâdan bahsedilmiştir. Örneğin Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö .298/908) bu gruptan olarak zikredilebilir. Kıraat sahasında yetkin bir isim olan Şeybânî, edebiyat ve şiir alanında da şöhret bulmuştur. Çok farklı sahalarda birçok telifi bulunan âlimin, kıraat ve meâni'l-Kur'ân ile alakalı günümüze ulaşmayan bir kitabı da mevcuttur. Temel eğitimini Bağdat'ta alan ve İbn Mücahid ile yakın zamanlarda dünyaya gelen Şeybânî birçok İslâm merkezinde bulunmuş ancak ömrünün çoğunu Kayrevan'da geçirmiştir. Tedris faaliyetlerinde bulunan ve birçok âlimin yetişmesine katkı sunan

²¹² Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/96-100.

²¹³ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/100-106.

Şeybânî, Bağdat kaynaklığıyla alakalı önemli bir isim olarak kayıtlara geçmiştir. O, hayatının çoğunu geçirdiği Kayrevan'da vefat etmiştir.²¹⁴

Bağdat kaynağından beslenen birçok Kayrevanlı kıraat âlimi bulunmaktadır. Örneğin Kayrevan kıraatinin sembol isimlerinden Ebû Zeyd el-Kayrevanî (ö. 386/996)'nin hocaları arasında Bağdatlı kurrâ bulunmaktadır.²¹⁵ Ebû Abdillâh el-Karevî'nin kıraat eğitimini aldığı kişilerden biri de Bağdatlı Ebu'l-Feth el-Bağdâdî'dir. Ayrıca el-Karevî Bağdat'ta uzun seneler bulunarak orada eğitim faaliyetleri yürütmüş ve dersler almıştır.²¹⁶ Yine Kayrevan'ın önemli kurrâsından olan Ebû İmrân el-Fâsî'nin Bağdat'ta uzun seneler bulunduğu, Ebu'l-Fevâris el-Bağdâdî ve Ebû Bekr el-Bâkillânî'den kıraat ilmi ve diğer alanlarda dersler aldığı aktarılmıştır. Ebû İmrân'ın Kayrevan'a dönmeden önce Bağdat'ta kıraat dersleri verdiği de belirtilmiştir.²¹⁷

Bağdat gibi telif yönüyle öne çıkan bir kaynaklığa sahip olmasa da yine Irak'ın bir şehri olan Kûfe'nin de Kayrevan'daki kıraat birikimine yönelik katkıları bulunmaktadır. Hatta Kûfe'nin kaynaklığı birçok açıdan Hicaz kaynaklığına benzemektedir. Çünkü Kayrevan'a Hicaz'dan gelen Mâlikî ve Nâfî' etkisinden önce Kûfe'den Ebû Hanîfe ve imam Hamza tesirinin ulaştığı belirtilmiştir.²¹⁸

Kayrevanlılardan Kûfe'ye ilim yolculuğu yapan ve Hanefî fıkhnı öğrenen âlimler tetkik edildiğinde Hamza kıraatinin ulaşması ve Kûfe'nin bir dönem de olsa Kayrevan'ı kıraat yönüyle beslediği tespiti yapılabilir. Kûfe'nin kaynaklığına katkı sağlayan aksiyonlar yoğunlukla Kayrevanlı kurrânın Kûfe'ye giderek oradaki ilmî birikimi memleketlerine getirmeleri şeklinde cereyan etmiştir.²¹⁹

Hamza kıraatinin, memleketlerine intikali hususunda öncülük eden Kayrevanlı kıraat alimleri; İbn Ferrûh (ö. 175/791), Abdullah b. Ğânim (ö. 190/805), Esed b. el-Furât (ö. 213/828) ve Ebû Hârise Anbes b. Hârîce (ö. 210/825) olarak sıralanabilir. Bahsi geçen Kayrevan kurrâsının tamamı imam Hamza'nın talebelerinden veya onunla bağlantılı olan

²¹⁴ Muhammed b. Abdullâh b. Ebî Bekr el-Kâdî el-Belensî İbn Ebbâr, *et-Tekmile li Kitâbi's-Sile*, thk. Abdusselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1405/1995), 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/163.

²¹⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/494; Debbâğ, *Me 'âlimü'l-îmân*, 3/109; Ebû'l-Velîd 'Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî İbn Faradî, *Târihu 'ulemâi'l-Endülüs* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1408/1988), 136-138.

²¹⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

²¹⁷ Zehebî, *Ma 'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/312; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/321.

²¹⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102.

²¹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308.

kişilerden dersler almışlardır. Hatta zikredilen isimlerden İbn Ferrûh, Hamza'nın hocalarından olan A'meş'in de ders halkasında bulunmuştur.²²⁰

Kûfe'nin Kayrevan'a kaynaklığı açısından Kûfeli kurrâdan bahsi elzem olanlardan birisi Süfyân es-Sevrî'dir. Zira Kayrevan'dan Kûfe'ye rihle yapan âlimlerin biyografilerine bakıldığında çoğunlukla onun ismine rastlanmaktadır. Kûfe'nin önemli bir kıraat ve fıkıh âlimi olan Süfyân'dan Behlûl b. Râşid (ö. 183/799), Alî b. Ziyâd (ö. 183/799), Hafs b. İmâre (ö. ?), Abdullah b. Ğânim (ö. 190/805), Ebû Hârice Anbese b. Hârice (ö. 210/825) ve Hişâm b. el-Halîl (ö. ?) gibi birçok Kayrevanlının ders aldığı belirtilmiştir. Hamza, A'meş ve Asım gibi birçok önemli imamın tedrisinde zikri geçen, "seyyidü'l-kurrâ" olarak anılan Süfyân es-Sevrî bu yönüyle Kûfe kaynaklığının sembol isimlerinden olarak sayılabilir. Zira araştırmacılar onun, Hamza kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasındaki en kritik isimlerden biri olduğunu ifade etmişlerdir.²²¹

Kayrevan'ın Kûfe ve Hicaz ile olan ilişkisi birçok açıdan benzerlik göstermektedir. Bu benzerliğin can alıcı noktası kıraat-mezhep ilişkisi bağlamında şekillenmektedir. Yani Mâlikî fıkıhı ve Nâfi' kıraati arasındaki münasebet, Hanefî fıkıhı ve Hamza kıraati arasındakile hemen hemen aynıdır. Yörede meşhur olan fıkıh sistematüğını alan ulemâ yine o yöredeki kıraat birikimini de sahiplenmeye meyyâl olmuşlardır. İmam Mâlik'in fikhını talim edenler Nâfi'in de ders halkasına oturmuşlardır. Kûfe'de de Ebû Hanife'nin fikhını tedris edenler yine o yörenin kıraat imamı olan Hamza'dan yahut onun talebelerinden dersler almışlardır. Konunun bu yönü ele alındığında Kayrevanlı Esed b. el-Furât kritik bir isim olarak öne çıkmaktadır. Zira o Hanefî fikhını ve Hamza kıraatini Kûfe'den alarak memleketi Kayrevan'da yaymaya gayret etmiştir.²²²

Bir dönemin ilim şehirlerinden Basra da Kayrevan'ı kıraat açısından beslemiştir. Kayrevan'ın Basra'dan yararlanması genel manada tedris yönüyle gerçekleşmiştir. Ancak tercih edilen kıraate yönelik bir kaynaklık ihtimali üzerinde de durulmalıdır. Çalışmanın farklı yerlerinde temas edildiğı üzere, Basra kıraat imamı Ebu Amr'ın kıraatinin bir süre Kayrevan'da geçerli kıraatlerden biri olduğuna dair bazı veriler bulunmaktadır. Nâfi' kıraati bölgede istikrar sağlamadan önce Ebû Amr kıraatinin şehirdeki varlığıyla alakalı

²²⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/315, 316.

²²¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşârî Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-iklîm* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1991), 113.

²²² Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâratî'l-arabiyye bi-l-İfrîkiyye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 3/48, 49; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237.

rivayetler aktarılmıştır. Ancak söz konusu kıraatin yaygınlık seviyesine dair net tespit yapılacak kadar bilgi bulunmamaktadır.

Her ne kadar veriler zayıf olsa da Kayrevan'da tercih edilen kıraate yönelik olarak Basra etkisinden bahsedilebilir. Basra tesirinin açığa çıktığı diğer konu ise mushafı alakalıdır. Kadim Kayrevan mushafları incelendiğinde dikkat çekici bir şekilde aslî kıraat olarak Basra imamlarının kıraatinin tercih edildiği gözlemlenmektedir. İkinci kıraatin ise farklı bir renk kullanılarak çoğunlukla Kûfe yöresine ait kurrânın okuyuşuna uygun şekilde yazıldığı aktarılmıştır. Basra'nın bu yönüyle, Kayrevan yazılı kıraat malzemesine de etki ettiği söylenebilir.²²³

Basra'nın Kayrevan'a kaynaklığı tedris yönüyle de gerçekleşmiştir. Gerek Kayrevan'dan Basra'ya gerekse Basra'dan Kayrevan'a gidiş gelişler kıymetli bir kıraat birimi oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu noktada pek çok isimden bahsedilebilir fakat Kayrevan kıraat birikime büyük katkı sağlayan en önemli Basralı kıraat âlimi olarak kabul edilen Yahya b. Sellâm el-Basrî (ö. 200/815)'ye temas edilmesi yeterli görünmektedir.

Kûfe'de dünyaya gelen Yahya b. Sellam, ilk eğitimini orada gördükten sonra Basra'ya göçmüştür. Hasan Basrî'nin talebelerinden dersler alan Yahya, kıraat, tefsir ve hadis ilminde adından söz ettiren bir âlim olmuştur. Kuvvetli bir hâfızaya sahip olan Basralı âlim, ticaret amacıyla Mısır'a, sonra da vefatına dek yaşayacağı Kayrevan şehrine gelmiştir. Kayrevan'da tedris faaliyetlerinde bulunmuş, insanlar tarafından çok sevilmiş, burada yirmi yıla yakın yaşamış ve pek çok sahada bilgi birikimini insanlara aktarmıştır. Onun kıraat yönü oldukça mühimdir zira bir kıraat ihtiyarı bulunmaktadır. Günümüze ulaşan en eski tarihli tefsirlerden birini telif eden el-Basrî, söz konusu eserinde ihtiyarına dair pek çok bilgiyi aktarmış ve kıraatlerden bir hayli yararlanmış.²²⁴

Yahya b. Sellam Kayrevan için çok önemli bir isimdir. Çok uzun süre Kayrevan'da yaşadığı için birçok kaynakta isminin sonuna “el-Kayrevani” veya “el-İfrîkıyyî” şeklinde nisbeler ilave edilmiştir.²²⁵ O, başka bir yöreden Kayrevan'a göç ederek orada uzun süre yaşamış ve yine orada vefat etmiş olan kıraat âlimlerinin en önemlileri arasında

²²³ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* (Fas: Neşr-u Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981), 216.

²²⁴ Hind Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntessifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 154-156.

²²⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

zikredilebilir. Bu isim vesilesiyle Basra'nın Kayrevan'a olan kaynaklığı kuvvet bulmuş ve Basra ile Kayrevan şehirlerinin kıraat bağlantısı daha kritik bir boyut kazanmıştır.

2.1.1.4. Kayrevan'ın Endülüs'e Kaynaklığı

Endülüs Devleti, İslâm merkezleri düşünüldüğünde en batıda yer alan ve günümüz İspanya'sının bulunduğu yere denk gelen bir coğrafyada kurulmuştur. Kuruluş tarihi Kayrevan'ın tesis edilmesinden yaklaşık yarım asır sonraya tekabül etmektedir. Kayrevan'ın da batısında kalan Endülüs, Kurtuba, Belensiye, Tuleytula, Gırnata, İşbîliye, Sarakusta gibi önemli ilim merkezlerinden teşekkül eden oldukça büyük bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Coğrafi açıdan bakıldığında Kayrevan, Endülüs Devleti'nin bir şehri mesabesinde.

Kayrevan ve Endülüs ilmî hususlarda etkileşim içerisinde olmuşlardır. Kıraat ilminde de her iki bölge birbirlerinden etkilenmişlerdir. Ancak özellikle Endülüs ile alakalı yapılan araştırmalar tetkik edildiğinde Kayrevan ilim merkezinin Endülüs coğrafyasına kaynaklık ettiğine dair görüş ağır basmaktadır. Birçok ilim şehrinin kaynaklığından beslenmesi, ancak Endülüs'e ise kaynaklık etmesi, Kayrevan'ı kıraat ilmi bakımından önemli bir mevkiye konumlandırmaktadır.²²⁶

Endülüs açısından bakıldığında Kayrevan'daki kıraat birikiminden beslenmesinin coğrafi temelli olduğu tespiti yapılabilir. Zira Kayrevan doğu ile batı arasında bir konumda bulunduğu için doğuya ilim yolculuğu tertip eden Endülüs ulemâsının çok uğradığı bir şehir olmuştur. Hatta doğu şehirlerine girmek isteyen Endülüslülerin Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkiye bölgesinden geçmesinin coğrafi güzergah açısından zorunlu olduğu görülmektedir. Böyle olunca ilmî ve siyasî başkent olan Kayrevan, Endülüslü birçok ilim erbabına ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Kayrevan'ın Endülüs'e coğrafya kökenli bir kaynaklığından söz edilebilir.

Endülüslü âlimler birçok Kayrevanlı ulemâdan faydalanmışlardır. Ayrıca aslî olarak Kayrevanlı olup sonradan muhtelif saiklerle Endülüs'e yerleşen ve orada kıraat ilminin önemli simaları arasında yer alan kurrânın varlığı da Kayrevan'ın Endülüs kıraat tarihi bakımından ne kadar önemli bir yer olduğuna işaret etmektedir. Kastedilen Kayrevanlı kıraat âlimlerinin çoğu Mısırlı kurrâdan da ders almışlardır. Gerek Kayrevan'da yetişip

²²⁶ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 2/422.

Endülüs'e göç eden ve orada uzun süre bulunun Kayrevanlı kıraat âlimleri, gerekse Endülüs'ten Kayrevan'a rihle tertip ederek kıraat ilmini tahsil eden ve tekrar memleketine dönerek aldığı birikimi hemşerilerine aktaran Endülüslü kıraat ulemâsı vesilesiyle her iki bölge arasındaki bağlantı teşekkül etmiştir.

Kayrevan-Endülüs kıraat bağlantısı özelinde zikri elzem olan ulemâdan biri Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'dir. Kayrevanlı Mehdevî'nin *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a*²²⁷ ve mushaf imlasına yönelik *Hicâü mesahifi'l-emsâr* isimli eserleri İbnü'l-Cezerî'nin en-Neşr'inin temel kaynaklarındandır. Kayrevan ve Mısır'da temel eğitimini tahsil eden Mehdevî 430/1039 senesinde Endülüs'e yerleşmiştir. Burada Yahya b. İbrahim el-Beyyâz, İbn Ferec el-Meğâmî gibi zevat kendisinden kıraat sahasında istifade etmişlerdir. Endülüs'te uzun süre yaşadığı için Endülüslü olarak tanınır olmuştur. Fakat Endülüs'e göçmeden önce donanımlı bir hale gelmiş ve Kayrevan'da ilmî yönden olgunlaştıktan sonra oraya gitmiş olan Mehdevî, Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklığı konusunda sembol isimlerdendir.²²⁸

Çok sayıda telifi bulunan, sadece Kayrevan ile Endülüs özelinde değil, tüm İslâm aleminin kıraat ilminde referans olarak kabul ettiği Mekkî b. Ebî Tâlib de sözü edilen kaynaklıkla alakalı önemli bir âlimdir. 355/966 yılında Kayrevan'da dünyaya gelen ve on üç yaşına kadar burada eğitim gören Mekkî, birçok İslâm merkezine ilim seyahati gerçekleştirmiş, kıraat ilminde bir otorite haline gelmiştir. 393/1002 senesinde Endülüs'e yerleşmiş, gerek telifleri gerekse yetiştirdiği kişiler vasıtasıyla Endülüs kıraat ekolüne büyük katkılar sunmuştur. Endülüslü Abdullah b. Sehl, Ebû Bekr Muhammed b. Müfferrec, Yahya el-Beyyâz gibi kıraat âlimleri onun ders halkasında yetişmişlerdir.²²⁹

İbn Süfyân el-Kayrevanî'nin talebelerinden Abdülazîz b. Muhammed gibi âlimlerden kıraat başta olmak üzere edebiyat ve şiir gibi sahalarda da dersler alan Kayrevanlı İbn Abdilgânî el-Husrî de (ö. 488/1095) sözünü ettiğimiz konuda zikri gerekli zatlardandır. Kayrevan'ın işgal edilmesinden sonra muhtelif şehirlerde kalmış daha sonra bir davete icabet ederek İşbîliye'ye gitmiştir. Mürsiye, Belensiye, Sarakusta, Dâniye gibi Endülüs şehirlerini dolaşmış ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Ebu'l-Kasım b. Savvâf ve Ebû

²²⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/69.

²²⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/229.

²²⁹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 751, 752; İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 910; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/270.

Davud Süleyman b. Yahya gibi Endülüslü kurrâ kendisinden kıraat alanında faydalanmışlardır. Husrî, Kayrevan'da yetişip Endülüs'ün birçok şehrinde uzun süre bulunması ve orada kıraat birikimini aktarması hasebiyle Kayrevan'ın Endülüs'e etki ettiğini gösteren en bariz misallerdendir.²³⁰

Kayrevan kaynaklığına yönelik önemli isimlerden biri de İbn Hayrûn'dur. Doğuya birçok seyahat gerçekleştiren İbn Hayrûn çeşitli yerlerde muhtelif hocalardan dersler almıştır. Özellikle Mısır'da Enmâtî ve Nehhâs gibi kıraat sahasında kıymetli âlimlerin ders halkasına oturmuştur. Rihlelerle dolu tahsil hayatından sonra memleketine dönmüş ve Kayrevan'ın kıraat alanındaki simge isimlerinden biri haline gelmiştir. Nâfi' kıraati hususunda bölge halkının kendisine çokça müracaat ettiği bir âlim olan İbn Hayrûn, Endülüs kıraatine de etki etmiştir. Onun Endülüs'e olan etkisinde Ebû Ca'fer künyeli Ömer b. Hayrûn el-Karevî'nin (ö. 301/913) rolü önemlidir. Kıraati babasıyla beraber Mısır'da talim eden el-Karevî bir dönem Endülüs'e gitmiş, orada insanlara kıraat okutmuştur. Onun Endülüs'e irtibatını sağlayan bir diğer talebesi ise Abdülhakem b. İbrahim el-Karevî (ö. ?)'dir. Birçok Endülüslü onun ders halkasına oturmuş ve ondan kıraat öğrenmiştir. Netice olarak İbn Hayrûn'un birçok talebesinin Endülüslülerle mülâkî olması ve onlara kıraat öğretmesi yönüyle de oldukça önemli bir isim olduğu ifade edilebilir.²³¹

Kayrevan, bağrında çok kıymetli kıraat ulemâsı yetişmiş bir şehirdir. Mevzuya genel bakıldığında Kayrevan'ın Hicaz, Mısır, Irak gibi bölgelerden etkilendiği, ulemâsının oralara ilim yolculukları düzenledikleri ve döndüklerinde sözü edilen kaynaklardan aldıkları usul ve bilgileri hemşerilerine aktardıkları tespiti yapılabilir. Ancak Kayrevan-Endülüs ilişkisi bahsi geçen durumdan farklı görünmektedir. Genelde etkilenen bir konumda bulunan Kayrevan, Endülüs özelinde bakıldığında etkileyen konumunda sınıflandırılmaktadır. Yukarıda zikri geçen ve buraya not düşülmemiş onlarca kurrâ ilk eğitimlerini Kayrevan'da tahsil etmiş, Endülüs'e giderek yahut talebeleri vasıtasıyla oraya tesir etmişlerdir.

²³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâ-i Endülüs* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 314, 315; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627, 628; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 627.

²³¹ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/30; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 830, 831.

2.1.2. Kayrevan’da Tercih Edilen Kıraatler/Rivayetler ve Sebepleri

Sahabe ve tabiînin özverili gayretleriyle İslâmî ilimlerde önemli bir seviyeyi yakalayan Kayrevan, aynı zamanda farklı gelişim safhalarına şahitlik etmiş olması hasebiyle de kıraat ilmi tarihinin kendisinden müstağni kalamayacağı bir coğrafya niteliğindedir. Sahabîlerin harfleri ile başlayan serencam, tâbiînden öne çıkan kurrânın okuyuşları ile, Ömer b. Abdilazîz’in bölgeye gönderdiği ilmî heyetin öncülük ettiği ihtiyar dönemi ve İbn Mücâhid’in tasnifi sonrası bazı kıraatlerin daha çok tercih edilerek rağbet görmesiyle nihayet bulmuştur. Yani yaklaşık 450 yılda, geçiş güzergahında da bulunması hasebiyle Kayrevan ilim merkezi fikhî, kelâmî anlamda birçok akımın dönem dönem tesis edilip yayıldığı yer olduğu gibi kıraat konusunda da farklı birçok akıma ev sahipliği yapmıştır. Bu bölümde, belli bir kıraat tasnifinin bulunmaması ve kıraat hususunda yeterince net tespitler yapılamaması sebebiyle rivayet dönemi yahut ihtiyar öncesi döneme çok fazla temas edilmemesi planlanmıştır. Bu başlık altında çoğunlukla ihtiyar dönemi ve İbn Mücâhid’in tasnifinden sonra daha belirgin olan” kıraatlerde tercih dönemi” ele alınacak; öne çıkan kıraatler, rivayetler, Kayrevan’a söz konusu kıraat ya da rivayetlerin gelişinde önder olan kurrâ ve bu okuyuşların Kayrevan’da öne çıkma sebeplerinden bahsedilecektir.

2.1.2.1. Nâfi‘ Kıraati Öncesindeki Durum

İlk dönem itibariyle Kayrevan kıraat edebiyatının, sayısal ve sıhhat perspektifinden herhangi bir kritere mebni kılınmaksızın birçok farklı okuyuşu ihtiva ettiği hususu gerek bölgedeki mushaflardan gerekse kurranın teliflerinden anlaşılmaktadır. Yani Kayrevan’da, birçok İslâm beldesinde olduğu gibi sadece yaygın olan kıraat okutulmamış, çeşitli İslâm merkezlerinde öne çıkan meşhur kıraatler tedris edilmiştir. Önceki başlıklarda temas edildiği üzere her ne kadar yaygınlık seviyesiyle alakalı net tespitler yapılamasa da Kayrevan’da bir süre Ebû Amr kıraatinin okunduğuna dair rivayetler serdedilmiştir. Hatta onun, Nâfi‘ kıraatinin bölgedeki istikrarından önce Hamza kıraati ile birlikte var olduğu düşünülen kıraatlerden biri olduğu beyan edilmiştir. Bir dönem Basra etkisinin bölgede artması, eski Kayrevan mushaflarında Basra mushafının ve kıraat âlimlerinin etkisinin görülmesi bu hususu kuvvetlendirmektedir.²³² Hatta

²³² Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine’l-fethi ile’l-muntessîfi’l-karni’l-hâmisi’l-hicrî* (Dâru’l-Arabiyyeti li’l-Kitâb, 1983), 207.

dördüncü asırda, Nâfi' kıraati yaygınken dahi bir imamın Ebû Amr kıraatiyle namaz kıldırması ve halkın onu yönetici Kâbisî'ye şikayet etmeleri hadisesi aktarılmıştır.²³³ Bu veriler Nâfi' kıraati öncesi yahut Nâfi' kıraati yaygınken bile Ebû Amr kıraatinin az da olsa varlığını sürdürdüğü sonucuna ulaştırmaktadır. Yani Nâfi' kıraati bölgede yaygınlaştığında diğer kıraat imamlarının okuyuşlarının Kayrevan'daki varlığının kesin bir şekilde yok olduğunu söylemek makul görünmemektedir. Kayrevan'da Ebû Amr kıraatinin Nâfi' kıraati öcesinde yahut Nâfi' kıraatinin istikarı esnasında var olduğuna dair görüşler vardır ancak; çalışmanın birinci bölümünde gerekli malumata temas edildiği için ve bu konuda daha fazla detaya ulaşılmadığı için doğrudan Hamza kıraatiyle alakalı bilgilere geçiş yapılması uygun görülmüştür.²³⁴

2.1.2.1.1. Hamza Kıraatinin Geçici Yaygınlığı

Hicrî üç ve dördüncü asırlarda yazılmış olan kadim Kayrevan mushafları incelendiğinde genel olarak asıl kıraat ile tâlî kıraatin farklı renklerde gösterildiği gözlenmiştir.²³⁵ Bahsi geçen mushaflarda aslî kıraati temsil eden renklerin genel itibariyle Basra bölgesi kıraatleriyle paralellik arz etmesi calib-i dikkattir. Farklı bir renk kullanılarak ikinci okuyuş gayesi ile yazılan kıraatlerde ise daha ziyade Kûfeli kıraat imamlarının tercihleri aktarılmıştır. Her ne kadar başından sonuna kadar Hamza kıraati ile kaleme alınmış bir mushaf olmasa da Kûfe bölgesi kıraatlerinin ikinci kıraat maksadı ile tercihi, kıraat anlamında söz konusu yörenin Kayrevan'a etki ettiğini göstermektedir. Ayrıca İbn Faradî'nin, İbn Hayrûn Kayrevan'a gitmeden önce orada yaygın olan okuyuşun Hamza kıraati olduğunu ve o geldiğinde Nâfi' kıraatinin sadece havas tarafından tercih edildiğini beyan etmesi de Kûfe kökenli bu kıraatin Kayrevan'da bir dönem yaygınlık kazandığını göstermektedir. Nâfi' kıraatinin tamamen yayılıp istikrara kavuşmasından sonra ise bölgede Hamza'nın okuyuşunun yaygınlığını devam ettirdiğine yönelik herhangi bir bilgi mevcut değildir.²³⁶ Yani bir dönem Nâfi' kıraatinin küçük bir kesim tarafından

²³³ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkiye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihîm ve seyrûn min ahhâbihim ve fedâilihîm ve evsâfihîm* (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1983), 62, 63.

²³⁴ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiye ve'l-Endülüs ve'l-Mağrib* (Fas: Neşr-u Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûnî'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981), 216.

²³⁵ Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*, thk. 'İzze Hasen (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 4; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 192.

²³⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/113; Venşerîsî, *el-Mi'yâr*, 216.

benimsenirken Hamza kıraatinin daha yaygın olduğu ancak zamanla Nâfi‘ kıraatinin bölgede yaygın tek kıraat olarak varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir.²³⁷

2.1.2.1.2. Hamza Kıraatinin Kayrevan’da Yayılmasına Etki Eden Kişi ve Sebepler

Kayrevan halkının ilim tahsilinin kökeninde, diğer İslâm beldelerinde olduğu gibi farklı ilmî merkezlere düzenlenen ilim yolculukları vardır. Müslümanlar şer‘î ilim dallarının her birinde kendi yörelerinde bulunan alanın erbabı kişilerden icazet aldıktan sonra başka şehirlerdeki farklı ulemâya gitmiş ve ilmî tekâmüllerini tamamlamak için rihleleri önemli bir araç olarak kullanmışlardır. Bahsi geçen bu ilim yolculuklarının da terâcim eserlerinde bazen detaylı bazen de yüzeysel olarak sözü edilmiştir. Her ne kadar kıraat ilmi tahsiliyle alakalı hareketler söz konusu eserlerde geçse de özellikle hicretin ilk birkaç asrında fıkıh sahası en çok veri elde edilen nokta olmuştur. Örneğin eğer bir çağda kıraatle alakalı net tespitler yapılamamışsa, fikhî hareketliliğe bakılarak kıraatle alakalı çeşitli sonuçlara ulaşmak mümkün olmuştur. Fikhî mezheplerle kıraat hareketliliği arasındaki sıkı ilişki de düşünüldüğünde terâcim kitaplarındaki fikhî rihleler, kıraat ilmi adına tespitler yapılmasını kolaylaştırmıştır.²³⁸

Buraya kadar bahsedilenlere ilave olarak, Kayrevanlılardan Kûfe yöresine giden ve Ebû Hanîfe fikhını talim eden ulemâ tetkik edildiğinde, Hamza kıraatinin bölgeye ulaşması konusunun üzerinde yoğunlaşmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen rihle güzergâhını seçen ve Hamza kıraatini bölgeye getirdikleri tahmin edilen Kayrevanlı ulemâ; İbn Ferrûh (ö. 175/791), Abdullâh b. Ğânim (ö. 190/805), Esed b. el-Furât (ö. 213/828) ve Ebû Hârise Anbese b. Hârice’dir (ö. 210/825).²³⁹ Mezkur kurrânın hemen hepsi imam Hamza’nın talabe veya hocalarından dersler almışlardır.²⁴⁰ Kûfe’de tedrisini tamamlayan mezkur ulemâ, yurtları Kayrevan’a geri döndüklerinde de hemşerilerine bu kıraatin talimini yapmışlardır. Mesela Kûfe’ye ilmî seyahat yapan İbn Ferrûh İmâm Hamza’nın hocası olan İmâm A‘meş’den (ö. 148/765) ders almıştır. Daha sonra da memleketine dönüp söz konusu kıraati orada yayan zatlardan olduğu söylenmiştir. Ayrıca İbn Ferrûh’un, imam Hamza’nın talebesi olan, aynı zamanda Kûfe’nin önemli kurrâ ve fakîhlerinden Süfyân es-Sevrî el-Kûfi’nin de (ö. 161/777) ders halkasına girdiği

²³⁷ Venşerîsî, *el-Mi‘yâr*, 216.

²³⁸ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 3/102.

²³⁹ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 3/66; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/163-168.

²⁴⁰ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi‘*, 1/103-105.

aktarılmıştır. Süfyân es-Sevrî'den ilim alan ve ondan hocası Hamza'nın okuyuş usulünü ahzeden Kayrevanlılar İbn Ferrûh ile sınırlı kalmamıştır. Behlûl b. Râşid (ö. 183/799), Alî b. Ziyâd (ö. 183/799), Hafs b. İmâre (ö. ?), Abdullâh b. Ğânim (ö. 190/805), Ebû Hârice Anbese b. Hârice (ö. 210/825) ve Hişâm b. el-Halîl de (ö. ?) İmâm Hamza'nın öğrencisi fakîh Süfyân es-Sevrî'den ilim alan mühim âlimlerdir. Sayılan bu âlimlerin kurrâ olmaları ve tam da onların dönemlerine yakın vakitlerde Hamza kıraatinin Kayrevan'da belirginleşmesi bu grubun söz konusu kıraati Kayrevan'a getirdiğine delil teşkil etmektedir.²⁴¹

Hamza b. Habîb, Âsım b. Behdele, A'meş gibi Kûfe'nin şöhret bulmuş kıraat imamlarından dersler alan Süfyân es-Sevrî bu yönüyle “seyyidü'l-kurrâ” diye de anılmıştır.²⁴² Fıkıh sahasında kendi ismi ile anılan bir mezhep imamı da olan Süfyân es-Sevrî, hadiste ise “emîru'l-mü'minîn” sıfatı ile tanınmıştır. Tüm beldelerden farklı zamanlarda gelen bine yakın talebe, onun ders halkasına katılmıştır. Kayrevanlı ilim yolcuları da ona özel alaka göstermiş ve kendisinden istifade etmişlerdir. Onun, Hamza kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasında büyük rolü vardır. Ayrıca Kayrevan ile Kûfe arasındaki en kritik ilmî bağlantı yukarıda bahsi geçen isimler tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁴³

Buraya dek serdedilen bilgilerde rihlelerin tek yönlü olarak Kûfe tarafına gerçekleştiğine temas edilmiştir. Kûfe'den Kayrevan cihetine Kûfeli ulemâ tarafından yapılan rihlelere bakıldığında ise fazla isme rastlanmamaktadır. Hatta bu hususta zikredilecek tek ismin kaynaklarda Abdullâh b. el-Muğîre el-Kûfî (ö. 186/802) olduğu aktarılmıştır. O, Süfyân es-Sevrî'den ve aralarında Mes'ir b. Keddâm'ın da (ö. 155/771) bulunduğu birçok Kûfeliden ders almış Kayrevan'a rihle yaptığında da İfrîkiyyeliler kendisine büyük ilgi göstermiştir. Ondan ders alan Kayrevanlı olarak da kaynaklarda Süleymân b. İmrân zikredilmiştir.²⁴⁴ Genellikle bunun gibi hoca-talebe münasebetleri aktarılırken “kıraat alma” ifadesinin altı çizilmemiş, sadece sözü edilen zatların birbirleri ile mülâkâ oldukları ve ilim alışverişi yaptıkları aktarılmıştır. Ancak o dönemde bir âlimin rahle-i tedrisinde bulunmanın aynı zamanda kıraatine de aşına olmak anlamına geldiği ön kabulünün

²⁴¹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/102; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/315, 316.

²⁴² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 113.

²⁴³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308.

²⁴⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 113.

varlığından söz edilebilir. Örneğin Şelebî, Süfyân es-Sevrî'den ders alanlardan bahsederken “Elbette onlar Süfyân'ın ders halkasına oturduklarında onun hocası olan imam Hamza'nın kıraatini de almışlardır” şeklinde bir tespitte bulunmaktadır.²⁴⁵

Sözü edilen bu Kayrevan-Kûfe hareketliliği ile imam Hamza'nın en mühim hocalarından A'meş ve en önemli talebelerinden Süfyân es-Sevrî'den bazı Kayrevanlıların dersler almaları, kadim Kayrevan mushaflarında niçin Hamza kıraatinin ikinci kıraat olarak yoğunlukla tercih edildiğini de büyük ölçüde açıklamaktadır. Fakat mushaflardaki bu hal ve Kayrevan'daki dönemsel Hamza kıraati intişarı fikhî mezhepler projeksiyonunda da incelenebilir.

İlim şehri Kayrevan'da Mâlikî mezhebi, henüz imam Sahnûn (ö. 240/854) bölgede söz konusu fikhî disiplini yaygın hâle getirmeden önce de bulunmaktaydı. Zira Mâlikî mezhebi Kayrevan'a ilk önce Sahnûn eliyle değil Behlûl b. Râşid (ö. 183/799) ve Alî b. Ziyâd'ın (ö. 183/799) Hicâz'a yaptıkları ilim yolculukları sonrası girmiştir. Fakat bu iki âlim hicri ikinci asrın son yarısında bu mezhebi Kayrevan'a ilk kez getirdiklerinde orada yaygın olan Ebû Hanîfe'nin fikhıydı. Hatta üçüncü asrın ilk çeyreğine kadar Hanefî mezhebinin Kayrevan'da bir hayli yaygın olduğu söylenmiştir. Bu durumun en önemli faktörlerinden biri fakih ve kurra Esed b. el-Furât'ın (ö. 213/828) memleketi Kayrevan'da Kûfelilerin mezheplerini yaymaya yönelik yoğun çabalarıdır. Ayrıca Ebû Hanîfe'den ve Ebû Yûsuf'un talebesi İbn Ğânim'den (ö. 190/805) ilim alan, her Cuma Ebû Hanîfe'nin teliflerini talebelerine okutan İbn Ferrûh da bu hususta zikre değer olan Kayrevanlılardandır. Söz konusu Kûfe mezhebinin yayılmasına etki eden diğer önemli neden ise Ağlebî idarecilerinin Hanefî fikhına tâbî olmalarıdır.²⁴⁶ Özetle Esed b. el-Furât ve İbn Ferrûh'un Hamza kıraatinin Kayrevan'daki durumuyla ilgili önemli isimler olduğu söylenebilir.

Kûfeleriler ilk asırlarda fikhî açıdan İfrîkiyeliler üzerinde önemli bir etki alanı oluşturmuşlardır. Fikhî anlamdaki bu tesir Kayrevanlı İfrîkiyelilerin kıraattteki tercihlerini de önemli ölçüde belirlemiştir.²⁴⁷ Nihai olarak da Kûfe'de dönemin en meşhur kıraatlerinden biri olan Hamza kıraati Kayrevan'da yaygınlık göstermiştir. Kûfe'nin bu

²⁴⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 210.

²⁴⁶ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadârati'l-arabiyye bi-İfrîkiye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 3/48, 49.

²⁴⁷ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 196.

etkisi mushafta tercih edilen kıraatlerde ve yazıda kullanılan renklerde de tezahür etmiştir. Kayrevan'da Hamza kıraatinin bu yaygınlığı Hicaz etkisi gölgesinde Mâlikî mezhebinin yayılmasıyla nihayet bulmuştur. Nâfi' kıraati ile Mâlikî mezhebi arasında da benzer bir münasebet gerçekleşmiştir.²⁴⁸

Sonuç itibariyle Kûfelilerin fikhî etkisi, dolaylı olarak Kayrevanlıların kıraat tercihlerini de etkilemiştir. Bu etkiyle Hamza kıraati, Kayrevan'da yaygınlaşmış ve mushaf yazımlarında da izlerini bırakmıştır. Daha sonra, Mâlikî mezhebinin yayılması ile bu kıraatin yaygınlığı son bulmuştur. İlerideki konularda kıraat-i Nâfi' ve mezheb-i Mâlikî tetkik edildiğinde bu hususun daha net hâle geleceği düşünülmektedir.

2.1.2.2. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'a Girişi

Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin durumu ile alakalı bilgiler serdetmek, Hamza kıraatine nisbetle daha kolay görünmektedir. Zira Hamza kıraatinin Kayrevan'da yaygınlık göstermeye başladığı dönemin ikinci asrın ortaları gibi erken bir zamana tekabül etmesi, kesin tespitlerden biraz daha uzak durulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca Nâfi' kıraati, bölgeye Mâlikî mezhebinin girmeye başlamasıyla gelmiş ve beşinci asrın ikinci yarısına kadar Kayrevan'da istikrarını sürdürmüştür. Zaten sözü edilen vakit Kayrevan'ın ilmî merkezlik hüviyetini kaybettiği ve ilim hareketliliğinin Tûnus'a kaymaya başladığı evreyi işaret etmektedir.²⁴⁹

Kayrevan'dan diğer ilim merkezlerine yapılan rihlelerden dikkat çekici olan Kûfe yöresi, kıraatte ve fıkıhta Hamza b. Habîb ez-Zeyyât, Süfyân es-Sevrî, İbn Mihrân el-A'meş, Ebû Hanîfe gibi önemli ulemânın vefatından sonra ilim seferleri için en çok tercih edilen yerler arasından zamanla çıkmıştır. İkinci yüzyılın sonlarına doğru Hicaz bölgesi rihle seferlerinde hedeflenen nokta olarak revaç bulmaya başlamıştır. Hac farızası vesilesiyle zaten yoğun bir şekilde ziyaret edilen Mekke ve Medine, Mâlikî fikhının şüyû bulması ile birlikte en çok tercih edilen rihle güzergahlarından ikisi olmuşlardır. Ayrıca Şâm, Kûfe, Basra, Horasan gibi ilim merkezlerine gitmeye niyet eden kimselerin geçiş güzergâhında olması da Hicaz bölgesinin dinî anlamının haricinde tercih edilmesinin önemli sebeplerindendir. Tüm bunlarla beraber Mescid-i Nebvî'de çeşitli yerlerden Hac

²⁴⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 237; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 264.

²⁴⁹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid Nâsirî, *el-İstikâ li-ahbâri düveli'l-mağribi'l-aksâ* (Fas: Dâru'l-Kitâb-Dâru'l-Beydâ, 1997), 92-94; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 215.

maksadıyla gelmiş ulemânın toplanması, kaynaşması, yoğun ilmî müzakerelerin orada gerçekleşmesi de hariçteki âlimleri teşvik etmiş ve daha fazla rihlenin o yöreye yönelmesine vesile olmuştur.²⁵⁰

Mescid-i Nebevî’de çeşitli meşhur ilim adamlarının muhtelif ilim sahalarında tedris faaliyetlerini yürüttükleri bildirilmiştir. Sözü edilen ulemânın içerisinde Mâlikî fıkhnın önderi Mâlik b. Enes ve Nâfi’ kıraatinin imamı Nâfi’ b. Abdîrrahmân’ın da ders halkalarının bulunduğu ifade edilmiştir. Hatta imam Nâfi’ in ders halkasının kişi sayısı ve yoğunluğu itibariyle imam Mâlik’in halkasından az kalır bir yönünün olmadığı, Nâfi’ kıraatini ahzedebilmek için insanların güçlü bir alaka gösterdikleri de beyan edilmiştir. İşte bu aşama, Mâlikî mezhebi ile Nâfi’ kıraati arasında belirgin bir ilişkinin şekillendiği dönemi işaret etmektedir. Zira talebelerin söz konusu her iki mezhep ve kıraati aynı anda öğrenme imkânını değerlendirdikleri ve Medine’nin bu iki önemli âliminden, iki temel ilim alanında ders alarak ilmî seyahatlerini tamamlayıp memleketlerine döndükleri ifade edilmektedir. Durum bunun tersi olup bir talebe söz gelimi sadece Mâlik’ten fıkıh öğrense fakat Nâfi’ b. Abdîrrahmân’ın ders halkasına oturmasa dahi Mescid-i Nebevî’nin imamı olması yönüyle onun kıraatine aşina olabileceği tespiti yapılmıştır. Nâfi’ yaklaşık altmış sene mescidin imamlığı vazifesini üstlenmiştir. Yani bir öğrencinin ayrıntılarını öğrensin yahut öğrenmesin, sadece namazlardaki kıraatleri dinleyerek bile Nâfi’ okuyuşuna hâkimiyet sağlayabileceği kabul edilmiştir.²⁵¹ Buna göre Mescid-i Nebevî’deki eğitim faaliyetlerinin, Mâlikî fıkıh ve Nâfi’ kıraati arasında güçlü bir ilişki oluşturarak, talebelerin her iki âlimi aynı anda tanımlarını sağladığı ve bu iki temel ilmi memleketlerine taşımaları sürecini başlattığı söylenebilir

Çeşitli İslâm beldelerinden Medine’ye rihle düzenleyen ve az da olsa orada vakit geçiren hemen her talebenin muhtelif seviyelerde Nâfi’ kıraatine hâkimiyeti söz konusudur. Yani o kıraati alma maksadı olsun veya olmasın doğal bir öğrenim süreci ile aşinalık kazanma durumu mevzu bahistir. Kayrevan’a sözü edilen kıraatin girişi de bu şekildedir. Başta hac gayesi olmak üzere farklı farklı sebeplerle Hicaz’a giden âlim ve talebeler Mâlikî mezhebini ve Nâfi’ kıraatini membâından alarak memleketleri Kayrevan’a dönmüşler, oradaki insanlara da öğretmişlerdir.²⁵²

²⁵⁰ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 126.

²⁵¹ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 126, 127.

²⁵² Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 127.

Nâfi‘ kıraatinin Kayrevan’a ulaşması tabi ki sadece Hicaz kanalı vasıtasıyla gerçekleşmemiştir. Özellikle imam Nâfi’nin ravilerinin başında Mısırlı Ebû Saîd Verş gelmektedir. Mısır’a rihle gerçekleştiren Kayrevan asıllı birçok kurra, Verş’ten yahut onun talebelerinden ders almışlar, döndüklerinde de Nâfi‘ kıraatini memleketlerinde tedris etmişlerdir. Yani Nâfi‘ kıraati hem Hicaz hem de Mısır kanalı ile Kayrevan’a ulaşmıştır. Elbette bu durum sadece Kayrevan merkezli değil Mısır ve Hicaz’ın da içinde olduğu ve karşılıklı gerçekleşen ulemâ hareketliliğinin neticesidir.²⁵³

Mescid-i Nebvî’deki eğitim faaliyetleri, Mâlikî fıkhi ve Nâfi‘ kıraati arasında güçlü bir ilişki oluşturmuştur. İlim yolculukları vasıtasıyla da oradaki ilmî birikim Kayrevan’a taşınmıştır. Ancak Nâfi‘ kıraatinin Kayrevan’a ulaşma şekli yalnız Hicaz kanalıyla olmamış, bu hususta Mısır’ın da tesirinden söz edilmiştir.²⁵⁴

2.1.2.2.1. Nâfi’nin Kayrevanlı talebeleri

Bir mevzuyu etraflıca öğrenebilmek için o hususta eğitim faaliyetleriyle meşgul olanları tanımak oldukça kıymetlidir. Bir yöreyle alakalı araştırma yapılıyorsa da o yöreden ilim için başka yerlere seyahat edenleri yahut başka yerlerden oraya gelenleri bilmek, rihle hareketliliğini tespit etmeye çalışmak, ele alınan yerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. İşte bu faydaları sağlamak gayesiyle bu başlıkta Kayrevan şehrinde imam Nâfi‘ özelinde hoca talebe münasebetlerine değinilecektir.

Nâfi’in Kayrevanlı talebeleri tespit edilmek istendiğinde çok zengin bir veri havuzuna ulaşılmamaktadır. Ancak kısıtlı da olsa bazı kaynaklarda ondan kıraat alan Kayrevan menşeli âlimlere rastlamak mümkündür. Söz konusu isimler her ne kadar Nâfi’in öğrencisi olsalar da, ismen fazla şöhret bulmadıkları için biyografi eserlerinde yaygın olarak bulunmamaktadırlar.

İbn Mahlûf’un biyografi eserinde zikredildiğine göre Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevanî²⁵⁵ (ö. 193/808) imam Nâfi’e bizzat talebelik yapan Kayrevanlı âlimlerdendir. Behlûl b. Râşid ile aynı tabaka ulemâdan olan Saklâb aynı zamanda imam Mâlik’ten Mâlikî fikhını ahzetmiştir. Ayrıca onun iki tane Mısırlı öğrencisinden ve Ebû Süleymân

²⁵³ Humeydî, *Cezvetü’l-muktebis*, 10.

²⁵⁴ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 127-130.

²⁵⁵ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/155; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 1/315.

Zeyd b. Sinân isimli Kayrevanlı talebesinden bahsedilmiştir. Kayrevan'a defnedilen Saklâb, bizzat Nâfi'den ders alması hasebiyle önemlidir.²⁵⁶

Bahsi geçen âlimden sonra kıraati bizzat Nâfi'den aldığı kaydedilen en önemli zat Kerem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî'dir. Kendisinin ve talebelerinin adı, pek çok kaynakta zikredilmiş olan Kerem'i İbn Mücâhid ise Nâfi'nin talebelerini sayarken "Mağrib ehlinde bir adam" olarak nitelendirmiştir. Zehebî ve İbn Cezerî de ondan bahsetmiş hatta İbn Cezerî ondan "Medine'ye geldi ve Nâfi'den kıraat aldı, zâhit, âbid, fâzıl biriydi." şeklinde bahsetmiştir. Her ne kadar Kayrevan'daki ilmî faaliyetlerine dair hatırı sayılır malumata rastlanmasa da onun ismi, Nâfi'den kıraat alan ve nakleden en meşhur on kişi arasında sayılmıştır. En önemli talebesi olarak da Ahmed b. Cübeyr elAntâkî zikredilmiştir.²⁵⁷

Hulâsa olarak Nâfi'nin Kayrevanlı olan talebeleri Saklâb b. Ziyâd el-Hemedânî el-Kayrevânî ve Kerem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî'nin söz konusu kıraatin Kayrevan'a girişi ile alakalı önemli kimseler olduğunun altı çizilmelidir.

2.1.2.2.2. Nâfi'in Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gelen Talebeleri

Aslen Kayrevanlı olmasa da başka bir memlekettten gelen, bir nevi dış kaynak olarak Nâfi'den bizzat aldığı kıraati Kayrevan'da tedris eden ulemâ da mevcuttur. Nâfi'nin Kayrevanlı olan talebelerinin aksine onlar hakkında daha fazla malumata ulaşılabilir. Ayrıca bu isimler dışarıdan gelerek Kayrevan kıraatine kaynaklık etme anlamında da oldukça önemlidirler.

Basra'dan gelerek Kayrevan'ı yurt edinen ve Nâfi'den bizzat kıraat alan önemli âlimlerden birisi Ebû Abdîrahmân b. Yezîd el-Mukrî el-Basrî el-Mekkî'dir (ö. 212/827). Bir asrı aşkın ömür yaşayan Ebû Abdîrahmân hayatını ilme adanmış ve özellikle kıraat ilmine sıkı bir alaka duymuştur. Basra'da yöresinin kıraatlerini ahzeden ve tedris faaliyetlerinde bulunan Ebû Abdîrahmân daha sonra Mekke'ye gitmiş, orada yaklaşık yetmiş yıl bilfiil kıraat ilmiyle meşgul olmuştur. Kayrevanda da yaklaşık beş sene yaşamış, yöresinin kıraatini ve Nâfi' kıraatini burada talebelere öğretmiştir. Ebû Abdîrahman özellikle Nâfi' kıraatinin tedrisine çok ehemmiyet vermiş; öyle ki kıraati

²⁵⁶ İsmi sâd harfî ile yazılan Saklâb'ın, ismi sîn ile yazılan Seklâb adlı bir başka âlim ile karışma ihtimalinden de söz edilmiştir. Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 62, 2/402.

²⁵⁷ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/116; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

bizzat Nâfi'den almasına rağmen, Nâfi'in talebelerinin de ders halkasına oturmuştur. Örneğin o, Nâfi'in talebelerinden olan Yahyâ b. İbrâhîm el-Vakkâr'dan da söz konusu kıraatle alakalı dersler almıştır. Özellikle Nâfi' kıraatinde parmakla gösterilen Ebû Abdurrahmân, Kayrevan'da kaldığı süre boyunca Basra kıraatlerini ve Nâfi' kıraatini öğrencilerine öğretmiştir.²⁵⁸

Nâfi'den bizzat kıraatini alan ve Kayrevan'a başka bir memleketten gelen en mühim âlimlerden birisi de Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Yahyâ b. İbrâhîm el-Vakkâr el-Mısırî (ö. 254/868)'dir. O, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmama meselesinden dolayı ortaya çıkan bir çatışmadan dolayı Mısır'ı terk etmiş ve 225/839 senesinde Kayrevan'a gelmiştir. Onun imâm Mâlik'in talebelerinden olduğu beyan edildiği gibi, talebesinin talebesi olduğunu aktaranlar da olmuştur. Örneğin Mâlik'in talebelerinden olan Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) ve Abdurrahmân b. el-Kâsim (ö. 191/806)'in Ebû Yahyâ'ya hocalık yaptığı bildirilmiştir. Vefat tarihinin imam Mâlik'in vefatına uzak olması hasebiyle ikinci görüşü sıhhatli bulanlar vardır; ancak Ebû Abdurrahmân gibi o da çok uzun bir ömür sürdüğü için Mâlik'den fıkıh alması muhal değildir. Oldukça genç yaşlarında hem imam Mâlik hem de imam Nâfi'den dersler almıştır. Aslen Mısırlı olan Ebû Yahyâ Kayrevan'da uzun yıllar kıraat ile fıkıh okutmuş ve Nâfi' kıraatinin böğledeki önderlerinden sayılmıştır. Kayrevan'dan sonra tekrar memleketi Mısır'a dönmüş ve vefatına kadar orada hayat sürmüştür.²⁵⁹

Ebû Yahyâ'nın önemli talebelerinden biri Muhammed b. Bergûs (ö. 272/885) ve yukarıda bahsi geçtiği üzere Ebû Abdurrahmân el-Mukrî'dir. Ayrıca her ne kadar kıraatle meşguliyetine dair bir veri olmasa da oğlu Ebû Bekr b. Ebî Yahyâ da onun, Kayrevan ehlinin çok itibar ettiği ve birçok fıkıh telifi bulunan önemli bir talebesidir.²⁶⁰

Nâfi'den bizzat kıraat alan Ebû Yahyâ'nın zikri geçen talebeleri arasında Kayrevan kıraati açısından en önemlisi Muhammed b. Bergûs el-Kayrevanî'dir. O, Nâfi' kıraatini Kayrevan'da sistemli bir şekilde okutan ilk kurrâdan sayılmıştır. Her ne kadar birçok talebe yetiştirse de üçüncü asra ait bilgilerin zayıflığından dolayı öğrencilerinin isimleri günümüze ulaşmamıştır. Kayrevan Câmisi'nde uzun yıllar baş imam olarak görev yapmış

²⁵⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/464; Şihâbüddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1909), 6/83.

²⁵⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/77; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 118.

²⁶⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/334; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/37.

olan İbn Berğûs'un kaynaklarda zikri geçen talebesi Ebû Temîm Muhammed b. Ahmed et-Temîmî'dir (ö. 272/886).²⁶¹

Sözü edilen bilgilere bakılınca Nâfi' kıraatinin genel bilginin aksine Muhammed b. Hayrûn (ö. 306/919) ile birlikte bölgeye gelmediği, ondan önce Kayrevan halkının bu kıraatle en azından tanıştığı tespiti yapılabilir. Hatta kıraatin imamı olan Nâfi' hayattayken dahi Kayrevan'a bu kıraat disiplininin ulaşmış olma ihtimali yüksektir. Zaten İbn Faradî, İbn Hayrûn Kayrevan'a gelmeden önce Nâfi' kıraatinin havâssın kıratı olduğunu ve çok az kişi tarafından okunduğunu aktarmıştır. Onun havas ifadesi ile kastının ise âlimler olduğu belirtilmiştir²⁶²

Bu bölümde doğrudan Nâfi'in ders halkasına oturan ve kendisinden kıraat alan Kayrevanlılardan bahsedilmiştir. Bunlardan Saklâb ve Kerdem Kayrevan'da doğup büyüyen yerliler; Ebû Abdirrahmân el-Mukrî ile Ebû Yahyâ el-Vakkâr ise aslen Kayrevanlı olmayıp, sırasıyla Basra ve Mısır'dan gelerek orayı yurt edinen Kayrevanlılar olarak zikredilmiştir. Özellikle bu dört kurrâ vasıtasıyla İfrîkîyeliler Nâfi' kıraatinin senedine vasil olmuşlar ve o kıraati tedris imkânı bulmuşlardır.

2.1.2.3. Nâfi' Kıraatinin Kayrevan'da Yayılması ve İştiharı

Nâfi' kıraati çeşitli İslam merkezlerindeki gibi Kayrevan'a da rihleler vasıtasıyla girmiştir. Bu süreç imam Nâfi'nin yaşadığı dönemde bizzat kendisinden ders alanlar ile birlikte başlamıştır. Söz konusu kıraatin Kayrevan'da yayılması elbette hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bahsi geçen bu ilk dönemde Kûfe fikhî ve Hamza kıraatinin yaygın olduğu ve Nâfi' kıraatinin yalnızca ulemâ tarafından takip edildiği bildirilmiştir.²⁶³

Nâfi' kıraatinin ilk yayılma belirtileri imam Sahnûn döneminde görülmektedir. Ulemânın etkisi ile zamanla siyasîlerin de rağbet ettiği Nâfi' kıraati 234/849 yılında Sahnûn'un kadılık makamına gelmesiyle revaç bulmaya başlamıştır. Hatta onun döneminde fikhî hükümler verilirken de Nâfi' kıraati öncelenmiştir. Oğlunun, babasının görüşlerini aktardığı “Âdâbü'l-muallimîn” isimli kitapta da Sahnûn, Nâfi'in okuyuşunu “güzel bir

²⁶¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104.

²⁶² İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü*s, 2/112; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/38.

²⁶³ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü*s, 2/112-113.

kıraat” olarak betimlemiş ve diğer kıraatlerden daha çok tercih ettiğini söylemiştir.²⁶⁴ Yani imam Sahnûn’un söz konusu kıraati övmesi, bir nevi teşvik mahiyetinde olmuştur. Kaynakların işaret ettiğine göre Sahnûn’un vefatından yaklaşık kırk yıl sonra Nâfi‘ kıraati Muhammed b. Hayrûn’un Mısır’a olan rihlesinden gelmesi ile birlikte Kayrevan’da daha hızlı bir yayılım göstermiştir. O gelmeden önce ise Nâfi‘ kıraatinin var olduğu; ancak az bir kesim tarafından bilindiği; hatta bu az olan grubun ulemâdan ve siyasîlerden ibaret olduğu söylenmiştir. İbn Hayrûn’un tesiri ile kısa süre içerisinde Nâfi‘ kıraati Kayrevan’da yayılmıştır.²⁶⁵ Farklı bir ifadeyle İbn Hayrûn sonrası Kayrevan’da Nâfi‘ kıraatinin küçük bir kesimden geniş bir kitleye yayılmaya başladığı aktarılabilir.

İbn Hayrûn 306/919 senesinde vefat etmiştir; ancak onun Mısır rihlesinden dönüşü üçüncü asrın son çeyreğine isabet etmektedir. Yani iki yüz yetmişli yıllarda Nâfi‘ kıraati dar kapsamda Kayrevan’da, daha geniş bakınca ise İfrîkiye’de yoğun bir şekilde yayılmaya başlamıştır.²⁶⁶ Bu bilgiler ışığında İbn Hayrûn’un Mısır yolculuğunun Kayrevan’da Nâfi‘ kıraatinin yayılmasında etkili olduğu söylenebilir.

2.1.2.1.1. İmâm Sahnûn’un Etkisi

160/777 senesinde Menzîlûsıklâb köyünde dünyaya gelen İmâm Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî Kayrevan’ın en önemli âlimlerinden biridir. Öyle ki Kayrevan şehrinin ismi anıldığında akıllara ilk gelen birkaç zattan biridir. Döneminde mevcut olan tüm âlimler arasında öne çıkmış, özellikle Mâlikî mezhebinin parmakla gösterilen önderlerinden olmuştur. Dedelerinin Humuslu olduğu aktarılan fıkıh âlimi, keskin görüşe sahip bir kuş türünün ismi olan “Sahnûn” lakabıyla şöhret bulmuştur. Medine’ye giderek Mâlik b. Enes’in ders halkasına girme fırsatı bulamadığından dolayı, el-Muvatta’yı dinlemek ve Mâlikî fıkının inceliklerine vakıf olabilmek için Mağrib, Mısır, Mekke ve Medine’de çeşitli hocalardan dersler almıştır. Nihayetinde Karyevan’a döndüğünde ise fıkıhta adeta bir çığır açarak mezhebin en önemli aktörlerinden biri olmuştur.²⁶⁷

Kayrevan ve daha geniş bir bakışla İfrîkiye’de, İmâm Sahnûn öncesi dönemde Kûfe kökenli Hanefî mezhebi yaygınlık göstermiştir. Alî b. Ziyâd, İbn Eşres, Behlûl b. Râşid, Esed b. el-Furât gibi ulemânın önderliğinde Mâlikî mezhebi yayılmaya başlamıştır.

²⁶⁴ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/55; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 138.

²⁶⁵ İbn Farâdî, *Târîhu ‘ulemâi’l-Endülüs*, 2/799; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/165, 445.

²⁶⁶ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 137.

²⁶⁷ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/45-104; Debbâğ, *Me‘âlimü’l-îmân*, 2/77.

Ancak Sahnûn'un yetişip Kayrevan'a dönmesiyle birlikte onun ilmî kudretinin ve derinliğinin gölgesinde tüm şehir hızlı bir şekilde sözü edilen mezhebe meyletmeye başlamıştır. Mâlikî mezhebi, kısa bir sürede Hanefî fikhına galebe çalarak en çok tercih edilen fıkıh sistemi olmuştur. Hatta Mâlikî mezhebine muhalif görünenler dahi Sahnûn tesiriyle saflarını değiştirmişlerdir. Kayrevan'da parlayan bu meşale, tüm Mağrib'e ışık tutmuş, kader-i ilâhî icabı bölgede mezhep onun eliyle yayılmıştır.

İnsanların "ikinci Mâlik" olarak addettikleri Kayrevanlı imam Sahnûn, imam Mâlik'in tüm görüşlerine büyük bir dikkatle ittibâ etmiştir. Pek tabii ki Mâlik'in tâbî olduğu kıraat hususunda da durum böyledir. Mâlik, Nâfi'î "kıraatte insanların imamı" olarak nitelendirmiştir. Hatta o, 1Ehl-i Medîne'nin kıraati sünnettir." demiştir. Bu söz üzere "Kastınız Nâfi' kıraati midir?" diye sorulduğunda o da "Evet" cevabını vermiştir. Ayrıca Nâfi'in Mâlik'ten fıkıh dersleri, Mâlik'in ise Nâfi'den kıraat dersleri aldığı düşünüldüğünde, şahsî münasebetlerinin de kıraat ve mezhep tercihlerinde etkili olduğu düşünülebilir.²⁶⁸

İmâm Mâlik'in Nâfi' kıraatine tâbî olunmasını istemesi ve kendisinin de o kıraati benimsemesi, Mâlikî fikhını öğrenen hemen herkesin de aynı usulü takip etmesine vesile olmuştur. Uzun yıllar Kayrevan kadılığı görevini üstlenen imam Sahnûn da aynı şekilde Nâfi' kıraatini öğrenmiş, onun öğretilmesini istemiş ve fikhî ictihatlarda da o kıraati kıtas olarak almıştır. Bu noktada Mâlik'in yukarıda bahsi geçen sözü ile Sahnûn'un tavsiyesini birlikte değerlendirmek faydalı görünmektedir. İmam Sahnûn kendisinden mervî olan ve oğlunun kaleme aldığı 'Âdâbü'l-Muallimîn' isimli kitabında 'Öğreticilerin talebelere güzel bir kıraati ta'lim etmeleri lazımdır ki bu da Nâfi'nin okuyuşudur' şeklinde ifade etmiştir. Kûfe menşe'li Hanefî mezhebi ve Hamza kıraatinin yaygınlığı onun döneminde azalmaya başlamış, Mâlikî mezhebi ve Nâfi' kıraati büyük bir rağbet görmeye başlamıştır.²⁶⁹ Buradan hareketle idarecilerin ve kitap teliflerinin kıraatlerin tercihi noktasında etkili olduğu tespiti yapılabilir.

İmam Sahnûn'un muteber bir fakîh ve insanlara etki etme konusunda da oldukça kabiliyetli olduğu belirtilmiştir. Bu tesir gücü ve kadılık makamının da yardımı ile birlikte kendisinin güzel gördüğü Nâfi' kıraatini halk da benimsemeye başlamıştır. Ancak Nâfi'

²⁶⁸ Kâdî 'Îyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/45; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/77.

²⁶⁹ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 131.

harfi her ne kadar yaygınlık göstermeye başlasa da Sahnûn döneminde en çok tercih edilen okuyuş olamamıştır. Kaynaklarda sözü edilen en çok tercih edilme durumunun ise İbn Hayrûn'un rihlelerini bitirerek Kayrevan'a gelmesi ile birlikte başladığı ifade edilmiştir.²⁷⁰

Özetle Kayrevan fıkhi için en önemli isimlerden olan imam Sahnûn, kıraat ilmine tesir eden yönleriyle de öne çıkmıştır. Özellikle ondan menkûl olarak yazılan kitapta Nâfi' kıraatini övmesi ve idareciliğinde söz konusu okuyuşu tavsiye etmesi Kayrevan kıraati adına önemli addedilmiştir.

2.1.2.1.2. İbn Hayrûn'un Etkisi

Muhammed b. Muhammed b. Hayrûn el-Meâfirî el-Endülüsî (ö. 306/919) Kayrevan için tartışmasız en önemli kıraat ulemâsındandır. Her ne kadar 'el-Endülüsî' nisbesini taşısa da, söz konusu bölgede hayat sürdürdüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. O, Bağdat'ta fıkıh ve kıraat dersleri almış, ardından Mısır'a gitmiş, orada da Muhammed el-Antâkî başta olmak üzere birçok kurrâdan dersler almıştır. Özellikle Mısır döneminde Nâfi'in Verş rivayeti hususunda birçok kişinin ders halkasına oturmuş ve söz konusu rivayete vukufiyeti ile nam salmıştır.²⁷¹

İbn Hayrûn'un kıraat ilmi ve özellikle imam Nâfi'in usulü konusunda bir otorite haline gelmesi ise Kayrevan'da gerçekleşmiştir. Mısır tedrisatından sonra Kayrevan'a ulaştığında büyük bir teveccüh görmüştür. Talebeleri ifade edilirken çok yüksek adetler zikredilmiştir. Kayrevan'da hem ticaretle meşgul olmuş hem de Nâfi' kıraatinin tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Kaynaklarda onun Îsâ b. Miskîn gibi önemli Kayrevanlılardan da kıraat dersi aldığı ifade edilmiştir. Kayrevan'da gördüğü alakayla birlikte şöhret bulmuş ve bu vesileyle Kayrevan dışından da ders halkasına birçok ilim meraklısı gelmiştir.²⁷²

İbn Hayrûn kıraat alanında öyle bir çığır açmıştır ki, müteahhirûn ulemâ Kayrevan ve İfrîkiye'de kıraati "ondan öncesi ve sonrası" diye ayırmışlardır.²⁷³ Tarihçi İbn Faradî'nin "İbn Hayrûn Kayrevan'a Nâfi' kıraatini getirmiştir. O gelmeden evvel Kayrevan'da yaygın olan kıraat Hamza'nın kıraatiydi. Nâfi' kıraati çok az bir kesim tarafından

²⁷⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 222-224; Hamîtu, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/129-131.

²⁷¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

²⁷² Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/378; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

²⁷³ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 271.

okunuyordu. O Kayrevan'a geldiğinde insanlar etrafında toplandılar ve uzak diyarlardan onun için geldiler." şeklindeki ifadeleri onun bir dönüm noktası olduğunu net olarak beyan etmektedir. İbn Hayrûn'un tedris faaliyetlerini ifa edebilmesi için kendi ismini taşıyan ve günümüzde hâlâ Kayrevan'da ziyaret edilebilen bir mescid de inşa edilmiştir.²⁷⁴

2.1.2.4. Nâfi' Kıraatinin İstikrar Bulma Sebepleri

İslam yurtlarında muhtelif kıraatler şöhret bulmuştur. Sözelimi bir yörede Âsım kıraatinin rivayeti öne çıkarken başka bir şehirde Hamza kıraatinin Halef rivayeti revaç bulmuştur. Bu tercihlerde muhtelif kişiler ve sebepler etkili olmuştur. Kimi bölgelerde, kıraatlerin yayılmasında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin önemi büyük rol oynamışken, bazı yerlerde ise yerel ulemânın veya yöneticilerin tercihlerinin etkisi belirleyici olmuştur. Bunlar gibi birçok farklı sebep kıraatlerin gelişim ve istikrarını etkilemiştir. Bu başlıkta da Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin istikrar bulmasının çeşitli sebepleri aktarılacaktır.

2.1.2.4.1. Hicaz'a Yapılan Rihleler

Hicaz'a yapılan rihlelerde asıl gaye hac farîzasının icra edildiği Mekke-i Mükerrreme'yi ziyaret etmektir. Bununla birlikte, Mekke'ye gelen Müslümanlar, Mescid-i Nebevî'de namaz kılabilmek, Ravza-i Şerîf'i ziyaret edebilmek, peygamber yurdunun havasını teneffüs edebilmek için Medine-i Münevvere'yi ziyaret edegelmişlerdir. Sözü edilen bu ziyaret vesilesiyle de kasıt olsun ya da olmasın Hicaz yöresinin ulemâsıyla tanışma imkânları elde etmişlerdir.²⁷⁵

Medîne'de hulefâ-i râşidîn döneminden itibaren Mescid-i Nebevî'de ilmî ders halkaları oluşmuş, hadis ve fıkıh alanlarında başlayan dersler zamanla tüm İslâmî ilimlerde yapılagelmiştir. Günümüzde hala devam eden bu ders geleneği tarih boyunca milyonlarca ilim meraklısının ilgisini çekmiş, ilim yolcularının ilk durağının Medîne olmasına vesile olmuştur. Hac rihlesi yapan kişiler Medîne'ye vardıklarında oradaki ders halkalarına girmişler, alanında mahir ulemâdan ders alarak memleketlerine ilmî olarak dolu bir vaziyette dönmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle Müslümanlar dinî ziyaretlerini, alanında mahir

²⁷⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 268; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/137.

²⁷⁵ Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 6/142.

ilim adamlarının ders halkalarına girerek taçlandırmak istemişlerdir. Ayrıca insanlar peygamber yurdu olan Medine'deki ulemâdan ilim almayı bir şeref olarak addetmişler ve ilmi kaynağından almış olma hazzını tatmak istemişlerdir. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî'nin "Basra'da sahâbeden yapılan rivayetleri dinliyorduk; fakat bizzat Medîne'ye gidip onların ağızlarından dinlemedikçe içimiz rahat olmuyordu ve oraya gitmeyi arzuluyorduk." ve Alî b. el-Medenî'nin "Hac ibadetini ifa ettim; ancak benim için oradaki en önemli şeylerden biri ilim okumak olmuştur." şeklindeki ifadeleri durumu daha iyi izah etmektedir.²⁷⁶

Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkiye ve Mağrib bölgelerindeki Müslümanların da hayatlarında çoğunluk ile bir kez ifa ettikleri hac farîzasını gerçekleştirirken ilim okuma fırsatını kaçırmamaya yönelik büyük bir ihtimam gösterdikleri belirtilmiştir. İbn Haldûn'a göre de her ne kadar Irak vs. gibi bazı merkezler, şehirleşme vb. alanlarda gelişim gösterip cazip hale geldiyse de, Mağrib bölgesininin halkı Hicaz'a yapılacak seferleri en önemli amaçları olarak kabul etmişlerdir.²⁷⁷

Netice olarak Kayrevan halkının hac ibadeti gayesi ile ve bu amaçlarını ilim elde etme hedefleri ile de birleştirerek Mekke, Medîne şehirlerine rihleler tertip ettikleri anlaşılmaktadır. Bu ilim yolculuklarında da özellikle Medîne ulemâsından dersler aldıkları ve oranın ilmi birikiminden istifade ettikleri aktarılmıştır. Medîne'nin büyük fakihi Mâlik b. Enes'ten Mâlikî fikhının inceliklerini ve kıraat âlimi Nâfi' b. Nuaym'dan ise yörenin kıraat birikimini alma fırsatı bulmuşlardır. Sözü edilen ulemânın vefatından sonra da onların talebelerinden ve talebelerinin talebelerinden dersler alarak bu ilmî hareketliliği devam ettirmişlerdir. Ayrıca imam Mâlik'in imam Nâfi'den kıraat, imam Nâfi'nin de imam Mâlik'ten fıkıh alması bu iki İslâmî disiplin arasında kuvvetli bir bağın oluşmasına ve ilim talebelerinin de bu baği koruyarak her iki zattan da ilim almalarına vesile olmuştur.

2.1.2.4.2. Medine Mezhebini ve Kıraatini Diğerlerinden Üstün Tutmak

Medine şehrinin Müslümanlar indindeki ehemmiyeti bilinmektedir. Gösterilen bu önem, Peygamberimizin hayatının önemli bir bölümünün o şehirde geçmesi ve hali hazırda

²⁷⁶ Abdurrahman es-Sâlih Subhî, *Ulûmu'l-Hadîs ve mustalahuhû* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), 54.

²⁷⁷ Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime-i İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Dîmeşk: Dâru Ya'rub, 2004), 449.

makamının da orada bulunması hasebiyledir. Ayrıca Medine, “Peygamberin diyarı, şeriatın doğduğu, meleklerin indiği, kitabın menzili olan, tüm hayırların toplandığı, doğuya ve batıya kendisinden ışık saçılan yer , tüm vadilerin kendisine çıktığı ilim kaynağı” olarak kabul edilmiştir.²⁷⁸

Tüm İslâm aleminin önemsemesi gibi oranın fıkıh imamı olan Mâlik de Medine’nin kıymetli bir yer olduğunu ifade etmiş ve diğer şehirlerden üstün olduğunu insanlara bildirmiştir. Onun bazı arkadaş ve talebelerine yazdığı mektuplarda Medine’yi öven, diğer ilim merkezlerinden daha üstün olduğunu ispatlayan ifadeler rastlanmaktadır. Oranın peygamber yurdu olması ve ilmin membaı konumunda bulunması, oraya ait ilmî birikimin teveccüh edilen bir konumda olmasına vesile olmuştur. Yani Mağrib yöresinin ve içerisinde bulunan ilim merkezi Kayrevan’ın Malikî fıkıhı ile Nâfi’ kıraatini önemsemesinin de ilk sebebi Medine’nin sözü edilen vasıflarıdır.²⁷⁹

İslâmî ilimlerde bir kısım ulemânın Medineli olduğu için el üstünde tutulması gibi imam Nâfi’ de öne çıkan bu vasfı ile insanların tercihi daha çok mazhar olmuştur. Örneğin imam Mâlik’in “Ehl-i Medîne’nin kıraati sünnettir.” ifadesi ve onunla Nâfi’nin okuyuşunu kastetmesi de Medine şehrinin ilmi anlamdaki üstünlüğünü vurgulamaktadır. İmam Mâlik dışındaki birçok önemli âlimin de böyle düşündüğü, Medine ekolü ve ilmi geleneğini el üstünde tuttukları aktarılmıştır. Tüm İslam âleminde Medine ulemâsına ve oradaki ders faaliyetlerine alaka hep yüksek düzeyde olmuştur. Ancak İslam bölgelerinin batı kesiminde bulunan Kayrevan ve Endülüs gibi ilmi merkezlerde halkın Medine ekolünü benimseme seviyesi daha dikkat çekicidir. Sözü edilen bölgeye alaka o kadar yüksek sevidedir ki insanlar sadece ilmi hususlarda değil, siyasi, iktisadi ve günlük hayata tealluk eden birçok hususta da Medinelilerin usulünü takip etmişlerdir. Öyle ki oraya ittiba gayesi ile bazı bidatlerin bile soruşturulmadan kabul edilmesi gibi birtakım durumlar ortaya çıkmıştır.²⁸⁰

Medine kökenli ulemânın el üstünde tutulması doğal olarak kıraat ilminde de söz konusu olmuştur. Birçok tasnif ve kitapta Medîne imamları öne çıkarılmıştır. Örneğin kıraatleri yedili olarak tasnif eden İbn Mücahid, kendisinden yaşça büyük olan kıraat âlimleri bulunmasına rağmen imam Nâfi’i, Medine mümessili olması hasebi ile ilk sırada

²⁷⁸ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 1/34.

²⁷⁹ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 1/21, 41-43, 2/102.

²⁸⁰ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 153, 154.

konumlandırmıştır. Benzer şekilde Şâtıbî de Hırzû'l-Emânî'sinde onu ilk sıraya koymuş ve onun bu sıralamayı ilminin ve doğduğu mahallin faziletinden dolayı yaptığı belirtilmiştir. Kastallânî de onu başa koymasını yetiştigi ve bulunduğu mekânın şerefi ile ilişkilendirmiştir.²⁸¹

Sadece kıraat ile ilgili kitaplarda değil, diğer İslâmî ilimlerde de Nâfi' kıraatinin öncelendiği telifler bulunmaktadır. Örneğin Gırnatalı âlimlerden İbn Cüzey (741/1340) meşhur tefsir çalışmasında kıraat ihtilaflarını sunarken evvela Nâfi' kıraatini öncelemiş ve tefsir yaparken ilk olarak o kıraate yer vermiştir. O, tercihini açıklarken 'Nâfi kıraatini kitabımda iki sebepten dolayı seçtim. Birincisi; bu kıraat yöremizde ve tüm Mağrib'te kullanılan en yaygın okuyuştur, ikincisi; Medine'ye iktida gayesidir. Zira Medine'nin kıraati sünnettir.' şeklinde ifade etmiştir Medine'ye iktida gayesidir. Zira Medine'nin kıraati sünnettir.' şeklinde ifade etmiştir.²⁸² Mûteahhirun müfessirlerden İbn Âşûr da tefsirinde benzer bir tercih sunmuş ve bunu "Tefsirimi Medineli oldukları için Nâfi' kıraatinin Kâlûn rivayeti ile bina ettim. Ayrıca içerisinde bulunduğum Tunus'un ehli de Nâfi' kıraati ile okumaktadır." şeklinde izah etmiştir. O, Medineli kıraat imamlarının tercihinine o kadar dikkat edilmiştir ki Nâfi'nin ravilerini aktarırken dahi Medineli Kâlûn'dan önce Mısırlı Verş'i zikreden âlimler eleştirilmiştir.²⁸³ Özetle, Nâfi' kıraati sadece kıraat kitaplarında değil, tefsir gibi diğer İslâmî ilimlerde de öncelenmiş, özellikle İbn Cüzey ve İbn Âşûr gibi âlimler, Medine'nin faziletini vurgulayarak Nâfi' kıraatini tercih etmiş ve bu tercihlerini de Medine'nin kıraatinin sünnet olduğu inancıyla açıklamışlardır.

Ezcümle Kayrevan ve içerisinde bulunduğu Mağrib bölgesi, kıraat ve fıkıh akımlarının doğup yayıldığı hicrî ilk dört-beş asırda Medine kıraatine ve fıkıhına tam bir bağlılık ile ittiba etmişlerdir. Onlar, Medineli fıkıh âlimi Mâlik'in fıkıh sistematüğini öğrenip benimsemişler ve yine Medineli kârî Nâfi'nin kıraatine tabi olmuşlardır. Her ne kadar Kayrevan'da yaygın olan, Nâfi'nin ravilerinden Mısırlı Verş olmuşsa da bu rivayet Medineli Yusuf el-Ezrak'ın tariki ile ahzedilmiştir. Yani Verş her ne kadar Mısırlı da olsa, onun rivayetini Medineli bir âlimden almışlardır. Nitekim Kayrevan'a da seyahatleri

²⁸¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49-51.

²⁸² Ahmet Arif Akbaba, *İbn Cüzey'in Kıraat İlmi Meselelerine Yaklaşımı ve Ferşî Farklılıkları Anlamlandırma Biçimi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 44.

²⁸³ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh İbn Cüzey, *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzil*, thk. Abdullah el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1995), 1/16.

olan Endülüslü âlim Ebû Amr ed-Dânî'nin 'Medine ehline ittiba etmek evladır, onların sözüyle amel etmek elzendir, bizim coğrafyamızda da bu tebaiyet yaygındır.' ifadeleri²⁸⁴ mevzuyu hülâsa etmektedir

2.1.2.4.3. İmam Nâfi' ve İmam Mâlik Arasındaki İlmî İlişki ve Etkileşim

Medine'nin bu iki imamı arasındaki sıkı ilişki de birbirlerinin yayılmalarında etkili olmuştur. İmam Mâlik, imam Nâfi'den kıraat okumuş ve ona arz etmiştir; imam Nâfi' de imam Mâlik'ten Muvatta'yı okumuştur. Yani birbirlerinin hem hocası hem de talebesi olmuşlardır. Ayrıca her ikisi de Rabîa (ö. 136/754), Zührî (ö. 124/741), İbn Hürmüz (ö. 117/735), Ebu'z-Zinâd (ö. 130/748), Ebû Ca'fer el-Medenî (ö. 130/747) gibi ulemâdan ders almışlardır. Gerek Nâfi' gerekse Mâlik uzak diyarlardan gelen binlerce ilim heveslisi Müslümana ders verme hususunda birbirlerine yardımcı olmuşlardır. Ayrıca onların Mescid-i Nebevi'deki ders halkalarının birbirlerine bir hayli yakın olduğu da söylenmiştir. Öyle ki Nâfi'nin sesini gereğinden fazla yükselten bir talebesine kızdığı ve 'Yakınıımızda Mâlik var görmez misin?' diye uyardığı aktarılmıştır.²⁸⁵

Sözü edilen her iki imamın da birbirlerine yüksek sevgi ve hürmet besledikleri de anlaşılmaktadır. İmam Mâlik, Nâfi' için "Nâfi' kıraatte insanların imamıdır." ve "Nâfi'nin okuyuşu sünnettir." şeklinde ifadeleri ile bunu izhar etmiştir. Ayrıca ondan teravih namazlarını kıldırması istendiğinde "İmam olan Nâfi'dir. Bunu kabul edersem onun üzülmekten korkarım." şeklinde cevap vermiş, ona olan saygısını beyan etmiştir. Aynı şekilde Nâfi'nin de imam Mâlik'e ihtiram gösterdiği aktarılmıştır.²⁸⁶

Mâlikî mezhebinin Nâfi' kıraati destekler nitelikte bazı hükümlerinden de bahsedilmiştir. Örneğin imam Mâlik'ten gelen bir rivayete göre namaz içerisindeki kıraatte vurgulu ve sert bir okuyuşun kerih görüldüğü ve teshil yolunun tercih edilmesi gerektiği aktarılmıştır. Verş rivayetinde hemzelerin tahkikli okunmayıp teshil edilmesinin de Mâlikî mezhebindeki bu rivayete en uygun okuyuş olduğu belirtilmiştir.²⁸⁷ Hülâsa olarak Enes

²⁸⁴ Dâni, *el-Muhkem*, 50.

²⁸⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbn Enbârî, *İdâhu'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyî'd-Dîn 'Abdurrahman Ramadân (Dimaşk: Matbû'âtu Mecma'î'l-Luğati'l-'Arabiyye, 1390/1971), 1/111; Kâdî 'Îyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/81; Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y), 4/135.

²⁸⁶ Kâdî 'Îyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 2/36, 105.

²⁸⁷ Kâdî 'Îyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/70-75.

b. Mâlik ve Nâfi‘ b. Nuaym arasındaki yakın alaka Kayrevan’da ve içerisinde bulunduğu Mağrib’te Nâfi‘ kıraatinin yayılmasına katkı sağlamıştır.

2.1.2.4.4. Ulemânın Maliki Mezhebini ve Nafi Kıraatini birlikte Nakletmeleri

İfrîkiyye ve buranın ilmî merkezi konumunda bulunan Kayrevan’da Nâfi‘ kıraatinin yayılmasını sağlayan ve istikrar bulmasına vasıta olana sebeplerden biri de özellikle ilk dönem ilim yolcularının Medine’den memleketlerine bahsi geçen mezhep ile kıraati birlikte ahzetmiş vaziyette dönmüş olmaları ve onları birlikte aktarmalarıdır. Zira çoğunlukla ilmî seyahatlerde bulunan kişiler, Mâlik’ten fikhî ve Nâfi‘den de kıraati aynı anda ahzetmişler yahut onların öğrencilerinden bu iki alanda dersler almışlardır. Bunlar gittikleri yerlerde de söz konusu iki ilmi birlikte okutmuşlardır. Bu durum her iki sahanın birbirine katkıda bulunarak yayılmasına vesile olmuş, Mâlikî fikhî ile Nâfi‘ kıraati arasında sıkı bir bağlantı olmasını sağlamıştır.²⁸⁸ Yani Kayrevan’da Nâfi‘ kıraatinin yayılmasında ve istikrar bulmasında Medine’den dönen ilim yolcularının Mâlikî fikhî ve Nâfi‘ kıraatini birlikte öğrenip aktarmalarının etkisi büyük olmuş, böylece her iki ilim arasındaki güçlü bağ kuvvetlenmiştir.

2.1.2.4.5. Yönetimlerin Destek ve Müdahaleleri

Bu başlık altında zikredilecek olan hususların yukarıdaki intişar sebebi ile yakın alakası bulunmaktadır. Zira Kayrevan’dan ve batı yörelerinden ilim yolculuklarına çıkarak Medine’ye giden, ardından hem Nâfi‘ kıraatini hem de Mâlikî fikhîni ta’lîm ederek yurtlarına dönen önder ulemâ, aldıkları eğitimlerden dolayı yaşadıkları bölgede çeşitli makamlara getirilmişlerdir..

Büyük veya küçük çeşitli karar mercilerinde göreve gelen âlimler ta’lîm ettikleri ilmin yayılması hususunda bulundukları makamları vasıta olarak kullanmaktan geri durmamışlardır. Durum böyle olunca kadılık makamına gelen kişiler insanların kendi eğitim aldıkları usul ile tedris faaliyetlerini gerçekleştirmesini sağlamaya çalışmışlardır. Sözgelimi Medine’de Nâfi‘ kıraati ile Mâlikî fikhîni birlikte ahzetmiş olan yahut başka bir yerde onların talebelerinden dersler almış olan söz sahibi yöneticiler, yurtlarındaki

²⁸⁸ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed İbn Abdi’l-Berr, *el-Kâfi fî fikhî ehli’l-medîneti’l-Mâlikî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992), 40.

eğitim-öğretim faaliyetlerinde de bunu gözetmiş ve onların birlikte tedrisini temin etmişlerdir.²⁸⁹

İbn Hazm sözü edilen durumu “İki mezhep vardır ki onlar yönetimde söz sahibi olan taraftarları vasıtası ile yayılmışlardır. Birincisi Ebû Hanîfe’nin mezhebidir. Çünkü mezhebin önderlerinden Ebû Yûsuf kâdılkudât makamına gelince, mensubu olduğu fıkıh disiplini doğudan İfrîkiyye kıyılarına kadar onlarca şehre ulaşmıştır. Ebû Yûsuf doğal olarak şehirlere atadığı kadıları Hanefî fikhına müntesip olan arkadaş ve talebelerinden seçmiştir. Böyle olunca yönetim eliyle söz konusu mezhebin yayılması hem hızlanmış hem de daha geniş alana ulaşması temin edilmiştir. Yöneticiler vasıtası ile daha çok kişiye ulaşan diğer mezhep ise Mâlikî mezhebidir. Örneğin iktidar nazarında önemli bir yeri olan ve sözü geçen Yahyâ b. Yahyâ Endülüs’te sadece kendi görüşünde olan Mâlikî yöneticilerinin atanmasını sağlamış, bir kadı görevlendirirken de Mâlikî olmasını şart koşmuştur. Yönetime iştiaklı olan kimseler de bu şartı hemen kabul etmiş ve gittikleri yerlerde Mâlikî fikhını yaymışlardır. Kayrevan’da ise imam Sahnûn’un kadıları atama makamına gelmesi ile Mâlikî mezhebi yaygınlaşmıştır.” şeklinde aktarmıştır.²⁹⁰

İbn Hazm’ın ifadeleri mezhep açısından gayet yerinde tespitlerdir. Ancak bölge ile alakalı araştırma yapanlara göre mezhep ile ilgili olan bu tespitler kıraatte de geçerlidir. İmam Yûsuf eliyle Hanefî fikhının yayılması aynı zamanda Kûfe kökenli kıraatlerin yaygınlaşmasına aracı olmuştur. Benzer şekilde Endülüs’te Mâlikî fikhının yayılması ile Nâfi’ kıraati yayılım göstermiştir. Kayrevan’da da durum bundan pek farklı değildir. Zira orada da yüksek bir makama ulaşan ve kadıları atama görevini üstlenen Sahnûn b. Sa’d aynı kritik öneme sahiptir. Nâfi’ kıraatinin en güzel okuyuş olduğunu düşünen, insanları ona yönlendiren ayrıca Mâlikî mezhebinin en önemli âlim ve savunucularından olan imam Sahnûn kadıları atama yetkisini kullanarak Nâfi’ kıraatinin ve mensubu olduğu fıkıh akımının önce Kayrevan’da ardından İfrîkiyye’de yayılmasını sağlamıştır. Kadıların yönlendirmesini ve teşvikini gören halk da bir noktada toplanma hususuna itirazda bulunmamış Nâfi’ kıraatini kabullenmişlerdir²⁹¹

²⁸⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 383, 384.

²⁹⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 384; Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 163.

²⁹¹ Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed et-Telemsânî Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endülüsi'r-ratîb* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968), 2/219.

mam Sahnûn'un Kayrevan'da okunan kıraate etkisi oldukça büyüktür. O, oğlunun kendisinden rivayetleri toplayarak kaleme aldığı “Âdâbü'l-muallimîn” isimli kitapta hocaların talebelerine Nâfi' kıraatini okutmalarını tavsiye etmiş ve onun kıraat-i hasene olduğunu beyan etmiştir. Çeşitli kritik görevlere Sahnûn tarafından atanan öğrencileri de onun bu tavsiyelerine uymuş, görevlendirildikleri yerlerde sözü edilen kıraate tabi olunmasını sağlamışlardır. Örneğin imam Sahnûn'un talebelerinden olan kadı Abdullah b. Tâlib, Muhammed b. Berğûs'ü Kayrevan Camisi'ne vazifelendirirken insanlara yalnızca Nâfi'nin harfini okutmasını emretmiştir.²⁹² İmam Sahnûn'un bu noktada temas edilen faaliyetleri Kayrevan'da kıraat ilminin seyri için oldukça önemlidir.

Sonuç itibariyle; çeşitli idarî makamlarda vazifeli olan âlimler, tercih edilen kıraate etki etmişlerdir. Söz konusu alimler idarî vasıflarını kullanarak tercih ettikleri kıraati halka tavsiye etmişlerdir. Kendi hoşnut oldukları kıraat ya da rivayetleri, atadıkları kişilerin de öncelikle arzu etmişlerdir. Böyle olunca bahsi geçen okuyuşlar daha çok yayılmış ve istikrar bulmuştur.

2.1.2.4.6. Siyasî ve Fikrî Olarak Doğudan Bağımsız Olma Gayreti

Mağrib (batı) yönündeki İslâm merkezleri fetih tarihlerinin geç olması ve yöneticilerinin doğudan gönderilmesi hasebiyle uzun yıllar siyasî olarak doğuya bağlı kalmışlardır. Rihlelerin doğuya kanalize olması ve ilmî merkezlerin hemen hepsinin doğuda bulunması da sözü edilen duruma zemin hazırlamıştır.²⁹³

Batıdaki muhtelif ilim merkezleri siyasi bağımsızlıklarını birbirlerinden farklı dönemlerde elde etmişlerdir. Örneğin Endülüs'ün siyasi anlamda doğudan bağımsız hâle gelmesinin 138/756 senesinde Abdurrahman b. Muaviye önderliğinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Batı İfrîkîyye'deki Fas'ın doğudan koparak kendi siyasi yönetimine kavuşmasının ise 172/789 yılında İdrîsiyye emirliğinin ve İdrîs b. Abdillâh'ın başa geçmesi ile meydana geldiği aktarılmıştır. Kayrevan'ı içine Kuzeybatı İfrîkîyye civarının ise 296/909 gibi Mağrib'teki diğer merkezlere göre daha geç bir sürede Ağlebî Devleti'nin yıkılıp Benî Ubeyd'in başa geçmesi ile doğunun siyasi tahakkümünden

²⁹² Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 102; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/313.

²⁹³ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/146, 147.

kurtulmuştur. Ancak sözü edilen bölge bu tarihten önce de dönem dönem doğudan bağımsız hareket etmiştir.²⁹⁴

Siyasî bağıllık aynı zamanda batının fikri, ilmi, mezhebi olarak da Kûfe, Basra, Şam gibi doğu beldelerinin etkisinde kalmasına sebep olmuştur. Her ne kadar Mağrib'e göre daha doğuda kalsa da Medine, sözü edilen doğu etkisinin dışında düşünülmüştür. Zira Hicaz yöresinin mukaddes mekânlara sahip olması ve Hac ibadetinin merkezi olması nedeniyle, batının oradan etkilenmesi farklı bir kategoride kabul edilmiştir. Özellikle ilk iki asırda bahsi geçen doğudaki ilim merkezlerinin çeşitli yönlerle batıya etkisinden bahsedilmiştir. Çeşitli fikrî akımlarla beraber kıraat cihetinden de etkilenmeler söz konusu olmuştur. Örneğin Endülüs'te bir dönem Şam etkisiyle birlikte İbn Âmir kıraati, Kayrevan'da ise Kûfe tesiriyle beraber Hamza kıraati etki göstermiştir.²⁹⁵

Genel anlamda sonradan fethedilen batıdaki İslam beldeleri ve özellikle Kayrevan ilim merkezi hicretin ilk iki yüzyılında çeşitli fikri akımlara maruz kalmıştır. Hususiyle Kayrevan tam bir geçiş güzergâhında olduğu için bu etkiyi en çok hisseden şehirlerden olmuştur. Böyle olunca muhtelif fikri akımlara uzun süre ev sahipliği yapmıştır. Bu sebepten ötürü yörenin insanları bir bakımdan istikrara meyletmışler, ilmi ve fikri anlamda da daha sabit kalmak istemişlerdir. Başka bir yerin etkisinde kalmadan kendi ilmi birikimlerini yaşatmak yoluna gitmişlerdir. Durum böyle olunca yayılan Mâliki mezhebi ve Nâfi' kıraatine sıkıca sarılmışlar, onların haricindeki mezhep ve kıraatlere mesafeli durmuşlar ve istikrarı artırma gayretinde olmuşlardır.²⁹⁶

Özetle ifade edilecek olursa; Kayrevan, çeşitli fikrî akımların etkisi altında kalmasına rağmen, özellikle Mâlikî mezhebi ve Nâfi' kıraatini benimseyerek istikrar elde etmeyi başarmış ve bu iki alanda derinleşerek, kıraat ve fıkıh konusunda farklı dış etkilere karşı mesafeli durmuştur.

2.1.2.4.7. Mağrib Müslümanlarının Kıraat ve Mezhepte Birlik Gayreti

Müslümanlar, tarihsel süreçte dini, kültürel ve toplumsal bütünlüklerini pekiştirebilmek amacıyla birlik sağlama çabası içinde olmuşlardır. Bu gayret, özellikle mezhepler arası ilişkiler ve kıraat farklılıkları ve ilmî mirası koruma gibi konularda kendini göstermiştir.

²⁹⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/26, 27.

²⁹⁵ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/159.

²⁹⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 90.

Aynı zamandan bu birlik arayışı, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde İslam'ın temel değerlerine sadık kalınarak, farklı görüş ve uygulamaların uyum içinde bir arada var olabilmesini hedeflemiştir.

Kayrevan'ın içerisinde bulunduğu coğrafya daha önce de bahsi geçtiği üzere fethinden üçüncü asrın sonuna dek gerek içerden gerekse dışardan kaynaklanan birçok sorunla boğuşmuştur. Savaşlar, iç karışıklıklar, farklı fikrî mezhebî akımlar sebebi ile murat edilen istikrara tam anlamı ile vasil olamamıştır. Kayrevan her ne kadar bir ilim merkezi olsa da yönetsel istikrar çoğu kez sağlanamamış, halkın huzuru tam anlamı ile temin edilememiştir. Durum böyle olunca Müslümanlar istikrar elde ettikleri alanlarda sebat etmeye çalışmış ve birlik beraberliğin temin edildiği noktada sabit kalma gayretinde olmuşlardır.²⁹⁷

Sözü edilen istikrar gayretinin görüldüğü en önemli alanlardan ikisi ise kıraat ve fıkıh olmuştur. Halk ve yöneticiler bu iki hususta elde edilen istikrarı sürdürmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. Siyasi figürler bu gaye ile Mâlikî mezhebinin ve Nâfi' kıraatinin istikrarının devamı için aslarına ta'lîmatlar vermişlerdir. Durum böyle olunca sözü edilen alanlarda uzun soluklu bir devamlılık temin edilmiştir. Halk da bu istikrara hâlel getirecek bir durum gördüğünde tepkisini göstermekten çekinmemiştir.²⁹⁸

Kayrevan'da halkın, Nâfi' kıraatinin dışına çıkanları uyardığına dair çeşitli misaller bulunmaktadır. İmam Kâbisî döneminde hicrî beşinci asrın başlarında cereyan eden meşhur bir hadise bu noktada aktarılabilir. Kayrevan'daki camilerin birinde cemaatle kılınan bir gece namazı esnasında imam Ebû Amr'ın Yezîdî rivayetiyle okumuştur. Namaz sonrası cemaatten biri gelerek “Ebû Amr kıraatinin kapsamlı olmadığını, Peygamber döneminde var olup olmadığını bilinmediğini ve Nâfi'inki gibi güzel bir kıraat varken neden böyle bir tercihte bulunduğunu” imama somuştur. İmam ve cemaat üyesi başka bir kişi “bu kıraati hafife almamasını zira Rasûlullah'ın yedi harf ile alakalı hadisinin olduğunu” aktarmıştır. Mevzu dönemin meşhur kurrâsından imam Kâbisî'ye aktarılmış o da, “Ebû Amr kıraatinin de yedi önemli kıraatten biri olduğunu ve verilen bu tepkinin doğru olmadığını, bilgisizlik sonucu böyle bir hadisenin ortaya çıktığını” beyan etmiştir. Her ne kadar imamın okuyuşunu reddeden kimsenin savunması yanlış olsa da

²⁹⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/375.

²⁹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 177.

bu hadise Nâfi‘ kıraatinin Kayrevan’da ne kadar yayıldığını ve insanların istikrar kaygısından dolayı başka kıraatlara çok açık olmadıklarını izhar etmektedir.²⁹⁹

2.1.2.5. Kayrevan’da Nâfi‘ Kıraatinin Rivayetleri

Kayrevan’da Nâfi‘ kıraatinin en önemli iki rivayetinden biri olan Verş rivayeti yayılmıştır. Diğer önemli râvî olan Kâlûn’un rivayetinin ise bölgede yayıldığına dair herhangi bir veriye rastlanılmamıştır. Ayrıca Verş’in de Ezrak tariki öne çıkmıştır. Nâfi‘nin şöhret bulmayan ancak varlıklarından bahsedilen diğer iki râvîsi ise Mu‘allâ b. Dahiyye el-Mısrî ve Saklâb b. Şeybe el-Mısrî’dir.³⁰⁰

2.1.2.5.1. Verş Rivayeti

Saklâb, kaynaklarda bir isim karışıklığı şüphesi ile aktarıldığından dolayı, doğrudan Nâfi‘den ders alan Kayrevanlı kurrâ Kerdem b. Hâlid el-Mağribî, Ebû Yahyâ Zekerıyyâ el-Vakkâr, Ebû Abdırrahmân el-Mukrî şeklinde zikredilebilir. Nâfi‘ kıraatinin Kayrevan’daki bu râvîlerinin rivayetleri Verş ve Kâlûn rivayetleri gibi meşhur olmamışlardır.³⁰¹

Kayrevanlılar arasında Nâfi‘in meşhur iki râvîsi Verş ve Kâlûn’dan bizzat ders alan herhangi bir âlim bulunmamaktadır. Kâlûn’un talebelerinden de ders alan bir İfrıkıyeliden söz edilmemiştir; ancak Verş’in talebesinden kıraat alan iki kişiden bahsedilmiştir. Verş, Nâfi‘in en önemli talebelerindendir. O, kısa bir sürede birçok kez Kur’ân’ı Nâfi‘in huzurunda hatmetmiştir. Rivayetine hiçbir ilave yapmadan büyük bir titizlikle aktarım gerçekleştirmiştir. Kıraat ilmi ve aktarımı hususunda da oldukça yetenekli olduğu söylenmiştir.³⁰²

Verş’ten bizzat ders alan, onun kıraat birikiminden istifade eden Kayrevanlılardan biri Yûnus b. Abdi’l-A‘lâ’dır (ö. 264/877). Kendisinden İbn Tâlib el-Kâdî, Kerdem el-Kastîlî, İsâ b. Miskîn dersler almışlardır. Verş’in diğer Kayrevanlı öğrencisi ise Dâvûd b. Ebî Tayyibe’dır (ö. 223/837) ve ondan da Abdurrahmân b. Ahmed el-Kayrevanî kıraat almıştır. Zikri geçen bu iki Kayrevanlı, Verş’in Ebû Ya‘kûb el-Ezrak (ö. 240/854),

²⁹⁹ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi‘*, 174, 175.

³⁰⁰ Alaaddin Salihoğlu, “Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi‘ Kıraati ve On Tarîki”, *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023), 346-349.

³⁰¹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/615, 616.

³⁰² İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/503.

Abdussamed b. Abdirrahmân (ö. 231/845), Amr b. Beşşâr b. Sinân, Abdü'l-Kavî b. Kemûne gibi talebeleri ile çağdaş kurrâdandır.³⁰³

Verş'in en bilinen ve önemli tariklerinden birinin öncüsü olan Ezrak'tan da bazı Kayrevanlılar kıraat almışlardır. Arz ve semâ' yoluyla Ezrak'tan kıraat alan Kayrevanlılardan biri Ebû Bekr b. Seyf'tir (ö. 307/919). O, Verş rivayeti konusunda uzmanlaşmış ve bu rivayetin imamların biri olarak kabul edilmiştir. Muhammed b. Saîd el-Enmâtî ve Ebu'l-Hasen İsmâîl en-Nehhâs da (ö. 285/898) Ezrak'ın ders halkasına girerek ondan Verş rivayetini ahzetmişlerdir.³⁰⁴

Ezrak Verş'in en namlı öğrencisi olarak addedilmiştir. Öyle ki onun döneminde kendi memleketi Mısır'dan ve diğer İslam beldelerinden önemli bir kitle ondan kıraat almıştır. Onun vesilesi ile Verş rivayeti birçok İslam beldesinde yayılım göstermiştir. Kayrevan'dan da birçok kişi Mısır'a giderek ondan ders almış ve bu durum Kayrevan'da Verş rivayetini yaygın hâle getirmiştir. Yani Verş rivayetinin Kayrevan'da ve diğer birçok İslam beldesinde yayılması Ezrak kanalı ile gerçekleşmiştir. Meşhur kıraat ulemâsından olan Ebu'l-Fadl el-Huzâî el-Cürcânî'nin (ö. 408/1017) "Mısır ile Mağrib bölgelerine gittim ve orada Verş'in Ebû Ya'kûb el-Ezrak tarikinden başka bir okuyuşa rastlamadım" şeklindeki beyanı³⁰⁵ da bahsedilenleri özetlemektedir.

2.1.2.5.2. Şöhret Bulmayan Rivayetler

İfrîkiyye ve ilmî başkenti mesabesindeki Kayrevan, Nâfi' kıraatini genel olarak Verş kanalı ile almıştır. Burada Verş'in talebeleri Yûnus b. Abdi'l-A'lâ ve Dâvûd b. Ebî Tayyibe iki kritik âlim olmuşlardır. Ayrıca Verş'in talebelerinin talebeleri olan Ebû Bekr b. Seyf, Enmâtî, İsmâîl en-Nehhâs ve Ubeyd b. Muhammed de söz konusu rivayetin aktarımı hususunda önemli zatlardandır. İşte tüm bu ulemâ vasıtası ile Kayrevan'da hâkim rivayet Verş'in rivayeti olmuştur.³⁰⁶

Her ne kadar Verş rivayeti hâkim olsa da, yaygınlık göstermeyen; ancak varlığından bahsedilen iki rivayetten de söz edilmiştir. Bölgedeki kıraat ve mushaf araştırmalarıyla meşhur Hind Şelebî, Mu'allâ b. Dahiyeye el-Mısırî ve Saklâb b. Şeybe el-Mısırî (ö. 191/806) isimlerinde iki Mısırlı kurrânın rivayetlerinin varlığından bahsetmiştir. Mu'allâ,

³⁰³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165, 389, 600, 2/402.

³⁰⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/165.

³⁰⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/109, 110.

³⁰⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/304, 402.

Nâfi'den arz yoluyla kıraat almış ve Ezrak, Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, Abdussamed b. Abdirrahmân, Abdu'l-Kavî b. Kemûne el-Mısırî gibi âlimlerin hocalığını yapmıştır. Saklâb b. Şeybe de aynı şekilde arz yoluyla Nâfi'den kıraat almıştır. Onun talebeleriyle Verş'in talebeleri arasında aynı isimleri görmek mümkündür. Nitekim İbn Cezerî onun öğrencilerini Yûsuf b. Amr, Ezrak ve Yûnus b. Abdi'l-A'lâ olarak saymıştır.³⁰⁷

2.1.3. Kayrevan'da Tercih Edilen Kıraat Tasnifatı

Kayrevanlı kıraat ulemâsının, kıraatlerin çeşitli adetlerle sınırlanmasına dair söylemleri, bilhassa İbn Mücâhid'in yedi ile sınırlaması yönündeki tepkileri, Kayrevan'da tercih edilen kıraat sınıflandırmasıyla beraber, teliflerin içeriklerine de etki etmiştir. Bununla birlikte Kayrevanlı kurrâ tespit edilebildiği kadarıyla İbn Mücâhid'in sözü edilen sınırlandırmasına dair bazı tepkiler gösterebilir de neredeyse tamamı onun bu tasnifinin izinden giderek yedi kıraate bağlı kalmışlardır. İbn Mücâhid'in sınıflandırmasına tabi olmuşlar ancak kıraate dair verdikleri eserlerde, yedi veya başka bir adetle sınırlı kalma hususunda eleştirilerini de serdetmekten geri durmamışlardır.

Kayrevan'daki kıraat tasnifatı konusu genel olarak yukarıda değinilen kurrânın eleştirileri üzerinden sunulabilir. Öncelikle kıraatleri sınırlandırmanın tarihçesine temel noktalarıyla temas edilecek, daha sonra kısaca Kayrevan'a etkileri sunulacak ve nihai olarak Kayrevan'da kabul görmüş olan kıraat sınıflandırmasına değinilecektir.

2.1.3.1. Kayrevanlı Kurrânın Kıraatlerin Sınırlandırmasına Yönelik Yaklaşımları

Kayrevanlı kurrânın, kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik görüşlerini sunmak, adı geçen meselenin tarihî seyriyle alakalı genel hatlarıyla aktarmayı icap ettirmektedir. Bu sebepten dolayı evvela İbn Mücâhid ve öncesindeki duruma kısaca temas edilecek ve İbn Mücâhid'in tasnifine Kayrevanlı kurrânın bakışı sunulmaya çalışılacaktır. Elbette bu hususla alakalı tüm Kayrevanlı kıraat ulemâsı bir görüş aktarmış değildir. Bu hususta görüş sunmuş ve görüşleri günümüze ulaşmış olan isimler incelenecektir.

2.1.3.1.1. İbn Mücâhid Öncesinde Tedvin Faaliyetleri

Kıraat ilminde “ihtiyar dönemi” olarak kabul edilen hicrî üçüncü yüzyılın ilk yarısından evvelki dönemde, kıraatle ilgili olan birçok kişinin kendisine ait bir kıraat seçkisi tespit etme yoluna gittiği ve bundan dolayı onlarca hatta yüzü aşkın okuyuş şeklinin meydana

³⁰⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/308, 309.

geldiği beyan edilmiştir.³⁰⁸ Hicretin üçüncü asrının başlaması ile bazı ulemâ, kıraatlerin tedvini gayesiyle bir takım eserler telif etmiş, bazıları sözü edilen birçok ihtiyardan seçim yaparak kıraatleri belli adetlere indirgeme yoluna girmişlerdir.

İhtiyarların tedvini yahut sınırlandırılması amacıyla yazılan eserler ve müellifleriyle alakalı bilgileri aktarmadan önce, kıraat âlimlerini böyle bir harekete yönlendiren nedenlere temas etmek gereklidir. Söz konusu sınırlandırmanın ilk sebebi olarak, ihtiyarların yani kıraatlerin fazlalığını izale etme ve karmaşadan uzaklaşarak öne çıkan okuyuş şekillerini derleme gayesi göze çarpmaktadır. Örneğin Kayrevanlı kıraat âlimi Mekî b. Ebî Tâlib hicretin ikinci yüzyılından sonra kıraat rivayetlerinin nicelik yönüyle fazla olduklarını, durum böyle olunca da sayısız ihtilâfın meydana geldiğini söylemiştir. Ayrıca o dördüncü asırda, muhafaza edilebilmeleri ve belli bir ilmî disipline sahip olması için bahsi geçen kıraatlerin mushafa münasip olanlarından bir ihtiyar yapma lüzumundan söz etmiş ve İbn Mücâhid gibi zatların, kıraatleri snırlandırma faaliyetlerinin temel saikine işaret etmiştir.³⁰⁹

Kıraatlerin sınırlandırılmasına sebep olan diğer bir etken de mezhep bakış açılarının insanlara kabul ettirilebilmesi amacıyla kıraatlerin bir vesile olarak kullanılmasıdır.³¹⁰ Zira İbn Cezerî'ye göre bidat ehli, kendi görüşlerini desteklemek gayesiyle kıraatleri dizayn etmeye başlamış, bu durum da kıraatlerin belli bir adede indirgenmesine ve sınıflandırılmasına zemin oluşturmuştur.³¹¹

Kur'ân'ı tilavet ederken dil ahkamına vakıf olmama yahut unutma nedeniyle ortaya çıkan hatalı okuyuşlar olarak tarif edilen “lahn olgusu” da kıraatlerin belli bir adede indirgenmesine sebep olan durumlardandır. İbn Mücahid, kıraatle meşgul olanları; “mübtedî”, “hâfız” ve “imam” şeklinde tasnif etmiş, bunlardan sadece “imam” tanımına uyanların kıraat bilgilerine güvenilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. İşte bu sınıflandırmadaki “mübtedî” ile “hâfız”ların okuyuşlarında hata yapmaya meyilli olmaları ve kıraatlerin belli adetlere sınırlandırılmasının sebeplerini açıklamaya katkı sunmaktadır.³¹² Zaten İbn Mücahid'e kendisinin neden bir kıraat ihtiyar etmediği yönündeki sorulara: “Birçok değerli kıraat ihtiyarı mevcuttur. Önemli olan benden önce

³⁰⁸ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihî ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 33.

³⁰⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

³¹⁰ Dimyâtî, *İthâf*, 7.

³¹¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49.

³¹² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 45.

bu kıraat seçkilerini derleyen kişilerin kıraatlerini muhafaza etmektir.” şeklindeki yanıtı durumu izah kabilinden kıymetlidir.³¹³ İbn Mücahid’in bu izahı, kıraatleri “sünnet” olarak tarif etmesiyle beraber düşünüldüğünde, onun kıraatleri sınırlandırması işlemini tatbik ederken gayesinin ne olduğunu anlamayı ve izlediği yolu idrak edilebilmeyi kolaylaştırmaktadır. Ezcümle o, böyle bir faaliyeti gerçekleştirme nedeni olarak nakille gelen okuyuşlara ittibâ edilmesi gerektiği, bunlarda da beldeleri temsil eden, öne çıkan bazılarını eserine alma yolunu seçtiği ifade edilebilir.³¹⁴

İbn Mücahid’i kıraatleri sınırlandırmaya yönelten diğer etken ise dilsel konulardır. Zira sınırlandırma faaliyetinden önce birtakım vecihlerin dil açısından şaz veya zayıf oldukları, insanlar arasında bazı doğru olmayan kıraatlerin yayıldığı ve kabul görmeyen okuyuşların teşekkül ettiği aktarılmıştır. Söz konusu sınırlandırma faaliyeti vasıtasıyla hatalı, şaz ve zayıf vecihler dışarıda tutulmuş, sahih olanlar sakîm olanlardan, sağlamlar da merdûd olanlardan ayrılmıştır.³¹⁵

Her ne kadar kıraatleri yedili tasnifle sunan ve bu hususta çeşitli nedenlerden dolayı namı büyüyen kişi İbn Mücahid olsa da ihtiyarları sınırlandıran ilk kişi o değildir. Ondan önce ve onun döneminde yine benzer saiklerle kıraatleri belli sayılara indirgeyen yahut onları derleyip sunmaya çalışan ulemâ da mevcuttur. Örneğin kıraatleri ilk kez bir araya toplayan ve bunu bir telifle insanlara sunan kişi, İbn Mücahid’den takriben bir asır evvel vefat eden Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm’dır (ö. 224/838). İbn Cezerî’nin “ilgili alanda telif edilen ilk eser” olarak nitelediği *Kitâbü’l-Kırâât* isimli eserde Kasım b. Sellâm İbn Mücâhid’in tasnifindeki yedi ihtiyar ile birlikte yaklaşık yirmi beş kıraati derlemiştir.³¹⁶ İbn Mücahid’den önceki kıraat tasnifi çalışmalarından biri de Ebû Hâtim es-Sicistânî’ye (ö. 255/869) aittir. O da meşhur yedi kıraatten bazısını da dahil ettiği çalışmasında yaklaşık yirmi kıraati aktarmıştır.³¹⁷ İbn Mücahid’den önce kıraatleri derleyen yahut sınırlandıran çalışmalar yapan diğer kıraat âlimleri ise Ebû İshak el-Ezdî el-Mâlikî (ö. 282/895), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Muhammed Ebû Bekr el-Kûfî (ö. 258/871), Ebû Bekr Muahmmmed b. Ömer ed-Dâcûnî (ö. 324/936) olarak zikredilebilir. İbn

³¹³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 537.

³¹⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 49.

³¹⁵ Ebû Muhammed b. el-Kaysî Ebî Tâlib Mekkî, *el-İbâne an me’âni’l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru’n-Nahda, 1977), 44, 45; Ebu’l-Kâsım Şihâbuddîn Ebû Şâme Makdisî, *el-Mürşidü’l-vecîz ilâ ’ulûmin tete’alleku bi’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru Sadr, 1975), 156, 157.

³¹⁶ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/33, 34.

³¹⁷ İbn Mücâhid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 11; Mekkî, *el-İbâne*, 37; Makdisî, *el-Mürşidü’l-vecîz*, 152.

Mücahid'den evvelki zaman zarfında kaleme alınan bu teliflerin maalesef hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.³¹⁸

2.1.3.1.2. İbn Mücâhid'in Kıraatleri Sınırlandırması

Kıraat ilmi tarihine göz atıldığında İbn Mücahid'in müstesna bir yönü olduğu ilk nazarda dikkat çekmektedir. Çünkü o kendisinden evvel kaleme alınmış eserlerde görülmeyen bir tasnifi benimsemiş, hicrî üç yüzlü senelerde kıraatleri yedi ile sınırlandıran eserini telif etmiştir.³¹⁹ Dönemin mushaf gönderilen ilim merkezleri olan Mekke, Medine, Şam, Kûfe, Basra'dan toplam yedi kıraati derleyerek kaleme aldığı kitap, kendisinden önce kıraat alanında oluşturulan hiçbir telifte rastlanmamış bir iltifata mazhar olmuştur. *Kitâbü's-Seb'a* isimli bu çalışmayı Medine'den Nafi', Mekke'den İbn Kesîr, Kûfe'den Asım, Hamza, Kisâî, Basra'dan Ebû Amr, Şam'dan ise İbn Âmir'in ihtiyarlarını bir araya getirerek meydana getirmiştir.³²⁰ Önceki başlıkta serdedilen çeşitli nedenlerden ötürü bahsi geçen ihtisarı gerçekleştirmiş, şüphe içeren kıraatlerden uzak durmuş, kesin olan rivayetleri bir araya getirmiştir.³²¹

Oluşturduğu bu telifle kendisinden sonraki sürece yön veren, pek çok kesim tarafından hüsnü kabulle karşılanan İbn Mücahid'in sözü edilen bu kısaltması, âlimler tarafından birçok yönüyle tenkit de edilmiştir. Ona yapılan bu eleştirilerin genellikle “yedi rakamını tercih etmesi”, “telifine aldığı veya almadığı kıraatlerde isabetli davranmaması” gibi başlıklar etrafında şekillenmiştir.³²²

Şüphesiz İbn Mücahid'in en çok eleştirilen tarafı, eserini yedi kıraatten meydana getirmesidir. Çünkü yedi rakamının seçilmesi, “yedi harf” kavramı ile karışmaya yahut mushaf ulaştırılan şehir sayısına denk getirmeye çalıştığı tespitin yapılmasına sebep olmuştur. Özellikle de yedi harf ile yedi kıraati aynı anlama getirdiğine yönelik eleştiriler kendisine çok yöneltilmiştir. Söz konusu ihtisar sebebiyle yedinin dışında kalan okuyuşların şaz olarak algılanmasına sebebiyet verdiği düşüncesi de dillendirilmiştir.³²³

Başlığın çok dışına çıkılmaması gayesiyle burada söz edilen eleştirilerin kimler tarafından hangi teliflerde ve hangi noktalara temas edilerek yapıldığı mevzularına girilmeyecektir.

³¹⁸ Maşahî, *Kıraat İlmi*, 55, 56.

³¹⁹ Mekkî, *el-İbâne*, 87; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 160.

³²⁰ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 53, 80; Mekkî, *el-İbâne*, 87.

³²¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 49; Mekkî, *el-İbâne*, 86.

³²² İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/83, 84.

³²³ Mekkî, *el-İbâne*, 90; Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*, 162.

Ancak toplu bir şekilde zikredilecek olursa ilk asırlar göz önünde bulundurulduğunda muhtelif eleştiriler sunan ulemâ Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî, Ebû Şâme el-Makdisî, İbn Cezerî, Nisâburî (ö. 381/992), Ebu'l-Fazl er-Râzî (ö. 454/1062), İbn Hazm (ö. 456/1063), Ebu'l-Kâsım el-Hüzelî (ö. 465/1072), İbn Mes'ûd el-Beğavî (ö. 516/1123) şeklinde sıralanabilir.³²⁴

2.1.3.1.3. Kayrevanlı Kıraat Âlimlerinin Kıraatlerin Sınırlandırılmasına Yönelik Görüşleri

Kıraatlerin yedi ile sınırlandırılmasına yönelik İslâm aleminin çeşitli yörelerinden olan kurrâ tarafından serdedilen tenkitler, görüşlerine ulaşılabilen Kayrevanlı kurrâ nezdinde de aynı konular üzerine gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere az da olsa görüşlerine ulaşılan Kayrevanlı kıraat ulemâsının eleştirileri de “yedi rakamının seçilmesi”, “seçilmeyen kıraatlerin şaz olarak addedilmesi”, “telife dahil edilmesi yahut edilmemesi gerektiği düşünülen kıraatler”, “râvî sayısının iki ile sınırlı kalması” gibi konular etrafında şekillenmiştir.

Her ne kadar Kayrevan ulemâsı tarafından çeşitli eleştiriler yöneltile de İbn Mücâhid'in tasnifi olan yedi kıraat düzeni Kayrevan'da kabul görmüştür. Aynı durum Endülüs de dahil olmak üzere Mağrib'in tamamında görülmektedir.

Bu başlıkta Kayrevanlı ulemâyı temsil eden çoğunlukla Mekkî b. Ebî Tâlib ve Mehdevî olmuştur. Zira kıraat ilmine yönelik görüşlerini teliflerinde sunan genellikle bu iki âlim olmuştur. Diğer Kayrevanlı ulemânın da birçok telifi bulunmaktadır ancak onlar eserlerinde yedi ile sınırlandırılması, neden yedi dışında kalanların tercih edilmediği vs. gibi hususlarda görüş beyan etmemişlerdir. Her ne kadar bu iki âlimin tüm Kayrevan ulemâsını temsil ettiğini söylemek iddialı bir söylem olsa da elde bulunan imkânlar nispetinde sözü edilen konularda günümüze görüşleri ulaşan kişiler genellikle Mekkî ve Mehdevî olduğu için onların bazı tenkitleri aktarılacaktır. Sözü edilen iki kıraat âliminin Kayrevan'ın en meşhur kıraat âlimlerinden olmaları ve Kayrevan'da birçok talebe yetiştirdikleri düşünülürse onların görüşlerinin Kayrevanlı ulemânın tamamını temsil mesabesinde olduğu kabul edilebilir.

³²⁴ İbn Cezerî, *en-Neşr*; Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, thk. Alî b. Muhammed el-İmrân (Mekke, 1998), 213, 214.

2.1.3.1.3.1. Yedi Adedinin Seçilmesi Konusundaki Eleştirileri

Kayrevanlı kurrânın İbn Mücahid'e yönelik tenkitleri, Kayrevan dışındakilerde olduğu gibi genellikle sınırlandırma faaliyetini yedi rakamına hasretmesidir. Bu hususta yüksek perdeden eleştiri yapan Kayrevanlılardan biri Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'dir. Kayrevanlı âlim: "Mevcut olan kıraatleri yedi adedine hasrederek sınırlandıran kişi, üzerine düşmeyen ve gereksiz bir iş yapmış, böylelikle de halka bir hayli zorluk çıkarmıştır. Ayrıca bu tasnif sebebiyle idraki zayıf olan bazı kişiler hadislerde yedi harf ile kastedilen mananın yedi kıraat olduğu hatasına düşmüşlerdir. Bu iki durum her ne kadar birbirinden ayrı olsalar da bu kayıtlama sebebiyle yanlış anlaşılma durumu ortaya çıkmıştır. Bu yanlış anlaşılma ilerleyen zamanlarda başka yanlış görüşleri de tetiklemiştir. Yani "bu işe kalkışan zat eğer yediden farklı bir rakamı tercih etseydi sözü edilen hatalı anlayışlara mahal olmayacaktı." şeklindeki görüşünü serdederek kıraatlerin yedi sayısı ile sınırlandırılmasını tasvip etmediğini ve bir tahdid yapılacaksa da başka bir sayının tercih edilmesi gerektiğini net bir şekilde ifade etmiştir.³²⁵ Mehdevî zikredilen beyanında yedi rakamının seçilme sebebine dair bir fikir öne sürmemiştir. Ancak onun bu tenkitleriyle İbn Mücâhid'i kastettiği aşikar görünmektedir.

Kayrevanlı diğer âlim Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî gibi yüksek seviyeden bir eleştiri sunmasa da bazı tespit ve eleştiriler sunmuştur. İbn Mücahid'in mezkur sayıyı şu sebeplerle seçtiğini söylemiştir: "Kıraatlerin yedi sayısı ile sınırlandırılmasının iki sebebi olsa gerektir. Birinci neden Hz. Osman'ın istinsah ettirerek bazı şehirlere yolladığı mushaflar ile kurrâ sayısını eşit hale getirmek, diğeri ise yedi harf ile alakalı hadislerdeki adedi ile kurrâ sayısını denklemdir. Bununla beraber kurrâ ve râvîlerin sayısı belirlenen miktardan çok daha fazladır."³²⁶ Mekkî, burada İbn Mücahid'in birkaç sebepten ötürü bu sınırlandırmayı tercih ettiğini söylemiş, "kurrâ ve râvîlerin mezkur sayıdan daha az veya fazla olmasında beis bulunmamaktadır." sözü ile söz konusu hudutlandırmanın sıhhatli olmadığına işaret etmiştir.

³²⁵ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 212, 213.

³²⁶ Mekkî, *el-İbâne*, 90.

2.1.3.1.3.2. Yedinin Dışında Kalan Kıraatlerin Şaz Olarak Algılanmasına Yönelik Eleştiriler

Kıraatle alakalı birçok görüşüne ulaşılabilen Kayrevanlı kurrâdan Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'nin İbn Mücâhid'e yönelik tenkitleri yukarıda zikri geçenlerle sınırlı değildir. Bu iki Kayrevanlı kıraat âliminin ona yönelttiği eleştirilerin önemli bir kısmı da dışarıda kalan kıraatlerin şaz olarak algılanmasına neden olmasına dairdir. Nitekim Mehdevî bu noktaya alakalı olarak “Sonradan gelen ulemâ meşhur beş İslâm beldesindeki kıraat birikiminin Nâfi‘, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, İbn ‘Âmir, ‘Âsım, Hamza ile Kisâi’ye mahsus kılınmasını, onların daha şöhretli ve yaygın olmalarıyla ilişkilendirmişlerdir. Ancak insanların ekserisi adı geçen yedi kıraate ittibâ etmeyi farz gibi addetmiş, hatta belki bu yediyi oluşturan dairenin dışında kalan birçok kıraati haram yahut kusurlu olarak nitelemişlerdir. Günümüzde geçerli olan ve sıhhat şartlarına sahip olan kıraatlerin hiçbirinin reddedilmemesi gerektiği gibi, dışarda kalıp da sıhhatli olanların kabul edilmesi de gereklidir.” demiştir.³²⁷ Mehdevî “sonradan gelen âlimler” ifadesi ile kastettiği İbn Mücahid’i, yedinin dışında kalan kıraatlerin şaz olarak telakki edilmesine sebep olmakla itham etmiş ve sıhhat şartlarını haiz olan kıraatlerin sadece belirtilenlerden ibaret olmadığını, ayrıca bu sayının fazlalaştırılmasının daha munasip olacağını vurgulamıştır. Bununla birlikte o, bu sözleri ile yedi kıraat tasnifinde tercih edilen kıraatlerin sırf meşhur ve yaygın oldukları için seçilmeleri de doğru bulmadığını işaret etmiştir.

Söz konusu mevzu ile alakalı görüşünü aktaran diğer Kayrevanlı isim Mekkî b. Ebî Tâlib’tir. O, kıraatlerin yedi ile sınırlandırılması ile birlikte insanların “Hadislerdeki yedi harf ifadesinden maksat, yedi kıraattir.” gibi bir yanlış anlaşılmaya düştüklerini söylemiş, devamında ise “Asım, Hamza, Ebû Amr vb. gibi yedi sınırlamasının içerisindeki her bir kıraati, hadislerde geçen yedi harfin ayrı ayrı parçaları olarak düşünen kişi büyük bir yanlış anlaşılmanın içerisinde. Bu da yedi kıraat imamlarının tercih etmedikleri vecihlerin ve kıraatlerin tamamen yok hükmündeymiş gibi algılanmasına sebep olabilir. Ayrıca bu sebeple sahâbe ile tâbiünden aktarılan kıraatlerin sahih olma şartlarına sahip olan okuyuşları terk etme durumu ortaya çıkabilir. Çünkü böylesine bir görüşe göre yedi harf bizzat yedi imamın temsil ettiği kıraatlerden ibarettir. Öyle ki tedvin faaliyetleri

³²⁷ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 213, 214.

kapsamında eser kaleme alan kıraat âlimlerinin birçoğu, İbn Mücahid'in tercih ettiği yedi imamdan farklı olarak onlarca kişi ve o kişilere ait kıraatler sunmuşlardır. Hatta bazıları ilgili kitaplarında o yedi imamdan kimisine yer bile ayırmamışlardır.”³²⁸ şeklinde tespitlerde bulunmuştur.

2.1.3.1.3.3. Râvî Sayısının İki ile Kayıtlanmasına Yönelik Eleştiriler

İbn Mücahid kıraatleri yedi ile, her bir kıraati de iki râvî ile sınırlandırmıştır. Bu uygulaması neticesinde muhtelif âlimler tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Görüşlerine ulaşılabilen bazı Kayrevanlı kıraat âlimleri de bu hususta bazı fikirler öne sürmüşlerdir.

Kayrevan'ın meşhur kurrâsından Mehdevî, bahsi geçen hususta İbn Mücahid'e oldukça net ve açık birtakım tenkitler yöneltmiştir. Yedi kıraat sınırlandırmasından dolayı insanların yedinin dışında bırakılan kıraatleri okumayı çok yanlış bir şey gibi algılamaları durumunun ortaya çıktığını söyleyen Ebu'l-Abbâs, bu husustaki açıklamalarına ilaveten râvî sayısının iki ile kısıtlanmasıyla alakalı da: ”Diğer taraftan dikkatsiz ve gayretsiz bir kişi, her bir kıraat için iki adet rivayet belirlemiştir. Yani aynı imama ait bu iki râvîden bir başka rivayet gelse bile geçersiz olarak görülmüştür.”³²⁹ ifadesini kullanmıştır. Özellikle bu hususu Mehdevî çok ağır eleştirmiş, İbn Mücahid'i özensizlikle suçlamıştır. Kıraatleri yedi ile sınırlandırmasına ilaveten râvî sayısını da ikiye hasretmesi onu çok rahatsız etmiştir. O hem kıraatlerin sınırlandırılmasına hem de râvîlerin sadece iki sayısı ile kayıtlanmasının asla uygun bir hareket olmadığını belirtmiştir.

Kayrevan kıraat ulemâsından Mekkî b. Ebî Tâlib de bu hususla alakalı olumsuz görüş bildirenlerdendir. O, kıraatlerin yedi ile sınırlandırılmasının uygun olmadığını belirtmiş ve devamında da: Kurrâ adedi yedi ile tayin edilmiştir ancak bundan daha az veya fazla olarak belirlenmesinde bir engel yoktur. Ayrıca güvenilir olarak kabul edilen râvîlerin sayısı belirlenen adetten daha fazladır.”³³⁰ ifadesini kullanmıştır. Yine bir başka ifadesinde Mekkî: “Bir kıraat eğer sıhhat şartlarını sağlıyorsa kaç kişiden rivayet edilirse edilsin kabul görmelidir. Çünkü kıraatler râvî adedine göre değil, sıhhat şartlarına bakılarak makbul olur veya olmaz. En önemli kıstas budur.” şeklinde bir tespitte

³²⁸ Mekkî, *el-İbâne*, 36, 37.

³²⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/36, 37; İbn Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn*, 213, 214.

³³⁰ Mekkî, *el-İbâne*, 90.

bulunmuştur. Bu sözlerden de onun râvî adedinin iki ile kısıtlanmasına sıcak bakmadığına işaret etmektedir.

2.1.3.1.3.4. Yedi Kıraatin İçine Alınan/Alınan İsimlerde Doğru Davranılmadığı Konusundaki Eleştiriler

Kıraat âlimlerinin, yedi sınırlamasıyla alakalı olarak İbn Mücahid'e yönelttikleri eleştirilerden biri de yedinin içinde yer alan bazı kıraat imamlarının bu tasnifte bulunmaması, dışarıda kalanlardan bazısının ise sınıflandırmaya dahil edilmesinin lazım olduğuyla ilgilidir.

Sözü edilen durumla alakalı olarak Kayrevanlı kıraat âlimi Mekkî b. Ebî Tâlib, “Yedi harfin yedi kıraatle aynı şey olduğu görüşü nasıl kabul edilebilir! Kisâî, halife Me'mûn (ö. 218/833) zamanında yediye dahil edilmiştir. Esasen ondan daha önce yedi kıraatte İmam Ya'kûb bulunmaktaydı. İbn Mücahid İmam Kisâî'yi ekleyerek, İmam Ya'kûb'u dışarıda bıraktı. Kisâî zaten Hamza'dan ve diğer imamların bazısından kıraat aldığı halde bu seviyeye çıkartılması uygun mudur? Ayrıca Hamza'nın kıraati, yedi kıraatin bir cüzü olduğuna göre, onun içinden nasıl bir başka kıraat çıkartılır da Kisâî'nin okuyuşu o yedinin içerisinde müstakil olarak kabul edilir!³³¹ şeklinde beyanlarını sunmuştur.

Mekkî aslında bu açıklamalarını yedi harf ile yedi kıraatin aynı şeyler olmadığını beyan maksadıyla kullansa da İbn Mücahid döneminden önce imam Yâ'kûb kıraatinin meşhur kıraatler içerisinde zikredildiğini; ancak Kisâî'nin onun yerine tercih edildiğini açıklamıştır. Yani o, esasında bir başka konuyu izah ederken sözü edilen imam tercihinin de içine sindiremediğini izhar etmiştir.

2.1.4. Hicrî İlk Dört Buçuk Asırda Kayrevan Mushafları ve Özellikleri

Kayrevan Eserî Kütüphanesi (Kayrevan Tarihî Kütüphanesi) Kayrevan literatürüyle alakalı en önemli kaynaktır. İçerisinde on binlerce eser barındırmaktadır. Tarih, coğrafya, matematik gibi ilimlerle alakalı kitapların yanında İslâmî ilimlerle ilgili de binlerce eser bulunmaktadır. Kütüphanede tam halde yahut parça halinde de binlerce mushaf olduğu tespit edilmiştir. 693/1294 ve 809/1406 senelerine ait iki büyük fihristi bulunan Kayrevan Kütüphanesi'nin bu iki verisi karşılaştırıldığında birçok eser ve mushafın da kalbolduğuna dair çıkarımlar yapılmıştır. Araştırmacı Muhammed en-Neyyâl'in tespitine

³³¹ Mekkî, *el-İbâne*, 36-39.

göre günümüzde Kayrevan Kütüphanesi'nde 39.405 varakanın bulunduğunu ifade etmiştir.³³² Tabii ki bu bölümde aktarılabilecek mushafların söz konusu 39.405 varakanın tamamını içermesi mümkün değildir. Zira bu durumda çalışmanın sınırlarının dışına çıkmış olunabilir. Burada dönemin özelliklerini yansıtan, çoğunlukla yazanı veya vakfedeni tespit edilebilecek kadar bütünlüğü olan mushaflar ele alınarak, Kayrevan'daki mushaf yazım durumu ve kıraat ilmine dair veriler elde edilmeye çalışılacaktır.

Fetih gayesiyle İfrîkiye'ye gelen ve Kayrevan şehrinin tesisinde önemli rol oynayan sahâbe ve tâbiînin, beraberlerinde bölgeye getirdikleri mushaflardan kimi zaman kesin, kimi zaman ise tahminî verilerden yola çıkılarak bahsedilmiştir. Örneğin Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir el-Cühenî gibi sahâbenin fetih ordularıyla İfrîkiye'ye geldiklerine, beraberlerinde mushaf bulundurdıklarına yahut bulundurma ihtimallerine de değinilmiştir. Tâbiînden ise İsmâîl b. Ubeyd (ö. 107-725) ve Haneş b. es-San'ânî (ö. 100/718) gibi zatların mushaflarına temas edilmiştir. Ayrıca Züheyr b. Kays el-Belevî, İbn Abbâs'ın azatlı kölesi İkrime ve Ca'sel b. Hâ'ân gibi zatlarında yanlarında mushaf getirdiklerine dair ifadeler zikredilmiştir.

Kayrevan şehri yaklaşık dört buçuk asır ilmî bir başkent olma hüviyetine sahip olduğu için birçok mushaf bölgede yazılmış yahut bölgeye getirilmiştir. Bazı eski mushaflarla alakalı da çok net olmayan bilgiler sunulmuştur. Yani Kayrevan'a nispet edilen ancak, sıhhati konusunda tereddüt edilen bilgiler de mevcuttur. Örneğin Muaviye b. Hudeyc'e (ö. 52/672) nisbet edilen mushaf böyledir. Düvelü'l-Arabiyye Üniversitesi'nin 1954 yılında yayımladığı bir dökümde söz konusu mushafın Hudeyc b. Meûne b. Seleme el-Ensârî isimli bir zata ait olduğu ve Kayrevan şehrinde Ukbe b. Nâfi'e hediye maksadıyla Mağrib hattıyla yazıldığından bahsedilmiştir. Salâhuddîn el-Müncid isimli Arap hattı araştırmacısı ise söz konusu mushafa çok yakın tarihlerde ve bu kez Muâviye b. Hudeyc b. Mesleme el-Ensârî ismine nispet edilen bir mushaftan bahsetmektedir. Bu iki mushafın aynı mushaf olup olmadığı ile alakalı net bilgilere ulaşılamamakla birlikte Kayrevan yöresindeki mushafları araştıran Hind Şelebî hicrî birinci asırda yazılan bu iki mushafın

³³² Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-muntessifi'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 67, 68; Muhammed el-Behlî Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye bi'l-Kayrevan* (Tunus: Menşûrâtü Dâru's-Sikâfe, 1963), 1-7.

farklı mushaflar olduğu, ilkinin pek sıhhatli bir dayanağının olmadığı tespitiyle konuyu netleştirmeye çalışmıştır.³³³

Düvelü'l-Arabiyye Üniversitesi'nin fihristinde sözü edilen Kayrevan mushafı ile beraber hicrî birinci asırda Kayrevan'da bulunduğu ifade edilenlerden biri de Abderî'nin bir seyahati sırasında gördüğü mushaftır. O, hicrî yedinci yüzyılda Kayrevan'a gerçekleştirdiği rihlesinden bahsederken "Kütüphaneye girdim ve bize doğu hattıyla yazılmış birçok mushaf çıkardılar. Onların arasından bir tanesi iki kapak arasında tüm Kur'ân'ı içine almıştı ve çok açık, güzel bir doğu yazısı ile yazılmıştı. Uzunluğu iki buçuk, eni ise bir buçuk karıştı. Hatta bana bu mushafın Hz. Osman'ın batıya yolladığı mushaf olduğunu ve onu Abdullah b. Ömer'in yazdığını söylediler." şeklinde ifade etmiştir.³³⁴ Söz konusu mushaf ile alakalı Abderî ve ondan nakil yapanlar haricinde başka bahseden olmamıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflardan bir tanesinin Kayrevan yahut İfrîkiye'ye yollandığına dair de kuvvetli bir kanıt yoktur. Ayrıca İfrîkiye'nin fethinin gerçekleştiği 27/648 yılındaki askerî harekattan sonra orada tam manada bir Müslüman nüfusu oluşmamıştır. Yani yakın yıllarda çoğaltılan mushaflardan birinin İfrîkiye'ye yollanma ihtimali oldukça zayıf görülmüştür. Çünkü her ne kadar fetih 27/648'de gerçekleşmişse de Müslüman nüfusun çoğalması ve yerleşmesi, bölgenin bir İslâm yurdu halini alması 50'li yılları yani Kayrevan şehrinin tesis edildiği dönemi bulmaktadır. Durum böyle olunca 25/646 ile 33/654 yılları arası gerçekleştiği düşünülen istinsah çalışmasından sonra bu bölgeye mushaf yollanmış olması çok zayıf bir ihtimal olarak kalmaktadır. Abderî'nin Kayrevan seyahatinin gerçekleştiği 688/1289 yılından dört sene sonra Kayrevan kütüphanelerinin kaydını tutan 692/1293 tarihli bir fihristte de Hz. Osman'ın bölgeye yolladığı bir mushafa değinilmemiştir. Ayrıca Abderî'nin, mushafın yazarı olarak ifade ettiği Abdullah b. Ömer'in Hz. Osman'ın istinsah heyetinde olmadığı da bilinmektedir.³³⁵ Tüm bu veriler düşünüldüğünde Abderî'nin gördüğü mushafın Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği değil, istinsah edilen mushaflardan biri kaynak kabul edilerek yazılan bir mushaf olduğu bilgisi kuvvetli durmaktadır.

³³³ Salâhuddîn Münîd, *Dirâsât fî târîhi hattî 'l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâyeti 'l-asri 'l-Emevî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1972), 64-83; Lütfî Abdülbedî, *Fihrisü 'l-mahtûtâtî 'l-musavver* (Kahire: Ma'had İhyâi Mahtûtâtî 'l-Arabî, 1954), 9; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 48-52.

³³⁴ el-Abderî, *Rihletü 'l-Abderî*, 161, 162.

³³⁵ Hüseyin Münîs, *Fethu 'l-Arab li 'l-Mağrib* (Mısır: Mektebetü's-Sikâfeti'd-Dîniyye, ts.), 98, 105-107; Sâlih Subhî, *Mebâhis fî ulûmi 'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1977), 78-89.

Hicrî birinci asırda her ne kadar çok kuvvetli rivayetler olmasa da Kayrevan'da bulunduğu ifade edilen mushaflar bu şekildedir. Hicrî ikinci asır da ilk asır gibi mushaf ile alakalı çok fazla bilginin olmadığı hatta kıyas edildiğinde birinci asra göre daha az veriye sahip olunan bir asırdır. İlk iki asırdaki durum üçüncü asra gelince değişmektedir. Özellikle üçüncü asrın sonlarından, Kayrevan'ın hem siyasî hem de ilmî başkent olma özelliğinin sona erdiği beşinci asrın sonlarına kadar olan süreçte birçok mushaf yazılmış ve kütüphanelere vakıf olarak bırakılmıştır. Tarihî Kayrevan Kütüphanesi'nde bahsi geçen süre aralığında Kayrevan'da yahut başka İslâm yurtlarında yazılarak Kayrevan'a getirilmiş ve vakfedilmiş olan birçok mushafa rastlamak mümkündür.³³⁶

Musannıfların, Kayrevan'da yazılan kitap ve mushaflara evlatlarının doğum tarihlerini not düştükleri aktarılmıştır. Buna benzer bir durumun bulunduğu Kayrevan Kütüphanesi'ndeki bir mushaf nüshasında 259 tarihi kayıtlara geçmiştir. Ayrıca yine Kayrevan Kütüphanesi'nde Abdullah b. Tâlib el-Kâdî'nin (ö.275/888) olduğu ileri sürülen bir mushafın da bazı kısımları bulunmaktadır. Yine hicrî üçüncü yüzyılda Kayrevan'da hattının güzelliği ile meşhur olan İbn Esbât (ö. 279/892) tarafından yazılmış, tüm Kur'ân'ı kapsayan tek bir parça halinde bulunan bir mushaftan da bahsedilmektedir. Üçüncü asrın kayıtlara geçmiş mushaflarından bir diğeri de Benî Ubeyd'den fitnesinden kaçarak Kur'ân'ı çok okumasıyla bilinen ve Ebû Muhammed Yûnus b. Muhammed el-Verdânî (ö. 299/911) isimli bir zata ait olan mushaftır. Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan ve üzerinde musannıf ismi ve birtakım bilgilerin yer aldığı en önemli üçüncü asır mushaflarından bir diğeri ise Ebû Eyyûb isimli bir zatın azatlı kölesi olan Fadl isimli bir kadının mushafıdır.³³⁷

Hicrî üçüncü yüzyılın özellikle son bölümünde Kayrevan'da mushafların insanların kolay ulaşabilecekleri konumlarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Yani Müslümanların mushafa ulaşma sıkıntısı yaşamadıkları ifade edilebilir. Kaynaklara düşen mushaf örnekleri bunu ifade etmektedir ancak bunun daha kuvvetli delili Kayrevanlı âlim İbn Sahnûn'un üçüncü asırda kaleme aldığı *Âdâbu'l-muallimîn* isimli kitabıdır. İbn Sahnûn söz konusu telifinde Kur'ân talebesinin ve öğreticisinin uyması gereken kuralları aktarmış ve bir çocuğun

³³⁶ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 5.

³³⁷ Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 2/220; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1/422, 423; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed Endülü'sî Vezîr, *el-Hilelü's-sündüsiyye* (Tunus: Matba'atü'd-Devleti't-Tûnusiyye, 1970), 1/320; İbrahim Şebbûh, *Siclün kadîm li-mektebeti Câmi'u'l-Kayrevan* (Kahire, 1957), 8.

Kur'ân'ı ezberlemese dahi musfaha bakarak irabına dikkat ederek onu hatmetmesinin lüzumlu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bir çocuğun mushaf hususunda dikkat etmesi gereken edepleri de kitabına almıştır. Örneğin ona abdestsiz dokunmama noktasının altını çizmiştir. İşte İbn Sahnûn'un bu ifadeleri de mushafların o dönemde küttâblarda ve mescidlerde bulunduğu, çokluğuyla alakalı bir veri sunmasa da yaygın ve ulaşılabilir olduklarına işaret olarak kabul edilmiştir.³³⁸

İbn Sahnûn'un mushaf kiralamakla alakalı bir bahis açması da mushafların ulaşılabilir ancak az sayıda olduğuna işaret etmektedir. Hicrî üçüncü asırda Kayrevan'da mushafların yaygın ve ulaşılabilir olması ancak çok sayıda olmaması birkaç nedenle izah edilmektedir. Birinci sebep; o dönemde kağıt maddesi yeni de olsa ortaya çıkmış ve kağıtla yazılmış kitap örnekleri az da olsa olmasına rağmen, mushafın üzerine yazılacağı malzeme daha çok hayvan derisi (parşömen) olarak tercih edilmekteydi.³³⁹ Hayvan derisi de kolaylıkla bulunabilen bir malzeme değildi. Kayrevan Kütüphanesi'nde kağıtla yazılmış mushaflar da bulunmaktadır. Örneğin yukarıda bahsi geçen İbn Esbât'ın mushafı ve diğer birçok mushaf böyledir.³⁴⁰ Fakat mushaf kaleme alan kişilerin tercihi büyük çoğunlukla hayvan derisi olmuştur. Diğer bir sebep ise mushaf yazmanın büyük bir gayret ve ihtisas gerektirdiği gerçeğidir. Ayrıca bununla birlikte Kayrevanlı İfrîkiye ulemâsının tevkîfî mushaf hattına ittibâ konusuna da bir hayli önem vermesi çok sayıda ve hızlı bir mushaf yazımı olmamasına sebep olmuştur.³⁴¹

Üzerinde kime ait olduğuna dair bilgi yahut musannıfı ile alakalı rivayet bulunan hicrî dördüncü asır Kayrevan mushaflarına ait bir takım bilgiler de kaynaklarda yer almaktadır. Bu kaynaklar daha çok Kayrevan Kütüphanesi'nin çeşitli tarihlerde sicilini tutan kayıtlardan ve fihristlerden oluşmaktadır. Örneğin hicrî dördüncü asırda Ebû Abdillâh Muhammed el-'Assâl'in (ö. 346/957) kaleme aldığı ve cüzlere ayrılmış olan bir mushafın varlığından bahsedilmektedir.³⁴² Hicrî dördüncü asırda yazılan bir diğer mushaf ise Ebû İshâk es-Sebbâî (ö. 356/966) isimli zata ait olan ve halihazırda Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan mushaftır.³⁴³

³³⁸ İbn Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 108, 113.

³³⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim*, 239.

³⁴⁰ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 8.

³⁴¹ el-Mu'tesimillâh Tâhir b. Sâlih b. Ahmed Cezâirî, *Kitâbü't-Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân 'alâ tarîki'l-itkân* (Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1916), 178, 179.

³⁴² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/51.

³⁴³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/124.

Hicrî beşinci asra gelindiğinde ise fihristlerde, Kayrevan'da yazılmış yahut Kayrevan'daki kütüphane ve camilere vakfedilmiş daha çok mushafa rastlamak mümkündür. Bunun sebebi günümüze daha yakın bir zaman olmasıyla açıklanabileceği gibi daha ziyade söz konusu dönemde Kayrevan'da Sanhâciyye Devleti'nin hüküm sürmesi ile de ilişkilendirilmiştir. Zira sanata, kitap neshetmeye, yazı güzelliğine ve kitap süslemeye önem veren bu yönetim döneminde genel manada nesih, neşir ve sanat faaliyetleri artmıştır.³⁴⁴

Beşinci asırda yazılan ve vakfedilen mushaflardan biri Mu'iz b. Bâdîs'in (ö. 454/1062) Kayrevan Câmisi'ne vakfettiği mushaftır.³⁴⁵ Yine bu asırdaki önemli mushaflardan biri ise Mu'iz b. Bâdîs'in halası olan Ümmü Milâl'e³⁴⁶ (ö. 414/1023) ait olan mushaftır. Ümmü Milâl'in bu mushafının büyük bir bölümü günümüzde Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³⁴⁷ Diğer bir beşinci asır Kayrevan mushafı ise yine Bâdîs ailesine mensup olan Hâdinetü Ebî Menâd Bâdîs³⁴⁸ (ö. 420/1029) isimli kadına ait olan ve kendisinin 410/1020 senesinde Kayrevan Camisi'ne vakfettiği mushaftır. Günümüzde bu mushafın bir kısmı Kayrevan Kütüphanesi'nde ziyaret edilebilmektedir.³⁴⁹ Bu asırdaki mushaflardan bir tanesi de Mu'iz b. Bâdîs'in kız kardeşi olan Ümmü'l-Ülûvv'ün mushafıdır.³⁵⁰ Üçüncü asırdaki Fadl mushafı gibi Ümmü Milâl, Hâdîne ve Ümmü'l-Ülûvv mushaflarının da bir kadın tarafından kaleme alınması yahut bir kadına ait olması, kadınların kiraate ve Kur'ân hattına verdikleri önemi göstermesi bakımından kıymetlidir. Buraya kadar zikredilen beşinci yüzyıl mushaflarının ortak özelliği Sanhâcî yönetiminde söz sahibi olan sülaleye ait olmalarıdır. Ayrıca mushafların çoğu kadınlara aittir yahut kadınlar tarafından kalame alınmıştır. Bunların dışında hükümrân aileye ait olmayan beşinci asır mushaflarından bazıları ise 413/1022 yılında İmrân b. Ahmed b. el-Belevî'nin ve 424/1033 yılında Hamza b. İbrahim el-Esrârî'nin vakfettikleri mushaftır. Ayrıca bir de 430/1039 senesinde vakfedilen ancak vakfeden bilgileri silinmiş olan bir mushaftan da bahsedilmiştir.³⁵¹

³⁴⁴ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 63, 64.

³⁴⁵ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 2.

³⁴⁶ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisiyye* (Tunus: Matba'atü Tûnusiyye, 1966), 69-77.

³⁴⁷ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 18-20.

³⁴⁸ “Hâdîne” kelimesi “bakıcı, dadı, mürebbiye” anlamalarına gelmektedir. Burada Ebû Menâd Bâdîs'in bakıcısının mushafından söz edilmektedir. Bk. Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 64.

³⁴⁹ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 14, 23, 24; Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisiyye*, 80-84.

³⁵⁰ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 2; Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisiyye*, 77-80.

³⁵¹ Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 65.

Kayrevan Kütüphanesi'nde, Kayrevan Câmîsi'nde ve Kayrevan'ın çeşitli kütüphane ve mescidlerinde kayda girmiş, günümüzde bir kısmını ya da tamamını ziyaret edebilme imkânı bulunabilen mushaflar bunlardır. Şüphesiz ki zikri geçen mushafların haricinde de hala araştırılıp bulunmayı bekleyen mushaf yahut mushaf parçaları bulunmaktadır; ancak bu mushaflarla, yazı çeşit ve renkleri, noktalama, kıraat vb. gibi başlıklarda çıkarım ve tespitler yapabilme imkânının olduğu ifade edilebilir.

2.1.4.1. KAYREVAN MUSAFLARININ ÖZELLİKLERİ

2.1.4.1.1. Mushaf Tabiri ve Kayrevan Mushaflarında Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm Hz. Ebû Bekr döneminde toplanmış ve bu toplanan nüshaya çeşitli isim önerileri yapılmış, nihayet “mushaf” ifadesinde fikir birliği meydana gelmiştir. Ezherî bu ismin verilme sebebini onun iki kapak arasında toplanmış halde olmasına bağlamıştır. “Mishaf” olarak “mîm”in kesresiyle kullanımı da bulunmaktadır. Meşhur bir rivayete göre ise Hz. Ebû Bekr'in topladığı nüshaya “suhuf” isminin verildiği, Hz. Osmân'ın istinsah ettirdiği nüshalar için ise “mushaf” adının kullanıldığı ifade edilmiştir.³⁵²

Tüm İslâm alemine yayılan “mushaf” ifadesinin, net bir tarihle ifadesi zor olsa da İfrîkiye'de erken dönemlerde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Kayrevanlı âlim İbn Sahnûn'un hicrî ikinci asırda kaleme aldığı *Âdâbü'l-muallimîn* isimli eserinde bu tabiri kullanması, bu dönem ve öncesinde kullanıldığına işaret etmektedir.³⁵³

Kayrevan Kütüphanesi'ndeki mushafların bazısında vakfedilen tarih not edilmiş ayrıca farklı ifade ve tabirler ile vakfeden kişiye vurgu yapılmıştır. Mushafların ekserisinde vakfeden kişi, vakıf zamanı, vakdefilen yer, kimin kanalıyla vakıf yapıldığı, dualar vs. birçok detay yer alırken bazısında ise vakfedenin ismi harici pek fazla bilgi bulunmamakta, bazısında ise hiçbir malumat yer almamaktadır. Ayrıca Kayrevan mushaflarında bu ifadelerin sunum şekilleri de genelde birbirlerinden farklı özellikler taşımaktadır.³⁵⁴

Kayrevan mushaflarının isimlendirilmesinde de genelde “mushaf” kelimesi kullanılmıştır. Özellikle Sanhâcîler döneminde yazılan Mu'iz b. Bâdîs'in halası ve

³⁵² Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1974), 1/184; Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 4/149.

³⁵³ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 126, 127.

³⁵⁴ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 9-16.

bakıcısının mushaflarında “Mushaf-ı Ümmü Milâl” ve “Mushaf-u Hâdine” ifadeleri bulunmaktadır. Kayrevan mushaflarının bir kısmında ise “mushaf” yerine “rub‘a” kelimesine rastlanmaktadır. “Rub‘a” kelimesinin ilk dönemde “mushaf” tabiriyle birlikte kullanılan ifadelerden biri olduğu ve bu kelimeyi bizzat Hz. Osmân’ın Hz. Ebû Bekr döneminde yazılan mushafı kastederek kullandığı da nakledilmiştir. “Mushaf” tabirinin tek parça şeklinde bulunan nüshalar, “rub‘a”nın ise parça parça bulunan nüshalar için kullanıldığına dair görüşler de mevcuttur. Kayrevan mushaflarında her iki kelime kullanılsa da söz konusu anlam ayrımı gözetilmemiştir. Çünkü parça Kur’ân’ın bir cüzünü içeren bir Kayrevan nüshasında “mushaf” ifadesi, tüm Kur’ân’ı içine alan 424/1033 tarihli bir nüshada ise “rub‘a” tabiri kullanılmıştır. Yine Fadl mushafının dua ve bilgiler kısmında kullanılan müennes zamirlerinin da “mushaf” değil de “rub‘a”ya işaret ettiği aktarılmıştır.³⁵⁵

2.1.4.1.2. Mushafların Hacim ve Ölçüleri

İlk dönem mushaflar İslâm beldelerinde genel olarak büyük varak ve deri parçalarına yazılmıştır. Bunda Hz. Alî’den gelen “mushafları küçük parçalara yazmama” yönündeki rivayetin etkisi olduğu düşünülmüştür.³⁵⁶ Her ne kadar umumî manada böyle bir anlayış olsa da Kayrevan’da oldukça küçük mushaf örneklerine rastlanmaktadır. Hatta Kayrevan Kütüphanesi’ndeki küçük boyutlu mushafların, orta ve büyük boyutlulardan daha fazla olduğu nakledilebilir.³⁵⁷ Kayrevan mushaflarının boyları 14 cm ile 56 cm, enleri ise 9,6 cm ile 43 cm arasında değişmektedir.³⁵⁸

Mushafları küçük yazmaktan nehyetme konusu çoğunlukla Kur’ân yazısının açıklığını kaybetmesi, harf ve hareke hatalarına yol açma ihtimalinin olması endişesine dayandırılmıştır. Fakat sayfa boyları küçük olsa da büyük bir hat kullanılmış ve harfler oldukça açık bir şekilde yazılmıştır. Örneğin yukarıda ölçüsü de zikredilen 9,6 cm en ve 14 cm boya sahip olan Kayrevan mushafının bir satırında sadece dört veya beş kelimenin yazılı olduğu; bir sayfasında ise en fazla altı satır bulunduğu görülmektedir.³⁵⁹ Aynı durum orta büyüklükteki mushaflarda geçerlidir. Örneğin orta boylardaki meşhur Hâdine mushafının bir sayfasında ortalama beş satırın bulunduğu; bir satırında ise bazen bir bazen

³⁵⁵ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 13-19; Abdulvehhâb, *Şehîrâtü’l-Tûnisîyye*, 56.

³⁵⁶ Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 108.

³⁵⁷ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 244-248.

³⁵⁸ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 15-21.

³⁵⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 73, 74.

de iki kelimenin yer aldığı belirtilmiştir.³⁶⁰ Hal böyle olunca da Kayrevan mushaflarının çok parçalı olması sonucu kaçınılmazdır. Zira küçük sayfa ve büyük yazı olduğundan dolayı bazı mushaflar ancak otuz parçada tamamlanmıştır. Genel olarak da Kayrevan mushafları dört ila otuz parça arasında değişmektedir.³⁶¹ Bu tespitlerden yola çıkarak Kayrevan mushaflarının yaygın büyük mushaf anlayışından uzak olarak genellikle küçük ve orta boylarda; ancak sayfa ve satırlarındaki kelimelerin oldukça büyük ve az, bununla birlikte yazılarının da açık olduğu beyan edilebilir.

2.1.4.1.3. Kayrevan Mushaflarının Yazımında Kullanılan Malzeme

Kayrevan mushaflarında küçük hacim ve boyutlar tercih edildiği gibi, yazımda kullanılan malzeme olarak da çoğunlukla yazıma uygun hale getirilmiş ince deriler kullanılmıştır. Makdisî de hicrî dördüncü asırda Kayrevan Kütüphanesi'ne yaptığı bir ziyaretten bahsetmiş ve “Tüm defter ve mushafları rakk (deri) üzerine yazılıydı” şeklinde not düşmüştür.³⁶² Mushafların yazımında kullanılan söz konusu ince deriler ekseriyetle beyaz olup; mavi ve siyah renkli mushaflar da bulunmaktadır.³⁶³ Her ne kadar çok fazla renkli mushafa rastlanmasa da Kayrevan'da yazı yazılacak deri malzemeyi farklı renklere boyama konusu bir sanat olarak görülmüş ve oldukça fazla uygulanmıştır.³⁶⁴

Kayrevan mushaflarında hayvan derisi kullanımının yanında kağıt da tercih edilmiştir. Hicrî yedinci asırda kaleme alınan Kayrevan Kütüphanesi fihristinde de buna yönelik işaretler bulunduğu kaydedilmiştir. Kağıdın kullanımının çok fazla yaygın olmadığına da altı çizilmiştir. Ancak kağıt kullanımı yaygın olmasa da üçüncü asırda doğuda kullanılmaya başlanınca süratli bir şekilde Kayrevan şehrinde ve İfrîkiye bölgesinde de ulaşılabilir hale gelmiştir. Kayrevan'da üçüncü yüzyılda kolay ulaşılabilir olduğu halde kağıdın mushaf yazımında yoğun şekilde tercih edilmemesinin, Hz. Osman döneminde ve sonrasında yazılan mushaflara şekil olarak ittibâ etme kaygısından olduğuna dair tespitler vardır.³⁶⁵

³⁶⁰ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 13.

³⁶¹ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 344-350.

³⁶² Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 239.

³⁶³ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 7.

³⁶⁴ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 6-16.

³⁶⁵ Şebbûh, *Siclün kadîm*, 6-16; Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâratî'l-arabiyye bi-İfrîkiye't-Tûnusiyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/207, 208.

2.1.4.1.4. Mushaf Süsleri, İşaretleri, Fevâtihu's-Süver ve Mushafın Bölümleri

Mushaf yazısına başka bir süs veya işaret karıştırılmasının çirkin görüldüğüne dair sahâbeden gelen birtakım rivayetler vardır. Bu sebeple Osmânî mushaflarda Kur'ân ayetlerinin dışında başka bir unsura yer verilmemiştir. İstinsah edilen ilk mushaflar nokta, şekil, ayet işaretleri, tahmîs, ta'şîr vb. işaretlerden ve süslerden uzak olduğu bilinmektedir. Bu da yukarıda sözü edilen “mushafa başka unsurların ilave edilmesi” konusunun kerahet olarak görüldüğünü destekler niteliktedir.³⁶⁶

Kayrevan'da, söz edildiği üzere nokta ve harekesiz (şekil ve i'câm) bir mushaf bulunmamaktadır. Zira günümüzde hicrî ilk iki yüzyıla ait bir mushaf örneği mevcut değildir. Ancak hicrî üçüncü asırdan itibaren Kayrevan mushaflarına dair tespit ve incelemeler yapılabilmektedir. Bu süreden sonraki mushafların hemen hepsinde de işaretlemeler bulunmaktadır. Örneğin Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunan tüm mushaflarda sûre başlıkları (fevâtihu's-süver) yer almaktadır. Ayrıca sûre başlıkları ayetlerin yazımından farklı olarak kûfî bir hat ile hareke ve noktasız olarak kaleme alınmıştır. Bununla birlikte sûre başları çoğunlukla altın ile yazılmış; nadiren kırmızı veya mavi de kullanılmıştır. Üstelik bu sûre başları yine altın süslemeli bir çerçevenin içinde yer almıştır. Sûre başlıklarında çeşitli ibareler kullanılmıştır. Genellikle sûrenin ismi ve sûrede bulunan ayetlerin sayısı gösterilmiştir. Ancak Kayrevan'da bulunan mushafların sadece iki tanesinde diğerlerinden farklı bir sûre başlığı ifadesi söz konusudur. Medîne şehrinin yazım tarzına sahip olan ve Nâfi' kıraatine göre kaleme alınmış bu iki mushafta sûrenin ismi, inzâl olduğu yer, ayet adedi, kaç adet ayetin hangi şehirde inzâl olduğu, kelimelerin adedi gibi bilgiler yer almakta bir tanesinde de ilave olarak aynı adede sahip diğer sûreler zikredilmiştir. Ayrıca tüm bu bilgiler mushafların birinde daire içerisinde çok küçük olarak; mushafların diğerinde ise yine daire içerisinde ancak ayetlerin boyutuyla aynı büyüklükte yazılmıştır.³⁶⁷

Kayrevan mushaflarında görülen diğer işaretler ise, tahmîs ve ta'şîr işaretleridir. Bunlar bazı mushaflarda kullanılmış, bazısında tercih edilmemiştir. Çeşitli renkler ile kaleme alınan beş ayet ve on ayet sembolleri genellikle süslü yuvarlak dairelerden ibarettir. Beş ayet işareti genelde sarı renk ile gösterilmiş bazen de “hams” ifadesi yazılarak

³⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 4/183; Müncid, *Dirâsât fî târihi hattî'l-Arabî*, 42.

³⁶⁷ Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 16-23; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 78, 79.

vurgulanmıştır. On ayet işareti yerine de bazen “aşar” kelimesi yazılmış; ayrıca ta‘şîr, tahmîsten daha büyük tutulmuştur. Ayet işaretleri bazen meyilli bir çizgi veya üç nokta ile de gösterilmiştir. Bir, beş ve on ayet arasında kullanılan bu işaretlerin hemen hepsi altın ile yazılmış, bazen de kahverengi, kırmızı ve siyah renkler kullanılmıştır. Kayrevan mushaflarının bölümlendirilmesinde de genelde “cüz”, “südüs”, “süb”, “nısfü’s-süb” ve yirmi dört sayfayı temsil eden “kîrât” tabirleri tercih edilmiştir.³⁶⁸

2.1.4.1.5. Kayrevan Mushaflarında Harekeler, Noktalar ve Kıraatler

Mushaflarda harflerin harekelenmesi için “şekil”, görüntü olarak benzer harfleri birbirinden ayıran noktaları ifade etmek için ise genellikle “i‘câm” tabiri kullanılmıştır. Her ikisine birden “nukat” lafzı da kullanılmış; hatta bu tabir “harekeleme” kast edilerek ilk dönem ulemâsı tarafından daha çok tercih edilmiştir. Bazen de “harekeleme” ifadesi yerine “i‘râb” yahut “nahv” tabirleri seçilmiştir.³⁶⁹

Kaynaklar Kur’ân’ın Hz. Peygamber döneminde noktalar ve harekelerden hâlî olduğu hususunda ittifak halindedir.³⁷⁰ Ayrıca bu hususun, mushaf hattına uyarak Kur’ân’ın farklı kıraatler ile okunması noktasında okuyucuya genişlik sağlaması hikmetiyle ilişkili olduğu bildirilmiştir.³⁷¹ Durum böyle olsa da sahâbe dönemi ve sonrasında Kur’ân’ın lafzına hata karıştırma korkusundan dolayı mushaf yazımında birtakım işaretler kullanılmaya başlanmıştır.³⁷²

Kayrevan mushafları arasında hareke veya noktalama işaretleri kullanılmadan kaleme alınanlar da bulunmaktadır. Örneğin dördüncü yüzyıla ait Fadl mushafında ve Kadı Abdullah b. Hişâm (ö. 363/973) tarafından vakfedilen mushafta; beşinci asra ait Ümmü Milâl mushafının çoğunda ve Hâdine mushafında i‘câm bulunmamaktadır. Ayrıca bu durumda olan Kayrevan mushaflarından daha başka örnekler sıralamak da mümkündür.³⁷³

³⁶⁸ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 14-23; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 79-81.

³⁶⁹ Dâni, *el-Muhkem*, 22; İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu’l-Mesâhif*, 362; Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Alî el-Kalkaşandî, *Subhu’l-a‘şâ fî sinâ‘ati’l-inşâ* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1987), 3/151, 156; Müncid, *Dirâsât fî târihi hattı’l-Arabî*, 125.

³⁷⁰ Dâni, *el-Muhkem*, 2.

³⁷¹ Dâni, *el-Muhkem*, 3.

³⁷² Dâni, *el-Muhkem*, 2, 3.

³⁷³ Neyyâl, *Mektebetü’l-eseriyye*, 19-23.

Kayrevan mushafları i‘câm (noktalama) işaretlerinin şekilleri bakımından farklılık göstermektedir. Bazılarında harfleri birbirinden ayırt etmek için kare şeklinde küçük işaretler, bazılarında üzerinde bir çizgi olan yuvarlaklar ve bazılarında ise sadece küçük yuvarlaklar kullanılmıştır. Ayrıca bu işaretler çok yüksek oranda siyah renk ile yazılsa da nadiren kahverenginin de kullanıldığı aktarılmıştır.³⁷⁴

Harflerin mensup, mazmum, meksur hallerini belli etme kastıyla ilk kez Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) vazettiği; daha sonra Halîl b. Ahmed (ö. 170/786) tarafından hemze, şedde, işmâm, ravm gibi işaretlerin de ilave edilerek son şeklini alan hareke ve benzeri şekiller, İslâm dünyasının farklı yörelerinde çeşitli renklerle yazılmışlardır.³⁷⁵ Örneğin genellikle Medine ve Endülüs'te hareke, sükûn, şedde, tahfîf gibi şekiller kırmızı ile; hemzeler ise sarı ile belli edilmiştir. Iraklılar ise tüm harekelemeler için kırmızı rengi kullanmış; fakat sükûn ve şeddeyi mushaflarında göstermemişlerdir. Kûfe ve Basra yörelerinin bazı mushaflarında, şaz olan kıraatlerin hareketleri yeşil ile gösterilmiş, bazı mushaflarında ise yeşil meşhur okuyuşlar için kullanılmış ve şaz kıraatlerin hareketleri için kırmızı renk tercih edilmiştir. Çeşitli kıraatlerin bir mushafta gösterilmemesini savunan Dâni ise Kûfe ve Basralıların bu uygulamasını karışıklık olarak nitelendirmiştir.³⁷⁶

Kayrevan mushaflarının hareketlenmesinde çeşitli şekil ve renkler kullanılmıştır. İki adet mushafta ise hareke yazılmamıştır. Bunlardan biri üçüncü yüzyılda vakfedilen 15 satırlı, 31 cm'ye 40,5 cm boylarında olan mavi parşömen üzerine altın ile yazılmış ve güzel bir Kûfi hatta sahip olan mushaftır. Bu mushafta nadiren noktalama kullanılmış; fakat hareke hiç kullanılmamıştır. 5 satırlı, 10,9 cm ve 14,5 cm boylarında beşinci asra ait diğer bir Kayrevan mushafında da noktalamalar kullanılmış; ancak yine hareketlerin yazılması tercih edilmemiştir. Bunlar gibi birtakım istisnalar olsa da farklı şekil ve renklerde kaleme alınan hareketler Kayrevan mushaflarının çoğunda yazılmıştır. Örneğin bir kısım Kayrevan mushafında hareketler Irak yöresindeki gibi kırmızı ile yazılmış ve sükûn ile şedde işaretleri kullanılmamıştır. Bazılarında ise iki renk kullanılmıştır. Medine ile Endülüs'te olduğu gibi hareketler, şedde ve sükûn kırmızı; hemzeler ise sarı ile yazılmıştır.

³⁷⁴ Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/152; Müncid, *Dirâsât fî târihi hattî'l-Arabî*, 55; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 83.

³⁷⁵ Dâni, *el-Muhkem*, 3-8; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ*, 3/151.

³⁷⁶ Dâni, *el-Muhkem*, 19, 20.

Harekelendirmede yeşil ile kırmızı renklerin kullanıldığı Kayrevan mushafları da mevcuttur. Örneğin hareke ve hemzeler kırmızı ile; bir kelimenin farklı bir okunuş şekli ise yeşil ile kaleme alınmıştır. Bu usulün Irak'taki kullanımla benzer olduğu ifade edilebilir.³⁷⁷

Kayrevan mushaflarında farklı kıraati göstermek iki şekilde gerçekleşmiştir. Söz konusu mushaflarda ya bir kelimenin diğer kıraatle olan okunuşu ya da okunuşları yazılmış; yahut sadece farklı kıraat sebebiyle değişen harf veya hareke işaretlenmiştir. Ancak Endülüs usulüne göre yazılan yahut Endülüs kökenli kişiler tarafından kaleme alınan mushaflarda kelimelerin farklı okunuşları mushafa not düşülmemiştir. Bunun sebebinin de Endülüslü Dâni'nin bu hususla alakalı tutumu olduğu belirtilmiştir. Doğu beldelerinin usulüne göre yazılan mushaflarda ise farklı kıraatleri gösterme konusu oldukça yaygındır. Kayrevan'ın meşhur Fadl ve Ümmü Milâl mushafları da farklı kıraatleri gösterme konusunda birçok örneği barındırmaktadır. Bu mushaflarda farklı kıraatler çeşitli renklerle gösterilmiştir. Hem kıraatlerin hem de noktalama ve harekelerin renkleri konusunda Kayrevanlılar doğu ve batı adetleri arasında orta bir yol tutmuş her iki cenahın da özelliklerini kullanmışlardır. Renklerdeki bu durum sükûn, şedde gibi işaretlemelerde de geçerlidir. Örneğin sükûn işareti bazı Kayrevan mushaflarında Medine yöresinde olduğu gibi yuvarlak, bazılarında ise Endülüs yöresindeki gibi küçük bir silindir şekli ile belli edilmiştir.³⁷⁸

Netice olarak bazı Kayrevan mushalarının batı; bazılarının ise doğu yöresinin yazım özelliklerine sahip olduğu aktarılabilir. Bu da Kayrevanlıların resm konusunda yenilik ve değişikliklere açık olduklarına; farklı kültürlerden gelen alışkanlıkları değerlendirerek benimseyebildiklerine işaret etmektedir. Ayrıca coğrafi olarak batı ve doğunun arasında orta bir noktada bulunması, Kayrevanlıların çoğunlukla ilim için doğuya gitmeleri ve genellikle Endülüslü talebelerin ilim için Kayrevan'a uğramaları kültürel ve ilmî zenginliği artırdığı gibi resm ve hat konusundaki çeşitliliği de çoğaltmış görünmektedir.

³⁷⁷ Kalkaşandî, *Subhu'l-a 'şâ*, 3/147; Müncid, *Dirâsât fî târihi hattî'l-Arabî*, 50; Neyyâl, *Mektebetü'l-eseriyye*, 6-10.

³⁷⁸ Dâni, *el-Muhkem*, 19, 20, 86; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 88-91.

2.1.4.2. Kadim Kayrevan Mushaflarının Kıraat Yönü İle Tahlili

Mushaflar kıraat ilmi hususunda bilgi elde etmek, bazı tespitlere ulaşmak gayesiyle üzerinde çalışılan en önemli yazılı metinlerdendir. Bir yörenin kıraat birikimiyle alakalı tespitler yapılırken çoğunlukla ilk başvurulanan matbûâtın başında mushaflar gelmektedir. Ayrıca mushaflar Kur'ân ayetleri yazılırken nokta ve i'câmın kullanılıp kullanılmadığına yahut hangi renklerin ne gaye ile tercih edildiğine, kıraatlerin ne oranda kullanıldığına ve hangi kıraatlerin öne çıktığına dair çeşitli verileri elde etme hususunda önemli başvuru kaynaklarındandır. Mushaflar vasıtasıyla yörenin kıraat birikimine yönelik oldukça net tespitlere ulaşılabilmektedir.

Kayrevan kıraat birikiminin ve özelliklerinin tahlil edilmeye gayret edildiği bu çalışmada da Kayrevan şehrinde yazılmış yahut orada yazılmasa dahi bu şehirde vakfedilmiş olan mushafların kıraat özellikleri incelenmeye çalışılacaktır. Söz konusu mushaflar çoğunlukla orijinal ismi ile 'Mektebetü'l-Eseriyye bi'l-Kayrevan' olan eski Kayrevan Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hicretin ilk üç-dört asrına ait mushaf birikimi bazı İslâm beldelerinde daha az iken Kayrevan bu hususta mushaf çokluğuyla öne çıkmakta hatta bu özelliği ile araştırmacıların dikkatini celbetmektedir. Kayrevan mushaflarının bazıları tek bir kıraat sistemiyle pek çoğu ise birçok kıraatin gösterilmesiyle kaleme alınmıştır.³⁷⁹ Bu başlık altında Kayrevan'da yazılan önemli bazı mushaflar kıraat bakımından tahlil edilmeye çalışılacaktır.

2.1.4.2.1. Fadl Mushafı

Fadl Mushafı, üzerine yazılma tarihi not düşülen en eski Kayrevan mushafı olarak kayıtlara geçmiştir. Her ne kadar başka yerde yazılıp Kayrevan Eserî Kütüphanesi'ne vakfedildiği ihtimali düşünülse de yazıldığı tarih ile vakfedildiği tarihin aynı olması bu ihtimali oldukça uzak kılmaktadır. Hicrî üçüncü asra ait olan bu mushaf, Fadl isimli bir kadın tarafından kaleme alınmıştır.³⁸⁰

Fadl mushafı Ebu'l-Esved ed-Düelî usulünce³⁸¹ harekelenmiştir. Mushafın yazımında kırmızı ile yeşil olmak üzere iki adet renk kullanılmıştır. Kırmızı renk tâbî olunan asıl kıraati, yeşil renk ise ikinci kıraati temsil etmiştir. Kırmızı renk ile yazım şekli Irak ehlinin

³⁷⁹ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 59, 60.

³⁸⁰ Hind Şelebî, *el-Kırâat bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 192.

³⁸¹ Dâni, *el-Muhkem*, 4.

uygulaması olarak kabul edilmiştir. İkinci olarak tercih edilen kıraate yeşil rengin kullanılması da yine Kûfe ile Basra'da görülen bir yazım özelliğidir.³⁸²

Fadl mushafı yalnızca bir şehre ait olan mushaf yazım usulü sunmamaktadır. Yani sözgelimi tamamen Mekke, ya da tamamen Kûfe mushafının metodolojisini takip etmemektedir. Fadl'ın bu mushafında bazen Basra bazen Medine ve bazen de Kûfe mushafının yazım özellikleri ile karşılaşmaktadır.³⁸³ Ancak söz konusu mushafta ihtilâflı kelimelerin yazımında daha ziyade Basra mushafının usulünün takip edilmesi diikat çekici bir noktadır. Örneğin 'و كذلك زين لكثير من المشركين قتل أولادهم و شركاؤهم' ayetindeki 'شركاؤهم' kelimesi Mekke, Medine, Kûfe ve Basra mushafına uyumlu olarak 'و' ile yazılmıştır. Söz konusu kelime Şâm mushafında 'ى' ile yazılmıştır. Bu örnekte olduğu gibi birçok ihtilâflı noktada Fadl mushafı muhtelif yörelerin mushafına ittibâ etmiş ancak Şâm mushafına hiç tebeyyet göstermemiştir. Bununla birlikte Basra mushafına ise neredeyse tam uyum sağlamıştır. Şehir mushaflarına muhalefet ettiği bazı yerlere örnekler artırılacak olursa Enbiya Sûresi'ndeki 'أو لم ير' ile başlayan ayet aktarılabilir. Fadl mushafında bu şekilde yazılan ayet Mekke mushafında 'و' olmadan yazılmıştır. Medine mushafına olan muhalefeti için ise Şûrâ Sûresi'ndeki 'فيما' kelimesi örnek verilebilir. Fadl mushafında başında 'ف' harfi ile yazılan bu kelime Medine mushafında 'ف' olmadan kaleme alınmıştır. Kûfe mushafı ile ihtilâf ettiği noktaya ise Ahkâf Sûresi'ndeki 'حسنأ' ifadesi misal verilebilir. Zira Fadl mushafında bu şekilde yazılan kelime, Kûfe mushafında kelimenin evveline 'أ' ilavesi ile 'إحسانأ' olarak yazılmıştır.³⁸⁴

Diğer şehirlerin mushaf özellikleriyle kıyaslandığında Basra mushafı ile neredeyse hiç muhalefet etmeyen Fadl mushafının, takip ettiği ana kıraat incelendiğinde ise ekseriyetle Medine ehlinin kıraat özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Hatta bu mushafta tamamen Nâfi' kıraatine has olan beş adet veche yer verilmiştir. Yani tüm kıraatlere bakıldığında Nâfi' kıraati öne çıkmakta ancak ona ittibâ edilmeyen yerlerde de genelde Kûfe ekolünden Hamza ve Kisâî'nin usulünce yazıldığı bildirilmiştir. Kayrevan'ın, içerisinde yazım tarihi bulunan en eski mushafı olarak kabul edilen Fadl mushafı temel olarak Nâfi'

³⁸² Dâni, *el-Muhkem*, 20.

³⁸³ Dâni, *el-Muhkem*, 20.

³⁸⁴ Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dâni, *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emşâr*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Kâhire, ts.), 103, 104.

kıraatini öncelemiştir; ancak mushafa not düşülen ikinci kıraatlerde de çoğunlukla imam Hamza'nın vecihleri yazılmıştır. Örneğin Hamza kıraatine mahsus olan 'إِلهِم', 'عَلَيْهِمْ' gibi kelimelerdeki 'ه' harflerini zammeli okunması durumu, söz konusu mushafta gösterilmiştir. Ayrıca, yalnız Hamza kıraatine has olan ferşî farklılıklar da mushafa ikinci kıraat olarak eklenmiştir.³⁸⁵

Fadl mushafındaki kıraat çeşitliliği yalnız mütevatir kıraatlerle sınırlı kalmamış, bazı noktalarda şaz kıraatler de aktarılmıştır. Örneğin Yûnus Sûresi'ndeki 'أَنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ' ifadesi İbn Muhaysın el-Mekkî (ö. 123/740) ve Bilâl b. Ebî Bürde el-Basrî (ö. 120/737)'nin kıraatine münasip olarak 'أَنَّ الْحَمْدَ لِلَّهِ' şeklinde yazılmıştır. Yine Yûnus Sûresi'ndeki 'لَا رَيْبَ فِيهِ' ifadesi de kendine has bir ihtiyarı olan Züheyr el-Furkubî'nin kıraatine uygun olacak şekilde 'لَا رَيْبٌ فِيهِ' olarak kaleme alınmıştır. Fadl'ın mushafının özellikleri genel itibarı ile bu şekilde beyan edilebilir. Yazıldığı döneme dikkat edildiğinde ve mushafındaki kıraat çeşitliliğine bakıldığında, onu kaleme alan Fadl isimli kadının kendisine özel bir ihtiyarının da olabileceği ve yazdığı mushafta bu ihtiyarın özelliklerini göstermiş olma ihtimali de düşünülmüştür.³⁸⁶

2.1.4.2.2. Kadı Abdullah B.Hâşim'in Vakfettiği Kayrevan Mushafı

Hicrî dördüncü yüzyılda Abdullah b. Hâşim³⁸⁷ (ö. 363/963)'in mushafı da Kayrevan'ın kıraat birikimine ışık tutan önemli bir mushaftır. Bu mushafta da Fadl mushafında olduğu gibi i'râb için çeşitli işaretler kullanılmıştır. Yine Fadl mushafı ile aynı şekilde aslî kıraat için kırmızı, ikinci kıraat vechi için ise yeşil renk kullanılmıştır. Fadl mushafından farklı olarak üçüncü kıraat için mavi rengin kullanıldığı da olmuştur. Ayrıca bu mushafta kıraat çeşitliliğinin daha önce incelenen Fadl'ın muhafına göre daha çok olduğu tespit edilmiştir. Kırmızı renkle kaleme alınan aslî kıraat, birçok imamın usulüne göre yazılmıştır. Her ne kadar Ahzâb Sûresi dördüncü ayette yalnız Âsım'a has, Sebe' Sûresi otuz yedinci ayette yalnız Hamza'ya has ve Zümer Sûresi altmış dördüncü ayette sadece İbn Âmir'e özel kıraatler not düşülse de söz konusu mushafın aslî kıraat gayesiyle en çok takip ettiği, Ebû Amr'ın kıraati olmuştur. En çok takip ettiği ikinci kıraat için ise net bir tespit yapılmamıştır.³⁸⁸

³⁸⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 196.

³⁸⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 196.

³⁸⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/80, 81.

³⁸⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 198.

İbn Hişâm'ın büyük Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfettiği söz konusu bu mushafta, önceki başlıkta bahsi geçen Fadl'ın mushafına göre ihtiyar ihtimalinin daha çok olduğu kaydedilmiştir. Yani yazan kişinin kendine has bir ihtiyarı olması ve bu ihtiyarın birçok imamın okuyuşuyla örtüşmesi durumu söz konusudur. Nitekim İbn Hişâm'ın vakfettiği mushafta yedili, onlu hatta on dördlü sistem dairelerinde birçok kıraat vechine rastlamak mümkündür. Örneğin onlu sisteme münasip olarak, Ebû Ca'fer el Medenî'nin Ya'kûb el-Basrî'nin râvîsi Ruveys'in, Nâfî'in, İbn Âmir'in çeşitli sûrelerde muhtelif kıraat ve rivayetleri bu mushafa kaydedilmiştir. Bu mushafta şaz kıraatlerin hem aslî hem de ikinci kıraat olarak kullanıldığı da görülmüştür. Örneğin En'âm Sûresi'ndeki 'تَمْ لَمْ تَكُنْ فَتَنْهُمْ' ayet, A'meş'in Mufaddal ed-Dabbî el-Kûfî (ö. 168/784) tariki ile 'لَمْ يَكُنْ' şeklinde aslî kıraat olarak yazılmıştır. Benzer şekilde Sebe' ve Fâtır sûrelerinde de bazı şaz kıraatler tercih edilmiştir. Mesela Sebe' Sûresi'ndeki 'مِيعَادُ يَوْمٍ' aslî kıraatin yanına yazılan ikinci kıraat olarak, ilk kelimenin tenvîni, ikinci kelimenin fethası ile 'مِيعَادُ يَوْمٍ' şeklinde Kûfe kurrâsından Îsâ b. Ömer (ö. 156/772)'in şaz bir kıraatine uygun şekilde yazılmıştır. Ayrıca üçüncü bir kıraat olarak aynı ifade sondaki 'م' harfinin zammesi yazılmıştır.³⁸⁹

2.1.4.2.3. Ümmü Milâl'in Mushafı

Hicrî dördüncü yüzyılda yazılan ve Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfedilen önemli mushaflardan biri de Ümmü Milâl³⁹⁰ (ö. 414/772) mushafıdır. Ümmü Milâl, Muiz b. Bâdis es-Sanhâcî'nin halasıdır ve söz konusu mushaf da Abdurrahman b. Abdillâh b. Hişâm tarafından Kayrevan Kütüphanesi'ne vakfedilmiştir. Mushafın söz konusu kütüphanede birçok parçası bulunmaktadır. Fadl mushafında iki, dördüncü asra ait bahsettiğimiz ilk mushafta üç, söz ettiğimiz Ümmü Milâl mushafında ise dört renk kullanılmıştır. Bu mushafta aslî kıraat için kırmızı, diğer kıraatler için ise yeşil, mavi, kahverengi tercih edilmiştir. Ümmü Milâl'in mushafının Basra mushafı ile uyumluluğu dikkat çekicidir. Hatta bu mushafın daha ziyade Basra kurrâsından Ebû Amr'ın kıraatini takip etmesi de Basra mushafına olan ittibâ ile açıklanmıştır. Ümmü Milâl mushafı o kadar çok Ebû Amr kıraati barındırmaktadır ki; mushafın neredeyse tamamen bu kıraatle yazıldığını söylemek bile mümkündür. Bazı yerlerde ise Âsım kıraatini aslî kıraat olarak yazmış olan Ümmü Milâl, ikinci kıraat için de Hamza ile Kisâî'nin kıraatini göstermiştir.

³⁸⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 199.

³⁹⁰ Abdulvehhâb, *Şehîrâtü't-Tûnisîyye*, 69-77.

Özetle bu mushafta yazılan esas kıraat genelde Ebû Amr, nadiren ise Âsım'ın okuyuşu olmuştur.³⁹¹

Ümmü Milâl mushafında aslî kıraatin yanına yazılan ikinci kıraat önceden de bahsedildiği üzere oldukça çeşitlidir. Bazen de aslî kıraatin yanına sadece ikinci değil, üçüncü ve dördüncü okuyuş da ilave edilmiştir. Örneğin Ahkâf Sûresi'ndeki 'أَفْ' kelimesinde ikinci kıraat mahiyetinde Ebû Amr, Hamza, Kisâi ve Âsım'ın Şu'be'nin okuyuşlarına uygun olarak asıl kıraatin yanına 'أَفْ' ifadesi yazılmıştır. Yine aynı kelimenin yanına aynı maksat ile Hafs rivayeti ve Nâfi' kıraatindeki 'أَفْ' kelimesi; Üsmûî (ö. 215/831) rivayeti ile Ebû Amr'ın 'أَفْ' okuyuşu; aynı zamanda Ebû Amr'ın hocası Yahyâ b. Ya'mer el-Basrî'nin (ö. 90/708) 'أَفْ' şeklindeki kıraati yazılmıştır. Yani Ümmü Milâl'in mushafı incelendiğinde ikinci kıraat maksadıyla daha çok Kûfe ile Basra yörelerinin kıraatlerinin tercih edildiği görülmektedir. Aynı genelleme birinci kıraat için de geçerlidir. Ağırlıklı Basra yöresi olmak üzere Basra ve Kûfe'nin bu mushafta oldukça etkin olduğunu söylemek mümkündür.³⁹²

Çalışmada incelemeye alınan söz konusu üç eski Kayrevan mushafı, noktalama, harekeleme, kullanılan renkler, yazılan birinci, ikinci ve hatta üçüncü kıraatler hususunda oldukça net bilgiler veren önemli mushaflardır. Ayrıca yazılma ve vakfedilme tarihleriyle alakalı netlik olması daha berrak tespitler yapılmasını kolaylaştırmıştır. Söz konusu mushafların haricinde tarihli-tarihsiz birçok mushaf bulunmaktadır ve bu mushaflar da genellikle on kıraati içeren örnekler barındırmaktadır. Ele alınan bu önemli mushaflar çerçevesinde düşünüldüğünde Kayrevan'ın üçüncü asırda oldukça geniş bir kıraat birikimine sahip olduğu tespiti yapılabilir. Mushaflar yedili, onlu, on dördü kıraat sistemlerinden örnekler muhteva etmektedir. Ayrıca tüm bu sayılanların haricinde, çeşitli şaz kıraatler de eski Kayrevan mushaflarında yer almıştır. Genel bir kıraat tercihi incelemesi yapıldığında ise Kayrevan mushaflarında hem Basra mushafının yazım özellikleri hem de Basra yöresinin kıraat özelliklerinin oldukça yoğun bir şekilde bulunduğu dikkat çekmektedir. Basra'nın ardında da Kûfe yöresi kurrâsının söz konusu mushaflarda öne çıktığı göze çarpmaktadır. Burada dikkat çeken husus; Kayrevan'da özellikle bir dönemden sonra oldukça yaygınlaşan Nâfi' kıraatinin, eski Kayrevan

³⁹¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 200.

³⁹² Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.), 356, 357, 628; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 201.

mushaflarında bulunması; ancak bahsi geçen mushafların yazımında en çok tercih edilen yahut daha çok öne çıkarılan kıraat olmamasıdır. Yani Nâfi‘ kıraati halk arasında yaygın kıraat halini alsa da Kayrevan mushaflarına bakıldığında bu kıraatle alakalı bariz bir kullanım çokluğu ile karşılaşılmamıştır.³⁹³

2.2. KAYREVAN’DA KIRAAT İLMİNİN GELİŞİMİNE KATKI SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Hicretin 50’li senelerinde tesis edilen Kayrevan şehrinde diğer tüm İslâmî ilimlerde olduğu gibi kıraat alanında da gelişmeler kaydedilmiş, özellikle üçüncü yüzyılın başlarından itibaren daha belirgin ilmî ilerlemeler meydana gelmiştir. Kayrevan’ın ilmî rütbesi yükseldikçe ona paralel olarak kıraat sahasında da gelişim gözlemlenmiştir. Söz konusu revaç bulma durumunun altında birçok sebep zikredilebilir. Fakat en etkili faktörün ilim yolculukları olduğu tespiti rahatlıkla yapılabilmektedir. Bu bölümde Kayrevan halkının kıraat ilmine verdikleri ehemmiyete, Kayrevan’da kıraat ilminin gelişimine fayda sağlayan rihlelere ve devlet ricalinin kıraat sahasına verdikleri katkılara temas edilmiştir.

2.2.1. Kayrevan Halkının Kıraat İlmine Verdiği Önem ve Kayrevan’da Kur’ân Eğitimi

2.2.1.1. Kayrevan’da Kıraat İlmine Verilen Değer

Kayrevan’da İslâmî ilimlere çok kıymet verildiği, bilhassa Kur’ân ve kıraat alanlarının müstesna bir ehemmiyete sahip olduğu bilinmektedir. Hatta Kur’ân’ın hıfzı, kitabeti ve farklı kıraatlerin öğrenilip öğretilmesi hususlarında Kayrevanlıların oldukça hassas oldukları beyan edilmiştir. Kayrevan’ın ilk dönem kurrâlarından ve önemli ilim adamlarından Behlûl b. Râşid’in (ö. 183/799) ‘Ya Rabbî! Bizleri Kur’ân’ın hıfzı ve rızana uygun bir şekilde tilaveti ile rızıklandır.’ şeklindeki duasının³⁹⁴ büyük bir kabul görmesi ve günümüze dek yapılagelmesi de yörede Kur’ân ile kıraate verilen önemi ifade etmektedir. Onun bu meşhur duasında yalnızca ‘Kur’ân’ı okuma’ gibi sade bir ifadeyi seçmeyip, ‘Kur’ân’ın ezberlenmesini ve Allah’ın rızasına uygun okunmasını işaret eden

³⁹³ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 202-206.

³⁹⁴ Debbâğ, *Me‘âlimü’l-îmân*, 1/274.

kelimeleri kullanması Kayrevan şehrinin kurulmasının üzerinden çok geçmeden, ikinci asrın başlarında dahi Kur'ân ve kıraate verilen kıymeti işaret etmektedir.³⁹⁵

Mezkur âlim Behlül b. Râşid, eğitimini İfrîkiye coğrafyasının fatihleri olan ve Kayrevan şehrini kuran sahâbe ile tabîinden almıştır. İlmî birikimini ve Kur'ân hassasiyetini onlardan ahzetmiştir. Sahâbe ve tabîin Behlül b. Râşid örneğinde olduğu gibi yüzlerce kişiyi Kayrevan topraklarında yetiştirerek oraya mübarek bir ilim mayası atmışlar ve kendilerinden sonraki nesillere fayda sağlamışlardır. Hal böyle olunca Kayrevan'da Kur'ân ilimlerine değer verilme müsebbibi olarak sahâbe ile tabîin birinci sırada aktarılabilir.³⁹⁶

Sahâbe ve tâbiînin etkisiyle ilim yolculuğuna başlayan Kayrevan şehri, hicretin ikinci asrında doğuya yapılan rihleler vasıtasıyla İslâmî ilimlerde parmakla gösterilen bir merkez halini almıştır. Kıraate ve diğer İslâmî ilimlere verilen değer Kayrevanlı ulemâyı yıllar süren ilim yolculuklarına motive etmiş; sahâbe ve tabîinin gölgesi bitir bitmez rihlelere adanmış hayatlar devreye girmiştir. Özellikle Doğu İslâm bölgelerine gerçekleştirilen seyahatler tefsir, fıkıh, kelam ve kıraat gibi önemli alanlarda Kayrevanlı ulemânın kendilerini mücehhez hale getirerek tekrar memleketlerine dönüp eğitim faaliyetlerinde bulunmalarına vesile olmuştur. Bazı Kayrevanlılar ilme verilen bu kıymetin bir neticesi olarak yapılan rihlelerden yurtlarına dönmemiş, gittikleri beldelelerde hayatlarının sonuna kadar kalmış yahut vefatlarına yakın dönemlerde memleketlerine rucû etmişlerdir.³⁹⁷

Kayrevan'ın tesis sürecinde yerel halkın da Kur'ân ve kıraat ilimlerinin gelişimine katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Tesis sürecinde yeni Müslüman olan ve adetleri oldukça fazla olan Berberîler ilk kez muhatap oldukları İslâm dinini öğrenmek istemişlerdir. Bu da Kur'ân eğitiminin başta olduğu bir talim-tedris müessesesinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu hususta yoğun talep olması ilmî ve Kur'ânî hareketliliğe hız kazandırmıştır. Ayrıca İfrîkiye fatihi ve Kayrevan müessisi olan Ukbe b. Nâfi' Berberîler arasında İslâm'ın yayılması gayesiyle Kayrevan ve çevresine birçok mescid ve kütüb inşâ ettirmiştir. Ukbe'den sonraki yöneticilerden Ebû Muhâcir ve Hassân b. Nu'mân da

³⁹⁵ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/273, 274; Hind Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye mine'l-fethi ile'l-munteşî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî* (Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983), 23-25.

³⁹⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 23, 24.

³⁹⁷ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 67.

aynı çizgide devam etmiş, Berberîlerin Müslüman olup İslâm'da takarrur etmeleri için tüm ilmî imkânları onlara sunmuşlardır. Öyle ki Hassân, Berberîlerin tedrisi için tâbiînden on üç fakih ve kurrâyı görevlendirmiştir. Musa b. Nusayr da Berberîlere Kur'ân eğitimi vermeleri için ulemâyı teşvik etmiştir.³⁹⁸

Kayrevan'da sosyal ve ticarî hayatın hareketliliği dahi Kur'ân ve kıraat ilimlerine değer verilmesine mani olmamıştır. Doğu ve batının önemli tacirlerinin uğrak yeri olan Kayrevan'da tüccarlar hem ticarî icraatlarını gerçekleştirmişler hem de kıraat, hadis, fıkıh gibi önemli alanlarda tedris faaliyetlerini ifa etmişlerdir. İaşe temini için ticaret yapan bu ulemâ aynı zamanda ders halkalarına girmiş ve başta kıraat olmak üzere ilmî canlılığın kıymetli bir unsuru olmuşlardır. Ayrıca ticaret amacıyla bölgeye dışardan gelen Müslümanlar mushaf ve kitap hareketliliğini artırmışlardır. Dışarıdan gelen kitaplar ganimet olarak bilinmiş ve kitap alım satımı da ticarî faaliyetlerin bir kısmını oluşturmuştur. Kur'ân ve kıraat ilimlerinin talim edildiği ders halkaları ile kıraat teliflerine gösterilen ihtimam da bölgede kıraat ilmine verilen öneme işaret etmektedir.³⁹⁹

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin nicelik ve keyfiyet açısından ileri düzeyde olmaları, kendilerini yetiştirerek kitaplar kaleme almaları da Kayrevan'da kıraat alanına verilen kıymeti izhar etmektedir. Tüm İslâm dünyasında olduğu gibi Kayrevan'da da kıraate verilen önemin en mühim nedeni söz konusu ilmin Kur'ân ile olan birincil alakasıdır; zira kıraat ilmi Kur'ân ilimlerinin en önemlisi olarak görülmektedir. Ayrıca buna ilave olarak tefsir, hadis, fıkıh gibi sahalar için yol gösterici konumunda olması da kıraat ilmine atfedilen önemi artıran diğer faktörlerdendir. Hatta kaynak eserlerde kıraat ilminin, tefsirin yegane kaynaklarından olduğu söylenmiş, doğru bir tefsirin yalnız sahîh kıraatle mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Bundan dolayı kıraatin, tefsirin ilk aşamasını oluşturduğu aktarılmıştır.⁴⁰⁰

Kayrevan'da hem kıraat hem de tefsirde temayüz etmiş birçok ilmî şahsiyet bulunmaktadır. Kayrevan kıraat tarihî açısından yadsınamaz rolleri bulunan Yahyâ b. Sellâm, Mekki b. Ebî Tâlib, Mehdevî gibi ulemânın kıraate dair eserleriyle birlikte tefsir alanında da büyük etki bırakan telifleri olmuştur. Ebû Zeyd el-Kayrevanî ve Ebû Bekr ez-

³⁹⁸ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/40-44.

³⁹⁹ Hasan Hüsnî Abdulvehhâb, *Varakât ani'l-hadâratî'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusîyye* (Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965), 1/161.

⁴⁰⁰ Mustafa İbrahim Meşînî, *Medrasetü't-tefsîr fi'l-Endülüs* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 245.

Zevîlî gibi eserleri günümüze ulaşmamış ancak tefsir ve kıraat ilimlerinin her ikisiyle de iştiğal eden, bu alanlarda tedris faaliyetleri yürütmüş âlimler de bulunmaktadır.⁴⁰¹

İslâm dininin ibadet ve muamelelerine ait kuralların istinbâtı konusunda da Kur'ân ile kıraatin müstesna bir yeri vardır. Zira hükümlerin çıkarımında isabet kaydedebilmesi yalnız sahih bir kıraatin varlığı ve ondan haberdar olunmasıyla elde edilmektedir. Bu sebepten dolayı Kayrevanlılar kıraat ilmine büyük bir ehemmiyet atfetmişler ve onu incelemişlerdir. Ayrıca özellikle hicretin ilk 3-4 asrında kurrâların çoğunlukla fakihler arasından çıktığı da bilinmektedir. Farklı bölümlerde temas edilmiş olan fıkıh-kıraat ilişkisi de bu çerçevede değerlendirilebilir.⁴⁰²

Kayrevan'da kıraat ilmine verilen önemin bariz göstergelerinden biri de çeşitli kıraatlerle kaleme alınan mushaflardır. Kadınların da söz sahibi olduğu kitabet alanı, Kayrevan'da mushaf yazımına ve kıraate verilen önem konusunda dikkat çekicidir. Zaten sahâbenin İfrîkiye'nin fethi ve Kayrevan'ın tesisi dönemlerinde memleketlerinden gelirken yanlarında mushaflarını da getirdiklerinden bahsedilmiştir. Yaklaşık dört buçuk asır ilmî başkent olma kimliğine sahip olan Kayrevan'da birçok mushaf yazılmış ve geçiş güzergahında bulunduğu için de pek çok mushaf dışarıdan Kayrevan'a intikal etmiştir. Muhtelif kıraatler ile kaleme alınan mushaflar hem kıraat ilmine hem de Kur'ân yazımına verilen ehemmiyeti ibraz etmektedir.⁴⁰³

2.2.1.2. Kayrevan'da Eğitim Sistemi ve Kur'ân Eğitimi

Kayrevan'da kıraat ilmine verilen ehemmiyet ve kıymeti, tedrisat sisteminde de görmek mümkündür. Zaten Kayrevan'daki eğitim-öğretim sistemi incelendiğinde, başta kıraat ilmi olmak üzere tüm İslâmî ilimlerin öncelenişi ve önemsenmesiyle alakalı olarak bu hususu araştıran kişilere kıymetli ipuçları sunmaktadır. Dolayısıyla şehirdeki eğitim faaliyetlerine ve özellikle Kur'ân eğitimi sistemine ana hatlarıyla temas etmek uygun görünmektedir.

Kayrevan ilim merkezinde eğitimin ilk basamağı, günümüzde ilköğretim ve ortaokul şeklinde ifade edilen eğitim merhalelerine karşılık gelen, çoğunlukla cami ve mescidlere

⁴⁰¹ Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-Kadî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*, thk. İbn Tâvîl et-Tancî vd. (Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1385/1965-1403/1983), 4/492; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 30, 55; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/128.

⁴⁰² İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/42; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/34.

⁴⁰³ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 1-7.

bitişik olarak bina edilmiş “küttâb” olarak adlandırılan yerlerde başlamıştır. Söz konusu yerlerdeki eğitim, genellikle dil ve kıraat sahalarında mücehhez olan “muallim”, “müeddib” gibi vasıflarla tanınan hocaların önderliğinde yürütülmüştür. Evvela Kur’ân’ın güzel bir şekilde okunması, daha sonra da hıfzedilmesi esas gaye olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁴

Kayrevan’da hem Kur’ân eğitiminde hem de diğer İslâmî alanlardaki derslerde yazma metodunun yoğun olarak kullanıldığı kaynaklarda aktarılmıştır. Öyle ki bu metodu kullanmayan kişiler müstesna olmaları hasebiyle terâcim kitaplarınca ayrıca zikredilmiştir. Örneğin Ebû Abdillâh el-Karevî’nin diğer Kayrevan ulemâsı gibi yazma metodunu değil, tamamıyla ezber metodunu kullandığı ifade edilmiştir.⁴⁰⁵

Müslüman çocukların yahut yeni Müslüman olan Berberîlerin ilk muhatap oldukları küttâb eğitimlerinin kaç yaşında başlayıp bittiğiyle alakalı net bir malumat bulunmamaktadır. Çoğunlukla Cumartesi gününden başlayıp beş veya altı gün; sabahtan ikinci vakitlerine kadar devam edecek şekilde bir tedris programının benimsendiği ifade edilmiştir. Ayrıca talebelerin öğle namazı vaktine kadar ders yaptıkları, daha sonra kısa bir istihattan sonra ikindiye kadar eğitime devam ederek günü ikiye böldüklerinden de bahsedilmiştir. Bununla birlikte farklı tedris düzeni ile yaygın olan yöntemden ayrılan Kayrevanlı ulemâ da olmuştur. Örneğin Ebû Süfyân’ın talebelerinden olan Ebû Bekr et-Temîmî el-Kasrî’nin çok öğrencisinin bulunduğu ve dersine olan bu rağbetin ise onun ders vakitlerinde farklı bir uygulama yapmasıyla alakalı olduğu söylenmiştir. Onun bir gün içindeki dersleri iki kısma ayırdığı, birinci dersi gecenin sonundan kuşluk vaktine kadar; ikinci dersi ise ikindiden yatsı vaktine kadar olan sürede yaptığı aktarılmış ve bu usulüyle şöhret bulduğu belirtilmiştir.⁴⁰⁶

Kayrevan’da bahsi geçen ilk eğitimden sonra öğrencilerin yaşça biraz daha büyük olduğu, daha detaylı ilmî hususların talim edildiği bir tedrisat sisteminin olduğu nakledilmiştir. Kur’ân’ı güzelce okuma yetisi kazanan ve Arap diline hâkimiyet elde eden talebeler küttâb, medrese, kütüphane, ribat ve muallimlerin evlerinde daha ileri seviye ilmî eğitim

⁴⁰⁴ Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muḥammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu’-n-nüfus fi tabakâti ulemâ’i’l-Kayrevan*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1414/1994), 1/91; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/35.

⁴⁰⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

⁴⁰⁶ Muhammed Es’ad Talas, *et-Terbiyetü ve’t-ta’lîmî fi’l-İslâm* (Kahire: Müessetü Hindâvî, 2014), 75; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/180; İbn Cezerî, *Gâyetü’-n-nihâye*, 1/185.

almışlardır. İşte kıraat eğitimi de çoğunlukla bu seviyede tefsir, fıkıh, kelam, nahiv, belağat gibi İslâmî ilimler ile aynı anda tahsil edilmiştir. Ayrıca İslâmî ilimlerin yanında matematik, geometri, felsefe, astronomi, kimya, tıp, coğrafya, tarih, musikî gibi sahalarda öğretim gerçekleştirilmiştir.⁴⁰⁷

Kayrevan'da en az küttâb, mescid, medrese, kütüphane gibi eğitim-öğretim mekânları kadar rağbet gören ribatlar da çok tercih edilen tedris mekânları olmuştur. Özellikle ilmî merkez hüviyetinin kazanıldığı ilk asırda Kayrevan, ribat adı verilen kale ve kulelerin çokluğuyla bilinmiştir. Hususiyle ikinci asrın ortalarında Abbasî valileri tarafından birçok kale inşaatı yapılmış ve o dönemde ribat sayıları hızla artmaya başlamıştır. Sınırları koruma ve savunma gayesiyle yapılan irili ufaklı kalelerin adeti otuz bine ulaşmıştır. Ayrıca bu kale inşaatlarında âlimlerin ve salihlerin yoğun şekilde çalıştıkları da zikredilmiştir. Her ne kadar devlet eliyle inşâ edilseler de ulemâ sınıfı bizzat yapım aşamasında çalışmıştır. Ribatlarda ders yapma faaliyetleri yaygınlaşınca valiler tarafından birçok kaleye resmî olarak âlim görevlendirilmiştir. Aynı zamanda kalalarda Ramazan itikafları yapılmış ve ribatlar arasında zamanla ilmî bir yarış meydana gelmiştir. Ribatlarda ders halkaları o kadar yaygınlaşmıştır ki oralarda ders alıp kendisine icazet verilen kişilerden küçük de olsa kendisi adına yeni bir ribat inşâ etmesi talep edilmiştir. Bazı araştırmacılara göre söz konusu ribatların İslâm'ın yayılması ve gelişmesi hususlarında mescidler kadar etkin olduklarını ifade etmişlerdir.⁴⁰⁸

Kıraat ilmi ve diğer İslâmî ilimler ulemânın evlerinde de okutulmuştur. Mekke dönemindeki Dâru'l-Erkam misalinde olduğu gibi Kayrevanlı ulemâ kendi hanelerinde öğreticilik yapma hususuna çok rağbet etmişlerdir. Örneğin kıraat ihtiyarı bulunan kârî ve müfessir Yahya b. Sellam evinin bir odasını öğrencileriyle yaptığı derslere tahsis etmiş, yine kıraat âlimlerinden Rabîu'l-Kattân ve İbn Lebbâd da kendi evlerinde düzenli olarak ders okutmuşlardır. Kayrevan'da yönetim baskısının ve siyasî karışıklıkların olduğu dönemlerde dahi ders okutma azmi azalmamış, özellikle Râfîzîlerin hüküm sürdüğü, tedrisin yasaklandığı kısa bir dönemde bazı âlimler kabristanlıklarda ders halkaları kurarak eğitime devam etmişlerdir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁷ Talas, *et-Terbiyetü ve't-ta'limi*, 67-70.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/488; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/283, 350, 365, 368, 422.

⁴⁰⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/313; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/18, 39.

2.2.2. İlim Yolculukları: Rihle

İlim, tarih boyunca insanlık için en değerli ve en temel unsurlardan biri olmuştur. İslam medeniyetinde ise ilim hem bireysel hem de toplumsal gelişimin en önemli araçlarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, ilme olan derin alaka ve bağlılık, farklı coğrafyalarda yaşayan âlimlerin bilgiye ulaşmak için yaptığı uzun yolculuklara, yani rihlelere dönüşmüştür. Rihleler, sadece bir yerden başka bir yere yapılan seyahatler değil, aynı zamanda İslam dünyasında bilgiye ve hikmete olan özlemi simgeleyen, ilmî altyapıyı zenginleştiren ve farklı kültürleri birbirine yakınlaştıran süreçlerdir. Bu yolculuklar, ilmî birikimin artmasında, bilgilerin doğru şekilde aktarılmasında ve farklı disiplinlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle kıraat âlimlerinin yaptıkları rihleler söz konusu sahanın gelişmesinde ve şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kıraat uleması, bu yolculuklar sırasında kıraat konusunda kendilerini geliştirerek, çeşitli kıraat ve rivayetlerin öğretildiği ders halkalarında bulunmuşlar, farklı okuma yöntemlerini öğrenmişlerdir. Ayrıca öğrendikleri ilmi memleketlerinde ve gittikleri muhtelif şehirlerde öğretmiş, kıraat ilminin daha geniş bir alanda yayılmasına katkı sağlamışlardır. Kayrevan kurrası özelinde de durum pek farklı değildir. Diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Kayrevanlı kurra da kendilerini memleketlerinde belli bir seviyeye kadar geliştirdikten sonra daha fazla bilgiye ulaşmak ve farklı hocalardan dersler alabilmek gayeleri ile rihleler tertip etmiş ve bu rihleler kıraat ilminin aktarımında bir köprü vazifesi görmüştür. İşte bu bölümde Kayrevan ile diğer ilim merkezleri arasındaki rihleler incelenerek söz konusu yolculukların Kayrevan kıraat birikimine etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.⁴¹⁰

2.2.2.1. Rihlenin Kavramsal Çerçevesi

Lügatte “yola düşmek, bir yurttan başka bir yurda göçmek, gitmek” gibi manalara sahip olan r-h-l kökünden gelen “rihle” sözcüğü⁴¹¹, isim olarak da “devenin palanı, yürüme gücüne sahip olma, yolculuk ve göçme” anlamlarına gelmektedir.⁴¹² “Göçme, yolculuk yapma” manaları ile öne çıkan kelime, Kur’ân’da da Kureyş kabilesinin ticarî gaye ile

⁴¹⁰ Muhammed Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevan ve devruhâ fi l-hadâratî l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru’l-Menâr, 2007), 414-420.

⁴¹¹ Uğur Günerhan, *İslâm Eğitimi Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle* (Ankara: DBY Yayınları, 2020).

⁴¹² Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyyî ‘î İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 11/278, 279.

gerçekleştirdiği yaz ve kış yolculuklarını ifade etmek maksadıyla kullanılmıştır.⁴¹³ Dinî ıstılahta ise genel anlamda “ilim kastı ile yapılan tüm yolculuklar” olarak tanımlanan “rihle” kelimesinin ilk olarak hadis ilmine has bir terim olarak oluştuğu aktarılmıştır.⁴¹⁴

Temelde insanoğlunun doğal bir fiili olan “seyahat”i işaret eden rihle kelimesinin Arapça’da geniş bir kullanım sahası mevcuttur. Durum böyle olunca rihle kelimesinin kavramsal çerçevesini çizmek ve geniş bir tanım yapabilmek kolay görünmemektedir. Birçok tarihi olayın merkezinde yer alması sebebi ile tarih ilmînin de önemli başlıklarındandır. Ancak ele aldığımız konu itibarıyla düşünülürse “rihle” bir eğitim-öğretim metodu olarak kabul edilebilir. Sadece kıraat ilmine mahsus olmayıp tüm İslâmî ilimlerde ve pozitif bilimlerde bu tabir kullanılmıştır. Arap dilinde seyahatnamelere “rihle” ismi verilmesi de kelimenin manasına işaret etmektedir. Özetle rihle; “ilim alma yahut verme gayesi ile bulunduğu şehirden kısa veya uzun süreli olarak başka bir mahalle yolculuk etmek” olarak tanımlanabilir.⁴¹⁵

2.2.2.2. Kayrevan’a Has Rihle Nedenleri

Bir konuda bilgi kazanıp herhangi bir hususta fikir sahibi olma ve ahlaki prensipleri edinmenin; yapılan telifleri okumak, muhtelif deney ve araştırmalar yapmak vb. şahsî gayretler ile temin edileceği bilinse de alanında otorite olan söz sahibi bir âlimi taklit ederek kendisi ile yakın temas kurmanın, sözü edilen gayeleri elde etme noktasında en sağlam ve kıymetli yol olduğu vurgulanmıştır. Sosyolog İbn Haldûn (ö. 808/1406) meşhur kitabı *Mukaddime*’sinde, ilmi elde etme hedefi ile gerçekleştirilen yolculuklar ve bu esnada hocalar ile tesis edilen irtibatların, kişiyi ilmî yönden tekamüle erdirdiğini söylemiştir. Bu konu ile ilgili verdiği bilgilerin devamında ise evvela kavram dünyasının kargaşası olmak üzere muhtelif belirsizliklerin giderilebilmesi, bu sayede sağlam bilgi ve kaynağa varılabilmesi için gerek adet gerekse ilmî çeşitlilik adına daha fazla hoca ile görüşmek gayesi ile ilmî seyahat yapmayı, ilme tâlip olan kişi için zorunlu bir eylem şeklinde vasıflamıştır.⁴¹⁶

Söz konusu gaye doğrultusunda İslâmî merkezlerin hemen hepsinde olduğu gibi Kayrevan’da da ilmî anlamda uzmanlaşabilmek amacıyla seyahatler yapılmıştır. Üstelik

⁴¹³ Devenin taşıdığı yük manasındaki “r-h-l” kökünün geçtiği ayetler için bk: Yûsuf, 12/62, 70, 75.

⁴¹⁴ Hüseyin Akyüz, *Kavram Atlası Hadis I* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 249.

⁴¹⁵ Zübeyr b. Harb, *İlm* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1983), 1/12.

⁴¹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/358.

diğer şehirlere göre nispeten daha geç fethedilmesi ve Doğu'daki İslam beldelerine olan mesafe gibi çeşitli nedenler ile rihlenin Kayrevan uleması için İslam dünyasındaki diğer merkezlerdeki âlimlere oranla daha lüzumlu olduğu ifade edilebilir. Yani bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere muhtelif bölgelerdeki ulemaya ulaşarak bu vesile ile ilmi membaından alma lüzumu ve arzusunun rihlelerin yapılmasındaki temel saik olduğu söylenebilir.⁴¹⁷

Kayrevan özelinde rihle sebepleri zikredilirken en başta sahabe ve tâbiînün seferlerinden söz edilmelidir. Kayrevan'ın tesisi esnasında fetih faaliyetleri çerçevesinde her ne kadar ilk gayeleri ilim alışverişi olmasa da binlerce sahabe ve tâbiînün bölgeye geldiğinden bahsedilmiştir. Fetihler için 27/648 yılında yapılan savaşlarda yirmi bin kişinin hazır bulunduğu ve bu adedin çoğunun sahabe ile tâbiînden oluştuğu aktarılmıştır. Onların ilk gayeleri elbette ilim yolculuğu değil, cihat olmuştur; ancak hepsi aynı zamanda birer ilim neferi oldukları için İfrîkıyye ve merkez şehir Kayrevan'a çok şey katmışlardır. İslâm ve Sünnet'in doğal birer yayıcısı olarak bölgenin hem madden hem de manen fetholunmasına vesile olmuşlardır. Bu açıdan bakınca Kayrevan'a ve daha geniş açı ile düşünüldüğünde İfrîkıyye'ye yapılan rihlelerin ilk sebebi olarak fetih hareketleri zikredilebilir. Onların vesilesi ile binlerce Berberî Müslüman olmuş ve ilk tedris faaliyetlerinden yararlanmışlardır. Zaten İslam ordusunun temel gayesi hiçbir zaman tamamen toprak ve sınırlarını büyütme olmamış, esas hedef her zaman İslâm'ı yaymak olmuştur. Kayrevan'ın fethi ve tesisi de yine bu temel saik ile olmuş, askerî bir fetihten çok irşadî ve ilmî bir fetih gerçekleşmiştir. Ayrıca sahabenin söz konusu bölgeye yoğun teveccühü, sonraki yıllarda başka beldelerdeki ulemanın oraya daha çok alaka duymalarına sebep olduğu da düşünülebilir.⁴¹⁸

Kayrevan'da rihle zenginliğinin oluşmasındaki önemli etkenlerden biri de onun coğrafi konumudur. Doğu ile batının ortasında kritik bir noktada olan Kayrevan, Mağrib şehirlerinden ve Endülüs'ten doğu tarafına yolculuğa çıkanlar için uğrak bir mevki olmuştur. Bu özelliği sayesinde batıdaki âlimlerin ve talebelerin Kayrevan ilim adamlarından ders almaları veya onlara ders vermeleri kolaylaşmıştır.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Hamîtü, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/95.

⁴¹⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/12.

⁴¹⁹ Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi'l-Kayrevan ve İfrîkıye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihîm ve seyrün min ahhâbihim ve fedâilihîm ve evsâfihîm* (Kahire:

Kayrevan'dan diğer şehirlere veya diğer şehirlerden Kayrevan'a yapılan ilim yolculuklarının önemli sebeplerinden biri de ticaret bağlantılarının geniş ve kıymetli malların alışverişinin çok olmasıdır. Şehir bu dönemde doğu ile batının mühim tüccarlarının devamlı uğradıkları duraklardan biri olmuştur. Şüphesiz bu ticaret erbabının bir kısmı kurrâ, fukahâ, muhaddis ya da mütekellimdir. İlaşesini elde etmek için ticaret faaliyetleri yürüten bu âlimler eş zamanlı olarak ders halkalarına dahil olmuş ve ilmî canlılığın önemli faktörü haline gelmişlerdir. Mesela mukrî ve muhaddis vasıfları olan Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî Kayrevan'a 156/773 senesinde bir tacirin vekili olarak gelmiş, Kayrevanlılar da ondan ders almışlardır. Aynı şekilde Abdülazîz b. Yahyâ el-Medenî 226/841 yılında bir çeşit misk ticareti gayesi ile Kayrevan'a varmış, Muhammed b. Sahnûn ve birçok Kayrevanlı ondan ilim almışlardır.⁴²⁰

Kayrevan özelinde zikredilebilecek rihle sebeplerinden biri de şehrin hilafet merkezine olan uzaklığıdır. İlk duyulduğunda olumsuzmuş gibi düşündüren bu hal esasında ilmî yönden müspet neticeler getirmiştir. Doğuda bulunan merkezlerden ve bazen de hilafetin askerî kuvvetlerinden kaçan kişiler çoğunlukla Kayrevan'ı tercih etmişlerdir. Her ne kadar bir baskı ve zorunluluk sonucunda ortaya çıksa da bu haller çoğunlukla birer ilim rihlesine dönüşmüştür. Genellikle az tercih edilen yahut karşıt görüşlerden oluşan kalamî ve fikrî akımların temsilcileri hilafet merkezinde ve oraya yakın doğu illerinde görüşlerini rahat beyan edemedikleri için Kayrevan'a ilmî göçler tertip etmişlerdir. Her akım burada kendi tez ve görüşlerini yayma imkanı bulmuş, bu durum özellikle imam Sahnûn (ö. 240/854) dönemine kadar büyük bir kalamî hareketliliğe imkan sağlamıştır.⁴²¹

Kayrevan'a özel rihle sebeplerinden biri de Hac güzergahıdır. Endülüs ve Mağrib cihetlerinden Hac ibadetini kast edenlerin güzergahları üzerinde bulunan Kayrevan birçok âlim ve talebe tarafından uğranılan bir yer olmuştur. Her ne kadar Hac ibadetini ifa etmek ana gaye gibi görünse de bu yolcuk bünyesinde ilmi hedefler de barındırmaktadır. Batıdan hacca gidenler Kayrevan'a uğradığı gibi, Kayrevanlılar da hac için memleketlerinden çıkınca doğudaki birçok ilim merkezine uğramışlar ve oradaki

Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1983), 1/91; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/151; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 280-320.

⁴²⁰ Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî Ebu'l-Arab, *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1920), 81; Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halife el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbilî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 353.

⁴²¹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 50-55.

ulemâdan istifade etmişlerdir. Burada Kayrevan'a has rihle sebepleri sınıfına girecek kısım daha çok batı ve Endülüs'ten hac için yola çıkanların, yol üzerinde bulunması hasebiyle Kayrevan'a uğramaları, aynı şekilde hacdan dönüp memleketlerine giderken de orada ilim halkalarına katılmaları zikredilebilir.⁴²²

2.2.2.3. Rihlelerin Gerçekleştirildiği Bölgeler

Kayrevan'da kıraat ilminin ilerlemesine önemli derecede etki eden rihlelerin hangi güzergahlara yapıldığı ve söz konusu mevkilerin neden seçildiği gibi başlıklar oldukça önemli görünmektedir. Zira ilim yolculuklarının hangi şehre yapıldığını bilmek hem o şehirle hem de Kayrevan'a katkıları ile alakalı bazı verileri elde etmek anlamına gelmektedir. Kayrevanlı kıraat ulemasının hayatları tetkik edildiğinde batıya ve doğuya yoğun rihleler göze çarpmaktadır. Çeşitli şehirlere ve farklı âlimlere ulaşma gayesi ile yola çıkan Kayrevan kıraat uleması çoğunlukla doğu tarafa ve azımsanmayacak oranda da batı yönüne ulaşma gayretinde olmuştur. Ayrıca Kayrevan'daki ilmî hareketlilikten nasipdar olmak isteyen ve farklı âlimler ile tanışıp ders halkalarında bulunmak isteyen başka şehirlerdeki âlimler de çeşitli sebepler ile Kayrevan'a gelmişler, oradaki hocalardan istifade etmişler yahut Kayrevanlı ilim meraklılarına dersler vermişlerdir.

2.2.2.3.1. Rihle Güzergahları ve Yol Tercihleri

Kayrevan'dan batıya ve doğuya yapılan yolculukların her ikisinde de deniz ve kara yolu alternatifleri kullanılmıştır. Zamanın şartları ve ihtiyacına göre insanlar kolayına gelen yöntemi tercih etmişlerdir. Kayrevan'dan Fas, Cezayir gibi Mağrib yöresinde bulunan yerlere gidişte kara yolu tercih edilmiştir. Ancak yine batıda bulunan Endülüs'e gitmek için coğrafi şartlar icabı deniz yolu kullanılmak durumunda kalınmıştır. Yani Kayrevan'dan Endülüs'e gidebilmek için kuzeydeki Akdeniz'e karayolu ile ulaşılmış, ardından deniz yolu ile oraya gidilmiştir. Ya da Cezayir ve Fas toprakları kara yolculukları ile katedilmiş, Fas'ın kuzeyindeki Cebelitarık boğazından deniz yolculuğu ile Endülüs'e varılmıştır.⁴²³

Kayrevan'dan doğu tarafına gidilirken de sırasıyla Libya, Mısır, Sina Yarımadası gibi bölgelerden geçilerek Hicaz, Kûfe, Şam vb. yerlere ulaşılmıştır. Doğuya gidişte deniz

⁴²² Abdülhâdî et-Tâzî, *Rihletü'r-rahelâti Mekke fi mie rihle mağribiyye ve rihle*, thk. Abbas Sâlih Taşkendi (Riyad: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-Arabî, 2005), 1/24.

⁴²³ Muhammed Abdulhamid Îsâ, *Târihu't-ta'lim fi'l-Endülüs* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 409-411; Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-425.

ulaşımı da yoğun olarak kullanılmıştır. Kayrevan'dan Mısır kıyılarına kadar deniz ulaşımı kullanarak Akdeniz aşılmış ve oradan itibaren de karayolu ile doğu illerine geçiş yapılmıştır. Bazen ibadet ne alınarak evvela Hicaz bölgesine gidilmiş, bazen de hac farızası dönüşe bırakılarak Mısır'dan direkt olarak Kûfe, Basra, şam gibi çeşitli merkezlere uğranmıştır.⁴²⁴

2.2.2.3.2. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerler

Kayrevan hicretin ilk beş asrında büyük bir ilmi hareketliliğe ev sahipliği yapmıştır. şüphesiz bu hareketliliğin en önemli kaynaklarından biri de rihlelerdir. Çalışmamızın son bölümünde ele aldığımız, sayıları doksan civarındaki kıraat ulemâsının hayatlarına bakıldığında ilim yolculuklarının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. İsimleri tespit edilen kayrevan kurrâsının biyografilerilerine bakıldığında onların neredeyse ayak basmadıkları bir ilim merkezinin bulunmadığı tespiti yapılabilir. Doğu ve batı İslâm merkezlerinin ortasında kalan Kayrevan'dan her iki cihete de ilim seferleri tertip edilmiştir. Bazen esas gaye Hac, ticaret, siyasî baskılardan kaçış olsa da bu etkenler ilim rihlelerine birer vesile olmuşlardır. Özellikle Hac ibadeti, çoğunlukla ilim alışverişine zemin hazırlayan bir yolculuk olmuş, Kayrevan kıraatine yön veren önemli bir faktör olarak kabul edilmiştir.

Kayrevan'dan batı bölgelerine yapılan rihleler hem Kayrevan ulemâsının ilmi tekamülüne vesile olmuş hem de gidilen bölgelere kaynaklık edilerek oralarda hatrı sayılır etkiler bırakılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum özellikle fethi, Kayrevan'ın tesisinden daha sonra gerçekleşen Endülüs coğrafyasında daha fazla tezahür etmiştir. Sadece fetih zamanları hasebiyle değil ceğrafi konum itibariyle de Endülüs ve Kayrevan birbirlerinden faydalanmışlardır. Ancak oğunlukla Kayrevan bağrından yetişen âlimler Endülüs'te büyük izler bırakmış ve o yörenin kıraatine etki etmişlerdir. Kayrevan'dan Endülüs'e rihle yapan tüm ulemâyı burada zikretmek çalışmanın hacmini gereksiz uzatmaya neden olacağından dolayı birkaç misal ile konunun erevesi çizilecektir.

Hakem b. Muhammed Ebu'l-Kâsım el-Kayrevanî (. 370/980) Endülüs'e rihle yapan Kayrevanlılara misal olarak zikredilebilir. O, Mekke, Medine, Irak, Mısır gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapmış ancak farklı vakitlerde Endülüs'e iki kez rihle

⁴²⁴ İş, *Târîhu't-ta'lim*, 409-411; Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-425.

gerçekleştirmiştir. Her gidişinde de dönemin yöneticisi II. Hakem ona ikramlarda bulunmuştur.⁴²⁵

Aynı nisbeye sahip olan diğer bir Kayrevanlı kârî İbn Nu'mân Ebû Abdillâh el-Kayrevanî de (ö. 357/967) Endülüs yolculukları yapmıştır. Ebû Bekr el-Üdfüvî ve Ebû Ahmed es-Sâmirî gib Mısırlı kıraat âlimlerinden dersler alan Kayrevanî 357/967 yılında Endülüs'e gitmiş ve oraya yerleşmiştir. Ayrıca Endülüs kıraatinde çok önemi bir yeri olan Ebû Ömer et-Talemenkî de kendisinden kıraat almıştır. Bu durum Kayrevan ulemâsının Endülüs kıraatine kaynaklık etmesi hususuna da örnek olarak gösterilebilir.⁴²⁶

Dördüncü asırda Kayrevan'da yetişip Endülüs'e giden önemli kurrâlardan biri de Abdülhakem b. İbrahim el-Karevî'dir (ö. ?).⁴²⁷ O, Kayrevan'ın meşhur kurrâsı İbn Hayrûn'dan ve Mısırlı el-Enmâtî'den kıraat dersleri almış, daha sonra Endülüs sınırlarındaki Beccâne (Pechina) şehrine yerleşerek hayatına orada devam etmiştir.⁴²⁸

Ebû Habîb el-Kayrevanî (ö. ?) de Kayrevan'dan Endülüs'e göçen kıraat âlimlerindendir. O, çok erken yaşlarda babasıyla beraber yine hicretin dördüncü asrında Endülüs'e göçmüş ve orada uzun yıllar yaşamıştır.⁴²⁹

Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklık etme bakımından ele alınacak çok önemli kıraat âlimleri bulunmaktadır. Mekkî b. Ebî Tâlib bu zatların başında gelmektedir. Kayrevanlı olan ve Kayrevan'da temel eğitimlerini alan Mekkî, küçük yaşlarda rihleler yapmaya başlamış, birçok İslâmî merkezde hocalardan dersler alarak adından söz ettiren velûd bir kıraat âlimi olmuştur. Kayrevan'ın hem doğusuna hem de batısına ilim yolcuğu gerçekleştirmiş sayılı kişilerdendir. Doğuda Mekke, Medîne, Kudüs, Şam gibi ilim merkezlerine gitmiş, oralarda hem dersler almış hem de talebeler yetiştirmiştir. Memleketinde ve doğu illerinde kendini iyice yetiştiren Mekkî uzun yıllar yaşayacağı Endülüs'e gitmiş ve Kurtuba'ya yerleşmiştir. En verimli dönemlerini Endülüs'te geçirmiştir.⁴³⁰

Kayrevan'dan Endülüs'e rihle yapan en önemli kıraat ulemâsından biri de Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî'dir (ö. 430/1039). Mekkî seviyesine varmasa da kıraat ilmine yönelik çok

⁴²⁵ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 105, 106.

⁴²⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 384; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 713, 714.

⁴²⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/326.

⁴²⁸ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/139.

⁴²⁹ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 3/50.

⁴³⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 351.

kıymetli eserler kaleme almıştır. Sonraki dönemlerde gelen birçok kıraat âlimine etki etmiş olan Mehdevî, Mekkî gibi evvela doğuya giderek birçok İslâm merkezinde eğitim almış ve vermiş, ardından Endülüs'e varmıştır. Aslen Kayrevanlı olup Endülüs'e giderek orada uzun yıllar yaşayan Mehdevî, Endülüs'ün kıraat birikimine ve düşünce yapısına verdiği katkılardan dolayı öne çıkmıştır.⁴³¹

Kayrevanlı kıraat âlimlerinden Ebu'l-Hasen el-Husrî (ö. 488/1095) de Endülüs'e rihle yapmıştır. Kayrevan'ın işgal edilmesinden sonra Kayrevan'a yakın olan Sebte (Ceuta) bölgesinde bir müddet kalmış ardından Mu'temid Alellâh'ın daveti ile Endülüs'ün İşbîliye şehrine gitmiştir. Yedi kıraat hususundaki mahareti ile bilinen Husrî, başta İşbîliye olmaz üzere birçok Endülüs şehrine yolculuk yapmıştır.⁴³²

Kayrevan'dan batıya yapılan rihlelerin hemen hepsi Endülüs tarafına olmuş, az da olsa Mağrib'in muhtelif şehirlerine ilim yolculukları tertip edilmiştir. Zira batıda hicretin ilk beş asrında Kayrevan ile Endülüs öne çıkmış hemen hemen tüm ilmi hareketlilik bu iki merkez arasında gerçekleşmiştir. Ancak Kayrevan'ın işgal edildiği ve ilmi merkeziyetinin zayıfladığı dönemlerde Sebte, Tanca, Tâhert, Sicilmâse, Fas, Tûnus gibi merkezler de rihle maksadıyla daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır.⁴³³

Mağrib'in çeşitli şehirlerine ilim yolculukları yapan önemli kıraat âlimlerinden biri Ebû Muhammed Abdullah b. el-Kayrevanî (ö. 386/996) dir. O, Fas'ın Sicilmâse şehrine rihle yapmış, orada halkın irşadı ve talimi için çaba sarfetmiştir. Öyle ki tecvit ilmiyle alakalı olduğu bilinen ancak günümüze ulaşmayan önemli bir kıraat kitabını Sicilmâse'de yazmıştır.⁴³⁴

Kıraat ilmine yönelik meşhur kasidesi ile bilinen Husrî, memleketi Kayrevan işgal edilince Sebte şehrine gitmiş, orada ilmi hayatını idame ettirirken İşbîliye hükümdarından bir davet mektubu almış ve İşbîliye'ye geçmiştir. Kayrevanlı meşhur âlim Husrî sonra Tanca şehrine göçmüş ve uzun yıllar orada yaşamıştır.⁴³⁵

⁴³¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzim Saïd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), 53-70.

⁴³² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 314, 315; İbn Beşkuvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627, 628; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 425.

⁴³³ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 432, 433.

⁴³⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/492-497; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/109; İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 136.

⁴³⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 282; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 550.

Adı geçen Mağrib merkezleri arasında en çok talep gören yerin ise Tûnus olduğu aktarılabilir. Özellikle hicrî 450'li yıllardan sonra Kayrevan'da karışıklıklar başlayıp, merkeziyeti zayıflayınca Tûnus, Mağrib'teki yeni ilim merkezi olmaya başlamış ve birçok âlim oraya hicret etmiştir. Tûnus'a ilim seferi düzenleyen Kayrevanlı ulemâya Ebû Abdillâh Süleymân el-Kelbî el-Ebbî (ö. 420/1029) örnek verilebilir. Hâfızasının kuvveti ile meşhur olan âlimin hayatının sonlarına doğru Tunus'a rihle yaptığı ve Erbes kasabasında vefat ettiği belirtilmiştir.⁴³⁶

Kayrevan'dan batıya yapılan ilim seferleriyle alakalı gerekli şeyler söylendikten sonra doğu yörelerine düzenlenen rihlelerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Doğudaki ilim merkezleri elbette batıya göre daha fazladır. Hicaz başta olmak üzere, Mısır, Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Horasan gibi ilim yurtları rihle gayesiyle ziyaret edilmiştir. Ayrıca diğer doğu illeri kadar uzak olmayan ve Kayrevan'ın doğusunda kalan Sıkiliyye (Sicilya) de rihle amacıyla gidilen yerler arasındadır.⁴³⁷

Mekke ve Medine'ye yapılan yolculuklara, Kayrevanlı ulemânın oradaki kazanımlarına muhtelif bölümlerde değinilmiştir; ancak rihle başlığı altında da birkaç örnek vermek uygun görünmektedir. Hicaz'a gerçekleştirilen rihlelerin asıl gayesi haccın ifa edildiği Mekke'yi ziyaret etmek, Peygamber makamının bulunduğu Medine'nin havasını teneffüs etmek olmuştur. Ancak hemen hemen bütün âlimler bu ziyaretler vesilesiyle Hicaz yöresinin ulemâsıyla tanışma fırsatı yakalamış ve onların ders halkalarına girmeye gayret etmişlerdir. Kayrevanlı kıraat âlimleri özellikle Medine'de, alanında mahir ulemâdan çeşitli sahalarda dersler almış ve memleketlerine ilmî anlamda dolu olarak geri dönmüşlerdir. Özellikle Nâfi' kıraatinin Kayrevan'a ulaşması hususunda bu bölgeye yapılan rihlelerin kıymeti vurgulanmıştır.

Kayrevan'da uzun yıllar şeyhulkurrâlık yapan İbn Hayrûn bu konuda zikredilebilecek örneklerdendir. O, Mısır, Endülüs ve Mekke-Medine rihleleri ile bilinmektedir. Hac gayesiyle gittiği Hicaz'da birçok ilim halkasında bulunmuş ve ihtisası için dersler görmüştür.⁴³⁸

⁴³⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/179.

⁴³⁷ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 319-325.

⁴³⁸ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 2/112, 113; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/135.

413/1022'de meşhur Kayrevanlı kurrâ İbn Süfyân da Hac farızasını yerine getirmiş ve orada bir yıl kadar iskan etmiştir. Daha sonra Medine'ye geçen İbn Süfyân 415/1024 yılının Safer ayında orada vefat etmiş ve Bakî' Kabristanlığı'na defnolunmuştur. O bu yönüyle rihle yaptığı yerde vefat edenler sınıfında zikredilebilir. İbn Süfyân kıraat ve fıkhıta ileri bir noktaya ulaşmış, hadis ile hendesede de muteber bir isim olmuştur.⁴³⁹

Hicaz'a ilim yolcuğu yapan Kayrevanlı âlimler arasında Ebu'l-Kâsim el-Mukrî (ö. 370/890) de zikredilebilir. O evvela Kayrevan'dan Mısır'a gitmiş daha sonra Hac gayesiyle Hameyn'e ulaşmıştır. Orada geçirdiği süre zarfında birçok âlimle görüşmüş ve yolculuğunu bir ilim rihlesi haline getirmiştir.⁴⁴⁰

Doğuya yapılan rihle yolculuklarında tercih edilen en önemli yerlerden biri de Mısır'dır. Kayrevan'a Nâfi' kıraatinin gelmesi tabii ki yalnız Medine kanalıyla olmamıştır. Söz konusu kıraatin meşhur râvîlerinden biri de Mısırlı Ebû Saîd Verş'tir. Kayrevan'dan Mısır'a giden ulemâ Verş'in bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden kıraat dersi almışlardır. Mısır'dan döndüklerinde de o rivayetin talimi yapmışlardır. Yani Nâfi' kıraati hem Mısır hem de Medine kanalı ile Kayrevan'a ulaşmıştır.

Başta Mekki, İbn Hayrûn gibi âlimler olmak üzere birçok kurrâ Mısır'a ilim seyahati düzenlemiştir. Kayrevan'dan Mısır'a yapılan rihle yapanlara verilebilecek en önemli misallerden biri de İbn Bellîme namı ile meşhur Ebû Alî el-Hasen el-Kayrevanî'dir. O, Kayrevan'da birçok hocadan dersler görmüş ardından Mekke'ye gitmiş ve daha sonra Mısır'a rihle yapmıştır. Mısır'da Kazvînî ve İbn Fâris gibi ulemâdan dersler görmüş ve İbn Nefîs'ten Ezrak tariki ile Verş, Yezîdî tariki ile de Dûrî rivayetini öğrenmiştir. Bulunduğu yerlerde birçok da talebe yetiştiren İbn Bellîme rihle yurdu olan Mısır'ın İskenderiye şehrinde 514/1120 senesinde vefat etmiştir. O, kıraat sahasında parmakla gösterilen ve Kayrevan-Mısır arasındaki kıraat bağlantısı konusunda ilk akla gelen âlimlerden olmuştur.⁴⁴¹

Ebû İmrân el-Fâsî el-Kayrevanî (ö. 430/1038) de ilim almak maksadıyla Mısır'ı tercih eden Kayrevanlılardanır. Evvela Kurtuba'ya giden el-Fâsî ardından Mısır'a gitmiş ve

⁴³⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/157; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 24, 25.

⁴⁴⁰ İbn Farâdî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü*s, 1/143, 144.

⁴⁴¹ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 261; Ebû's-Safâ Salâhuddîn Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Tüzki Mustafa (Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 11/368; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-tûnisîyyîn* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 1/121.

İbn Ebî Ceddâr'dan ders almıştır. Daha birçok ilim merkezine giden el-Fâsî Kayrevan'a dönmüş ve hemşerilerine uzun yıllar yedi kıraatle alakalı dersler vermiştir. O, hocası el-Kâbisî gibi yıllarca kalabalık ders halkalarını yönetmiş Kayrevan halkı tarafından büyük bir teveccüh görmüştür.⁴⁴²

Doğudaki Bağdat ilim yurdu da Kayrevan kurrâsı tarafından ilim alma gayesiyle tercih edilmiştir. Ebû Abdillâh el-Karevî (ö. 378/988) bu yöreye giden ulemâdan olarak zikredilebilir. O, Mısır'a yaptığı yolculuktan sonra Bağdat'a gitmiş ve orada uzun yıllar ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Yoğun ezber içeren bir eğitim metodu kullanmasıyla meşhur olan el-Karevî, rihlelere o kadar vakit ayırmıştır ki memleketi Kayrevan'da çok fazla bulunamamıştır.⁴⁴³ Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmayan İbrahim b. Ahmed el-Kayrevanî ed-Darîr (ö. ?)'in de Bağdat'a rihle yaptığı; hatta Iraklı şeyhu'l-kurrâ İbn Şenebûz'dan dersler aldığı aktarılmıştır.⁴⁴⁴

Bağdat gibi önemli Irak şehirlerinden olan Kûfe ve Basra da Kayrevan kıraat âlimleri tarafından yoğun olarak rihle maksadıyla tercih edilmiştir. Kayrevan'ın bilinen en eski kurrâ ve fakihlerinden olan Esed b. el-Furât (ö. 213/828) Basra'ya giderek orada ilim tahsil etmiştir. O aynı zamanda Kûfe'ye de gitmiş ve orada hem kıraat hem de fıkıh alanında eğitim faaliyetlerine katılmıştır. Ayrıca onun Kûfe fakîhi Ebû Hanîfe'nin fikhını ve yine aynı yöredeki imam Hamza'nın kıraatinin Kayrevan'a ulaşmasında kritik bir rolü olduğundan bahsedilmiştir. Kayrevan kıraat tarihî açısından önemli bir isim olan Esed'in çok çeşitli illere rihle tertip ettiği Mağrib'in birçok şehrinde bulunduğu ve Kayrevan'ın karşı kıyısındaki Sicilya adasında eğitim faaliyetleri icra ettiği aktarılmıştır.⁴⁴⁵

Ömrünün çoğunu Kayrevan'da geçiren ve orada yönetici katipliği görevini üstlenen Ebu'l-Yüsr eş-Şeybânî (ö. 298/908) de başta Endülüs olmak üzere birçok ilim yurdunu ziyaret etmiş ve kıraat alanı başta olmaz üzere birçok farklı sahada derinleşmiştir. Çeşitli telifleri bulunan eş-Şeybânî halihazırdaki verilere bakıldığında Horasan'a rihle düzenlediği kaydedilen tek Kayrevanlı âlim olarak kaynaklarda yerini almıştır.⁴⁴⁶

⁴⁴² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 2/337; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁴⁴³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁴⁴⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9.

⁴⁴⁵ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81-83; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/172-189.

⁴⁴⁶ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/163.

2.2.2.3.3. Kayrevan'dan Diğer Bölgelere Yapılan Rihlelerde Tercih Edilen Yerlerin Nedenleri

Kayrevan'dan Mısır, Hicaz, Irak, Şam, Ebdülüs ve Mağrib bölgelerine yapılan rihlelerin muhtelif nedenleri bulunmaktadır. Mesela rihle güzergahında yoğun bir şekilde Mısır'ın tercih edilmesi evvela Hac ibadeti kaynaklıdır. Çünkü Hac gayesiyle Mekke'ye ve Peygamber yurdunu göremek için Medine'ye giden bölge halkı, ister deniz ister kara yolunu kullansın, öncelikle Mısır'a uğramış, oradan hedeflediği diğer şehirlere geçmiştir. Ayrıca Mısır'ın, Kayrevan ile Hicaz'ın neredeyse tam ortasında bir konumda bulunması oraya hem gidiş hem de dönüşte uğranılmasını bir nevi zorunlu hale de getirmiştir.

Elbette Mısır'a uğranılması sadece bir geçiş güzergahı etkeniyle açıklanamaz. Zira Kayrevan ulemâsı Mısır'da vakit geçirmiştir, orada ilmî faaliyetlere katılmış, ders alıp ders vermiştir. Yani sadece yol üstü olması Mısır'ın bu denli ilgi görmesine kafi değildir. Diğer önemli faktörlerden biri de mezhepsel ortaklıktır. Kayrevan'ın ilk tesisinde Hanefî mezhebi önde olsa da kısa süre içinde Mâlikî mezhebi tüm şehri ve İfrîkiye'yi etkisi altına almıştır. Kayrevan halkı ve ulemâsının mezhep birliğine verdiği önem de düşünüldüğünde Mısır rihleleri daha anlaşılır hale gelmektedir.⁴⁴⁷

Benzer şekilde Mısır kıraat hususunda da Kayrevan'la aynı çizgide görünmektedir. Zira Kayrevan'da rivayeti yaygın olan Ebû Saîd Verş Mısırlıdır. Birçok Kayrevanlı Medineli kıraat âlimi Nâfi'in söz konusu rivayetini ahzetmek için bizzat Verş'ten yahut onun talebelerinden ders alma gayretinde olmuştur. Mezhep birliği gibi kıraat birliğine de ehemmiyet veren Kayrevanlıların bu yeknesaklığı temin etmek için de Mısır'ı tercih ettiği düşünülebilir.⁴⁴⁸

Kayrevan menşeli rihlelerin yoğunlaştığı diğer bölge ise Hicaz'dır. Bunda elbetteki hac ibadetinin payı yüksektir. Mekke'de hac görevini ifa eden Kayrevanlıların daha sonraki durağı ise peygamber hatıratını görmek için Medine olmuştur. Medine şehri Hicaz'a yapılan rihlelerde daha çok zikredilmektedir. Zira meşhur fıkıh âlimi Mâlik b. Enes ve meşhur kıraat âlimi imam Nâfi' gibi ulemânın orada yaşaması Medine'nin daha fazla rağbet görmesine vesile olmuştur. Kayrevanlıların ilmi kaynağından alma arzuları onları Hicaz'a çekmiş ve oranın birikimini memleketlerine götürmelerini sağlamıştır. Hac

⁴⁴⁷ Makkarî, *Nefhu't-tayyib*, 1/221.

⁴⁴⁸ İsâ, *Târîhu't-ta'lim*, 109-111.

mahallinin ve peygamber yurdunun bir raġbet mekânı olması ve tüm İslâm aleminde ulemânın buluşma, kaynaşma yeri olması da Kayrevanlıların o bölgeye yönelimini artırmıştır. Zira tüm dünyadan âlimlerin kısa yahut uzun süre için bulunduğu ve ilim alışverişi yaptıkları bir mekân haline gelen Hicaz, Kayrevanlıları da kendine çekmiştir.⁴⁴⁹

Kayrevan halkının yöneldiği diğer bölge ise Irak'tır. Bağdat, Basra, Kûfe gibi ilim yurtları Kayrevan cihetinden gelen talebelere ve ulemâyâ ev sahipliği yapmıştır. Bu bölge hac yolculuğunda bir geçiş güzergahında olmamasına rağmen birçok batılı ulemânın ziyaretgahı olmuştur. İlim tâliplerinin bu yöreyi ilim rihlelerinde tercih etmeleri Bağdat, Basra, Kûfe gibi merkezlerin birer âlim membaı olması hasebiyledir. Oradaki âlimler fıkıh, kıraat, kelam, hadis gibi alanlarda temayüz etmişler ve bulundukları memleketleri ilim yönüyle yukarılara taşımışlardır. Yani Kayrevan'dan Irak şehirlerine yapılan rihlelerin ilmî saiklerden kaynaklandığı ifade edilebilir. Ayrıca 130/748 yılından sonra Bağdat'a yapılan ilim yolculuklarının önemli nedenlerinden birisi de Abbasîlerin hilâfeti devralması ve hilâfet merkezi olarak da orayı belirlemeleridir. Yani hilâfet merkezi olmasından dolayı ilmi faaliyetler artmış ve doğu ile batıdan daha çok kişi Bağdat'a uğramıştır. Kayrevan'dan söz konusu yöne yapılan rihlelerinin sebepleri arasında bahsi geçen konu da zikredilebilir.⁴⁵⁰

Şam diyarı da Kayrevan'dan yola çıkan rihlelerin yoğunlaştığı bölgelerdendir. Irak rihlelerinde olduğu gibi Şam'a yapılan yolculukların da hac güzergahı ile doğrudan bir alakası bulunmamaktadır. Bağdat'taki siyasî merkeziyet kaynaklı rihle yönelimi durumu Şam'da da söz konusudur. Zira Şam uzun seneler Emevilerin siyasî merkezi ve karargahı olmuştur. Bu yönü ile ilmî devinim fazlaşmış, tüm İslam merkezlerinden ders alma ya da vermek için Şam'a gelinmesi, Kayrevan halkının da bu yöreyi tercih etmelerine neden olmuştur.⁴⁵¹

2.2.2.3.4. Diğer Bölgelerden Kayrevan'a Gerçekleştirilen Rihleler

Kayrevan'da kıraat ilminin gelişmesinde oradan diğer bölgelere yapılan rihleler kadar, diğer bölgelerden Kayrevan'a yapılan rihleler de önem arz etmektedir. Zira her iki hadisede de ilmî bir aktarım söz konusudur. Kayrevan'a çeşitli bölgelerden gelen kıraat

⁴⁴⁹ Zeytûn, *el-Kayrevan*, 419-422.

⁴⁵⁰ Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 1/96-103.

⁴⁵¹ İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 2/38.

âlimlerinin bir kısmı kısa veya uzun burada kalarak geldikleri yerlere geri dönmüş yahut memleket addederek vefatlarına dek burada hayat sürmüşlerdir. Bazı ulemâ ise hayatları boyunca rihle halinde olmuşlar, bir gezgin gibi birçok merkezde bulunarak ilmî faaliyetler icra etmişlerdir. Kayrevan tesisinden itibaren İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden âlim ve talebeye çeşitli vesilelerle ev sahipliği yapmış, oraya gelenler birçok alanda olduğu gibi kıraat sahasında da önemli etkiler bırakmışlardır.

Batıda Mağrib şehirleri ve Endülüs'ten Kayrevan tarafına birçok rihle düzenlenmiştir. Zira çok parlak bir dört asır yaşayan Kayrevan bu süre zarfında adeta ilmi manada bir çekim merkezi olmuştur. Nice şöhretli, yetenekli ve velûd kurrâ muhtelif vesileler ile Kayrevan'a gelmiş, uzun veya kısa orada vakit geçirmiştir. Örneğin Endülüs kurrâlarının en önemlilerinden Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) babasının vefat etmesinden sonra 397/2006 yılında Doğudaki ilim merkezlerine seyahatlere başlamış ve birçok şehri dolaşmıştır. Dânî'nin ilk durağı Kayrevan olmuş ve burada hem ders almış hem de dersler vermiştir. Onun Kayrevan'da Alî b. Muhammed el-Kayrevanî el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) ders halkasına girdiğinden bahsedilmiştir. Yaklaşık yüz yirmi telifi bulunduğu bilinen Dânî'nin bu seyahati, Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklık etmesi açısından da önemli addedilmiştir.⁴⁵²

Endülüs'ün Talemenke (Salamanca) şehrinde dünyaya gelen önemli bir kıraat alimi olan Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Meâfirî et-Talemenkî (ö. 429/1037) de Kayrevan yurdunda ilimdeki nasibini alan ulemadan olmuştur. Kurtuba'yı memleket edinen et-Talemenkî doğu illerinde birçok kurrâdan dersler almıştır. 375/985 yılında çeşitli İslam merkezlerine uğrama gayesi ile çıktığı ilim yolculuğuna Kayrevan ile başlamıştır. Burada İbn Ebî Zeyd ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Dehmûn gibi önemli zatlardan kıraat, hadis, fıkıh ve tasavvuf dersleri alan Talemenkî, kıraat ilmini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak tanınmaktadır. Talemenkî, Kayrevan'ın Endülüs'e kaynaklık etmesi yönüyle oldukça önemli bir alimdir.⁴⁵³

Endülüs haricindeki Batı (Mağrib) şehirlerinden de Kayrevan'a yolculuklar yapılmıştır. Örneğin Fas doğumlu Ebû İmrân el-Fâsî bu sınıfta zikredilebilir. Berberî bir kabile olan Gafecûm'a mensup Ebû Hâc sülalesindendir. O daha sonra Kayrevan'a göçerek ilk

⁴⁵² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/143-143.

⁴⁵³ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 384; Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 713, 714.

tahsilini burada yapmıştır. Muhtelif hocalardan dersler alan Ebû İmrân uzun süre bu şehirde yaşadığı için Kayrevanlı olarak addedilmiştir. Mağrib’de büyük bir şöhrete kavuşan kıraat alimi, 430/1039’da Kayrevan’da vefat etmiştir.⁴⁵⁴

Doğu şehirlerinden de Kayrevan’a çeşitli vesileler ile rihle yapanlar olmuştur. Örneğin Mısırlı İbn Sevâde el-Cüzâmî (ö. 128/745) bu hususta zikredilebilecek kurrânın önemlileri arasındadır. Aslen Mısırlı olan ancak Şam diyarının kurrâsından olan el-Cüzâmî bu iki bölgede eğitimler aldıktan sonra halifenin de teşviki ile Kayrevan’a gelmiştir. Şam ve Mısır’daki kıraat birikiminin Kayrevan’a ulaşması konusunda kritik bir isim olan İbn Sevâde uzun yıllar burada kalmış ve önemli ilmî vazifeler yürütmüştür. Onun Kayrevan’da vefat ettiği veya İskenderiye’de bir deniz savaşında şehit olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁵⁵ Yine Mısırlı Ebû Saîd Ca’sel b. Hâ’ân da Kayrevan’da etki bırakmış olan kurrâdandır. O, Kayrevan’da uzun seneler kıraat dersleri vermiş, birçok alimin yetişmesine doğrudan katkı sağlamıştır.⁴⁵⁶

Hicaz yöresinden de Kayrevan’a yoğun ilim rihleleri tertip edilmiştir. Esasında Kayrevan kıraatinin temellerinin atılması büyük ölçüde söz konusu bölgeden gelen sahabe ve tâbiîn vasıtası ile olmuştur. Özellikle Kayrevan’ın tesis edildiği hicrî 50’li yıllarda tâbiîn ilmî hareketliliğin öncüsü olmuş ve kıraat eğitim-öğretiminin en kıymetli isimlerinden olmuşlardır. Bu yönü ile Mekke-Medine şehirlerinden Kayrevan’a yapılan seferler diğer doğu illerinden daha farklı düşünülebilir. Her ne kadar sahâbe ve tâbiîn’in ilk gayesi fetih olsa da onların bölgeyi teşrif ederek burada ilim tohumlarını atmaları ve bu hususta çok gayretli olmaları, sözü edilen seferlerin birer ilim rihlesi olarak addedilmesini sağlamıştır. Kûfe, Basra, Bağdat gibi önemli Irak şehirlerinden de Kayrevan’a gelen birçok kıraat aliminden bahsedilmiştir. Basralı Yahya b. Sellâm bu listede baş taraflara yazılmaya namzet bir kârîdir. 124/742 yılında Kûfe’de dünyaya gelen Yahyâ daha sonra babası ile birlikte Basra’ya göçmüş ve orada Hasan el-Basrî’nin talebelerinden kıraat dersleri almıştır. El-Basrî nisbesi ile anılan Yahyâ, daha sonra uzun yıllar yaşayacağı Kayrevan’a gitmiş ve orada ilim halkalarına öncülük etmiştir. Kendisine ait bir kıraat seçkisi olduğu

⁴⁵⁴ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 7/243; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/159-164.

⁴⁵⁵ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/101, 107, 116.

⁴⁵⁶ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/75; Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 1/202.

ifade edilen Yahyâ, Kayrevan Câmisi'nde senelerce tefsir ile kıraat dersleri vermiş, Mısır'ın Fustat şehrinde vefat etmiştir.⁴⁵⁷

2.2.2.3.5. Diğer bölgelerden Kayrevan'a Yapılan Rihlelerin Nedenleri

Kayrevan şehrine ilim yolculuklarının yapılmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Özellikle birkaç coğrafi sebep en başta zikredilebilir. Çalışmamızın yoğunlaştığı zaman olan hicretin ilk dört buçuk asrında Kayrevan şehrinin uzak batısında Endülüs, yakın batısında ise Fas, Cezayir gibi İfrîkiye vilâyetleri bulunmaktadır. Kuzeyinde Tunus, güneyinde ise Libya olan Kayrevan'ın doğusunda sırası ile Mısır, Hicaz, Şam, Bağdat, Basra, Şam gibi ilim merkezleri yer almaktadır. Zikri geçen doğu ve batı illerinin neredeyse tam ortasında bulunan ve geçiş güzergahında yer alan Kayrevan, bu vasfından dolayı birçok ilim rihlesinin uğrak yeri olmuştur.

Kayrevan'ın coğrafi olarak hilafet merkezine uzak oluşu da daha çok ilim yolculuğuna ev sahipliği yapmasına vesile olmuştur. Olumsuz gibi duran bu özellik ilmî yönden olumlu neticeler doğurmuştur. Doğudaki hilafet merkezinde yahut merkeze yakın şehirlerdeki hilafet kuvvetlerinden çeşitli sebepler ile kaçan veya oradaki otoriteden bazı sebeplerden ötürü rahatsızlık duyan alim ve talebelerin aklına ilk gelen yerlerden biri Kayrevan olmuştur. Özellikle akaid konularında söz konusu durum yaşanmış ve Kayrevan fikrî akımların kendisini rahat ifade ettiği bir yer olarak kabul edilmiştir. İlmi münazaraların yapıldığı ve fikrî hareketliliğin arttığı Kayrevan'a böylelikle daha çok alim rihle yapmak istemiştir.⁴⁵⁸

Kayrevan'ın ilmî hususta hızlı gelişimi de onun tüm İslâm aleminde dikkat çekmesini ve muhtelif merkezlerdeki ulemânın oraya yönelmesini sağlamıştır. Kayrevan'ın tesis edilmesinde sahâbe ve tâbiîn'in elinin olması çeşitli merkezlerdeki ilim taliplerinin oraya daha çok rağbet göstermesini sağlamıştır.⁴⁵⁹

Kayrevan'ın askerî ve siyasî bir başkent olması da ilmî hareketliliğe katkı sağlamıştır. Yeni gelen her yönetici beraberinde alimler ve ediplerden oluşan bir heyet getirmiştir. Ayrıca yeni gelen yöneticiler yanlarında yeni kitaplar ile gelmişlerdir. Tüm bunlar Kayrevan'a daha çok ilim yolculuğu yapılmasına etki etmiştir. Kayrevan'ın ticari olarak

⁴⁵⁷ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 154, 155.

⁴⁵⁸ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 54.

⁴⁵⁹ Şevât, *Medresetü'l-hadîs*, 55.

da gelişmiş bir şehir olması ilim hareketliliğine fayda sağlamıştır. Örneğin Mekke'li kıraat alimi Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî 156/773 senesinde bir tacirin vekili olarak Kayrevan'a yolculuk yapmış, Kayrevanlılar da ondan dersler almışlardır.⁴⁶⁰

2.2.3. Yöneticilerin Kıraat Alanına Yönelik Katkıları

Kayrevan kıraatinin gelişimine katkısı olan önemli bir faktör de siyasîlerin, idarî görevi olan kişilerin bu sahaya yapmış oldukları tesirlerdir. Henüz hicretin ilk asrının sonlarında halife Ömer b. Abdilazîz'in İfrîkiye'ye heyet yollaması bu sınıfta zikredilebilir. Zira İfrîkiye ve başkenti Kayrevan'da kıraatlerin ihtiyarı döneminin onların önderliğinde gerçekleştiği belirtilmiştir. Halifenin gönderdiği bu heyet vesilesiyle tüm İslâmî ilimlerde tedris faaliyetleri artmış ve kıraat ilmi de yine onlar vasıtasıyla gelişim göstermiştir.⁴⁶¹

Her ne kadar sözü edilen on kişilik heyetten önce Kayrevan'dan başka illere veya çeşitli merkezlerden Kayrevan'a rihleler başlamış olsa da, gönderilen heyetle beraber çok yoğun bir ilmî hareketlilik gerçekleşmiştir. Gerek Kur'ân'ı okumayı öğrenen yeni Müslüman olmuş Berberîler ve gerekse kıraat hususunda kendini geliştirmek isteyen diğer Müslümanların hepsi bölgeye gelen heyetten faydalanarak bu ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Bu yüzden yönetici Ömer b. Abdilazîz'in Kayrevan ve çevresindeki kıraat faaliyetlerine doğrudan etki eden bu hamlesi oldukça önemli kabul edilmiştir.⁴⁶²

Kayrevan'dan diğer bölgelere yapılan ilim seferleri zamanla artmış ve özellikle doğudaki ilim merkezlerinde çeşitli sahalarda kendilerini yetiştiren ulemâya, memleketlerine döndüklerinde idarî görevler tevdi edilmiştir. Küçük veya büyük muhtelif karar mercilerinde idarî görevler üstlenen bu ulemâ talim ve tedris faaliyetlerinin daha ileri seviyelere ulaşması için gayret etmişlerdir. Örneğin Medine'ye gidip Nâfi' kıraatini bizzat imamından yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlı ulemâ memleketlerine dönüp bazı idari makamlara geldiklerinde o kıraatin talim edilmesini önceliklemişlerdir.⁴⁶³

Sözü edilen durum mezheplerin yayılım hareketleriyle de ilişkilidir. Örneğin Mâlikî fıkından önce Kayrevan'da Kûfe yöresinin imamlarının fıkı daha ön planda tutulmuş ve rağbet görmüştür. İmam Yusuf'tan veya talebelerinden fıkı alan ulemâ Kayrevan'a döndüklerinde ve kadılık makamı gibi kritik makamlarda görevlendirildiklerinde Kûfe

⁴⁶⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 353; Abdulvehhâb, *Varakât*, 1/161, 327.

⁴⁶¹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 21.

⁴⁶² Hamîdî, *Kırâatü İmâm Nâfi'*, 3/77.

⁴⁶³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 383, 384.

fıkıh disipliniyle birlikte Hamza kıraatini de yaymaya çalışmışlardır. Benzer şekilde zamanla Mâlikî mezhebi yayılmış ve Medine’den imam Mâlik’in fıkıh prensiplerini ahzeden âlimler döndüklerinde söz konusu bölgede meşhur olan Nâfi‘ kıraatinin okunup, okutulmasını tamim etmişlerdir.⁴⁶⁴

İmam Sahnûn bu konuda örnek olarak zikredilebilir. Mâlikî fıkında büyük bir şöret sahibi olan Sahnûn Nâfi‘ kıraati “güzel bir okuyuş” olarak nitelendirmiş ve insanların öncelikli olarak onu öğrenmesi gerektiğini düşünmüştür. Sahnûn kadılık görevini icra ederken de emrindeki insanlara o kıraatin öğretilmesini söylemiştir. Hatta Sahnûn’un talebelerinden kadı Abdullah b. Tâlib, Muhammed b. Berğûs’u Kayrevan merkez camisine görevlendirirken insanlara sadece Nâfi‘ kıraatini talim etmesini emretmiştir. Yöneticilerin yönlendirme ve teşviklerini müşahade eden Kayrevan halkı da bu duruma itiraz etmemiş, idarecilerin belli bir kıraati tercih etme isteklerini kabullenmişlerdir.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Makkarî, *Nefhu’t-tayyib*, 2/219.

⁴⁶⁵ Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 102; Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/313; Makkarî, *Nefhu’t-tayyib*, 2/219.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAYREVAN KIRAAT LİTERATÜRÜ VE KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİ

Bir şehrin yahut bir coğrafi bölgenin herhangi bir sahada ilmî profili ortaya konulurken, söz konusu yörede yetişmiş, oranın canlı kitapları olmuş, bölgenin ilim haritasının oluşmasına katkıda bulunmuş ulemâya ve onların eserlerine temas etmek oldukça lüzumludur. Her ne kadar tarihsel hadiseler, ele alınan şehrin ilmî karakterini-yöntemini ortaya koymada reddedilemez bir role sahip olsa da, nakle dayalı olan bilhassa kıraat ilmi gibi sahalarda literatürün ve bölgede yetişmiş, aynı zamanda birçok kişinin yetişmesine katkıda bulunmuş ulemânın etkisi yadsınamayacak bir öneme sahiptir.

Bahsi geçen ehemmiyetin bir neticesi olarak kıraat ilminin Kayrevan şehrindeki safhalarının ve durumunun sunulmaya çalışıldığı çalışmamızın son kısmını oluşturan bu bölümde, kıraat âlimlerinin biyografilerini tarayıp tahlil ettiğimiz tabakât eserlerinde âlimlerin kıraat ilmiyle meşguliyetinin derecelerine, ders aldıklarına veya verdiklerine dair kullanılan ifadelerle kısaca değinilecektir. Daha sonra Kayrevanlı kıraat âlimlerinin ilmî, kültürel ve ahlâkî durumlarına temas edilecek ardından ele aldığımız şehre mensup olan kıraat alimlerinin telif verenlerinin hayatları, hocaları, talebeleri, öne çıkan yönleri ve kıraat açısından önemleri zikredilecek; ayrıca verdikleri eserler belirtilerek içeriklerine kısaca temas edilecektir. Ardından telifine rastlanmayan ancak kıraat tedris ve aktarım faaliyetlerinde bulunan, eser vermese dahi bölgenin kıraat birikimi açısından önemli olan kıraat âlimlerinin hayatları, hocaları, talebeleri, öne çıkan yönleri ve kıraat ilmi açısından kritik yönleri ele alınacaktır.

3.1. TABAKÂT ESERLERİNDE KURRÂYA İŞARET EDEN TABİRLER

Kayrevan şehrindeki kıraat serancemını ve birikimini ortaya koymayı amaçladığımız bu çalışmada tabakât (biyografi) eserleri temel kaynaklarımızdan olmuştur. Zira bir yörenin kıraat özellikleri en iyi şekilde, o yörede yaşamış kıraat âlimlerinin ve verdikleri eserlerinin ortaya konarak incelenmesiyle anlaşılır. Tabakât eserlerinde kıraat (dersi) almak, kıraat dersi vermek, kıraatle meşgul olmak manalarına gelen birbirine yakın

onlarca tabir kullanılmaktadır. Âlimlerin hayatlarına ve eserlerine değinmeden önce hazırlık aşaması olarak bu başlık altında kısa da olsa bazı tabirlere değinilecek ve bilinmesinde fayda görülen birtakım izahlar yapılacaktır.

3.1.1. Kıraat İlmiyle İştigal Etmekle Alakalı Tabirler

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin hayatları araştırılırken onların kıraatle meşgul olduğuna işaret eden birçok farklı tabir ile karşılaşmış ve bunların araştırmaya konulmasının faydalı olacağı düşünülmüştür. Bu tabirlerin bazıları umumî, bazıları kişiye has, bazıları kapalı olup izaha muhtaç olabilmektedir.

Kıraat ilmiyle meşgul olmakla alakalı terâcim ve tabakât eserlerinde âlimlerle alakalı olarak; “ilim ve Kur’ân ehli”⁴⁶⁶ “Kur’ân ilimleri konusunda bir benzeri yoktur”⁴⁶⁷, “Kur’ân kârîsi”⁴⁶⁸, “kurrâdandır”, “mukrî”⁴⁶⁹, kıraatleri bilen”⁴⁷⁰, “kıraat bilen âlimlerdendir”, “kıraatlere vukufiyeti bulunan”⁴⁷¹, “kıraat vecihlerini bilen”⁴⁷², “kıraatlerde meşhur”⁴⁷³ gibi ifadeler çok kullanılanlardır. Âlimin kıraat ilmiyle alakadar olduğunu gösteren bu ifadeler söz konusu sahadaki uzmanlık derecesiyle alakalı ise çok fazla bilgi içermemektedir.⁴⁷⁴

Bu başlık altında değerlendirilebilecek; “şeyhu’l-kurrâ-şeyhu’l-ikrâ”⁴⁷⁵, “kıraatte imam”⁴⁷⁶, “yaşadığı zamanın kıraat okutucusu”⁴⁷⁷, “onun zamanında kıraati ondan daha iyi bilen yoktu”⁴⁷⁸, “Mağrib’de kıraat konusunda en meşhur kişi”⁴⁷⁹, “kurrânın üstazı”⁴⁸⁰ ifadeleri de tabakât kitaplarında mevcuttur. Bu tabirler kıraat hususunda söz konusu âlimin, döneminin en iyisi olduğunu ve tüm insanları kıraat hususunda geçtiğini beyan etmektedir. Kıraat hususunda en iyi, en yetenekli gibi anlamlar taşıdığı için çok fazla

⁴⁶⁶ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/171.

⁴⁶⁷ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/22.

⁴⁶⁸ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 1/171.

⁴⁶⁹ Ebu’l-Arab, *Tabakât*, 47.

⁴⁷⁰ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/151.

⁴⁷¹ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/172.

⁴⁷² Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/186.

⁴⁷³ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/463.

⁴⁷⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 265.

⁴⁷⁵ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 238.

⁴⁷⁶ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 2/71.

⁴⁷⁷ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 2/96.

⁴⁷⁸ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/186.

⁴⁷⁹ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/156.

⁴⁸⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/309.

rastlanılmayan tabirlerdir. Kayrevan yöresinin kıraat birikiminin ele alındığı bu çalışmada yaklaşık on âlimde bu zikredilen ifadeler rastlanılmıştır.⁴⁸¹

3.1.2. Kıraat Dersi Almakla Alakalı Tabirler

Kayrevanlı kıraat âlimlerinin araştırıldığı son bölümde ulemânın biyografilerinde çok miktarda karşılaşılan ifade şekilleridir. Âlimin kıraat dersi almasına yönelik kullanılan ifadeler daha çok, hocalar zikredilirken kullanılmaktadır.

Kıraat dersi alınmasına yönelik kullanılan çeşitli ifadeler; “falan kimse ile mülâkî oldu (görüştü)”⁴⁸², “falana Kur’ân okudu”⁴⁸³, “falana okudu”⁴⁸⁴, “falandan kıraat aldı”⁴⁸⁵, “falandan kıraatleri aldı”⁴⁸⁶, “falandan kıraat rivayet etti”⁴⁸⁷, “kendisine falandan harf rivayet edildi”⁴⁸⁸, “falandan kendisine arz yoluyla kıraat rivayet edildi”⁴⁸⁹, “falan kimseye arz etti”⁴⁹⁰, “falandan arz yoluyla kıraat aldı”⁴⁹¹, “falandan arz ve dinleme yoluyla kıraat aldı”⁴⁹², “falan kimseye rivayetleriyle Kur’ân okudu”⁴⁹³, “falan kimseye kıraatleri okudu”⁴⁹⁴, olarak sıralanabilir.

3.1.3. Kıraat Dersi Vermekle Alakalı Tabirler

Tabakât kitaplarında kıraat âlimlerinin bir başkasına ders vermesini ifade eden bu tabirlerin de çeşitli varyasyonlarıyla karşılaşılabilmektedir. Daha ziyade âlimin kıraat dersi verdiği talebeleri zikredilirken bu tabirler görülmektedir. Söz konusu tabirler; “falan kişiye Kur’ân’ı telkîn etti (öğretti)”⁴⁹⁵, “falana Kur’ân öğretiyordu”⁴⁹⁶, “Kur’ân muallimi (öğreticisi)”⁴⁹⁷, Kur’ân okutuyordu”⁴⁹⁸, “falan kişiye okuttu”⁴⁹⁹, “kendisinden falan kişi

⁴⁸¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 265.

⁴⁸² Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/375.

⁴⁸³ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/37.

⁴⁸⁴ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 5/296.

⁴⁸⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/179.

⁴⁸⁶ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/156.

⁴⁸⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/364.

⁴⁸⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/373.

⁴⁸⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/245.

⁴⁹⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/245.

⁴⁹¹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/104.

⁴⁹² İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/567.

⁴⁹³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 212.

⁴⁹⁴ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/53.

⁴⁹⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/463.

⁴⁹⁶ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 2/245.

⁴⁹⁷ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 2/356.

⁴⁹⁸ İbn Faradî, *Târîhu’-ulemâi’l-Endülüis*, 1/144.

⁴⁹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/322.

almıştır”⁵⁰⁰, “kendisinden falan kişi kıraat almıştır”⁵⁰¹, “kendisinden insanlar kıraat ilmini almıştır”⁵⁰², “kendisinden kıraat rivayet olunmuştur”⁵⁰³, “kendisinden falan kişi arz yoluyla kıraat almıştır”⁵⁰⁴ olarak sayılabilir.

3.2. KAYREVANLI KIRAAT ALİMLERİNİN İLMÎ, KÜLTÜREL VE AHLAKÎ DURUMLARI

Doğuda kıraat ilmiyle meşgul olan ulemâ nasıl ki ilim yetkinliği, kültürel birikimi, ahlakî özellikleri bakımından birbirinden farklılık gösteriyorlarsa batıda ve batının önemli ilim merkezlerinden olan Kayrevan’da da bu farklılık mevcuttur. Bazı âlimler ilmî büyüklüğü ile tüm dünyaya nam salmış, bazıları hakkında tartışmalı birtakım durumlar ortaya konmuş, bazılarının ilmî yetkinliği hususunda tereddütler var olmuştur. Hatta bazıları ümmî oldukları halde ilim dünyasına etki etmişlerdir.

Kayrevan’da ilk altı asırda talebelerinin çokluğuyla yahut teliflerinin bol olmasıyla meşhur olan veya bu iki vasfın her ikisini birlikte haiz olan, kıraat alanında yetkin ve nam sahibi birçok âlimden bahsedilebilir. Muhammed b. Berğûs, Muhammed b. Ömer b. Hayrûn, Yahyâ b. Halfûn, Kâbisî, Muhammed b. Süfyân, Ebû İmrân el-Fâsî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî bu nevi ulemâdandır.⁵⁰⁵

Kayrevan’da bir-iki örnekle sınırlı da olsa yetkinliği veya güvenilirliği tartışma konusu olan kurrâdan söz edilmiştir. Örneğin İsmâil b. Ahmed el-Karevî hakkında İbn Cezerî “Maharetli değildi” şeklinde söylemiştir.⁵⁰⁶ Muhammed b. Abdillâh el-Übey isimli âlimin ise zabıt konusunda güvenilir olmadığı, okuma yazma bilmediği ve edâ konusunda zayıf olduğu bildirilmiştir.⁵⁰⁷

Kayrevan’daki kıraat ulemâsının kültürel ve ahlakî seviyesinin ise oldukça yüksek olduğu beyan edilmiştir. Hatta öyle ki bu hususu araştıran kişilerin aklına “acaba bazı güzel ahlakî vasıflar olmadan Kayrevan’da kârî olunmuyor mu?” diye gelebileceği işaret edilmiştir. Kayrevanlı bazı kurrâ, kıraat ilminin dışında ulûmu’l-Kur’ân, hadis, dil, fıkıh,

⁵⁰⁰ Kâdî ‘İyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 4/37.

⁵⁰¹ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/156.

⁵⁰² Mahlûf, *Şeceratü’n-nûr*, 1/157.

⁵⁰³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 161.

⁵⁰⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/132.

⁵⁰⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 272.

⁵⁰⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/162.

⁵⁰⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/179.

ricâl ilmi gibi bir hayli çeşitli dalda ihtisas sahibi olmuştur. Tabii ki her kârî bu seviyede değildir. Bazı kurrânın ise yalnız kıraat ilminde kendilerini geliştirdikleri kaydedilmiştir.⁵⁰⁸

Örneğin Yahyâ b. Sellâm, Lokmân b. Yûsuf, Rabîu'l-Kattân, Kâbisî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî ve bazı kârîler kıraat ilmiyle hadis, ricâl ilmi, dil, ulûmu'l-Kur'ân'ı cemetmişlerdir. İbn Lebbâd kıraat ilminin yanı sıra ulûmu'l-Kur'ân ve fıkıh ilminde ustalaşmıştır. İbn Ebî Zeyd el-Kayrevanî kıraat ilmiyle beraber muhaddislik yönüyle, Ömer b. Müsennâ ise kıraat bilgisinin yanında fakîh olarak da öne çıkmıştır.⁵⁰⁹

Kayrevan kurrâsının ilmî yönü böyle iken birçok isim de ahlâkî ve tasavvufî anlamda öne çıkmıştır. Yani bir cihetiyle kıraat ilminin uzmanı, diğer bir taraftan da mutasavvıf olan ulemâdan bahsedilmiştir. Örneğin Muhammed b. Hayrûn salih, güvenilir, ahlâk-ı kerîme ve güzellik sahibi, Muhammed b. el-Feth el-Müeddib faziletli ve cömert, Muhammed b. Mesud et-Temîmî mürüvvetli, tevâzûlu ve güzel ahlak sahibi, Ebû Bekr b. Ebî Tâah ahlaken güzel olma gibi sıfatlarla vasıflanmış ve tasavvufî yönlerinin ön planda olduğu belirtilmiştir.⁵¹⁰

Kayrevanlı kıraat ulemâsı tüm bu özelliklerinin yanında dünya hayatından ise ellerini eteklerini çekmemiş, savaşımlara katılmış ve toplumsal olaylardan kendilerini soyutlamamışlardır. Hatta bazı siyasî ve yönetsel gelişmelerde kıraat âlimlerinin etkili rol oynadığı görülmektedir. Örneğin kurrâdan olan Ebû Zeyd Muhalled b. Keydâd (ö. 336/947) Benî Ubeyd'e baş kaldırmış; Rebîu'l-Kattân, Mehdiye şehrinin kuşatmasında şehit olmuş; Muhammed b. Feth el-Müeddib, Benî Ubeyd'in politikalarına isyan etmiş ancak kuvvet yetiremeyince mezarlıkta da olsa talebe okutmaya devam etmiş; Ebû Bekr el-Hevvârî, Ebû Bekr ile Ömer efendilerimize söylediği kötü sözlerden dolayı, şiî olan bir kişiyi darbetmiş; Kâbisî, sultana tepki olarak okutma faaliyetlerine ara vermiş; Muhriz b. Halef ise Tunus halkını Râfızîlere karşı ayaklandırmıştır. Kayrevanlı kıraat âlimleri arasında bulunan bazı şair ve edipler de sosyal hadiselerle karşı kalemlerini kullanmışlar, toplumsal olayları şiirsel ifadelerle eleştirmişlerdir.⁵¹¹

⁵⁰⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 273.

⁵⁰⁹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 273.

⁵¹⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 273.

⁵¹¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 275.

3.3. KAYREVANLI MÜELLİF KURRÂ VE KIRAAT LİTERATÜRÜ

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Basrî (ö. 200/815)

Ebû Zekerıyyâ hicrî 124 senesinde Kûfe’de dünyaya gelmiştir. İlmî hayatının yanında menkıbeleriyle de meşhur olmuştur. Kûfe’de ilk tahsilini gerçekleştiren Ebû Zekerıyyâ küçük yaşlarında Basra’ya göç etmiş ve burada Hasan Basrî’nin öğrencilerinden kıraat dersleri almıştır. Kıraat derslerinin yanında hadis ilmiyle de meşgul olmuştur.⁵¹²

Ebû Zekerıyyâ hicrî 182 senesinde ticaret gayesiyle evvela Mısır’a daha sonra vefatına kadar yaşayacağı ticaret ve ilim merkezi olan Kayrevan şehrine gitmiştir. Kayrevan’da yaşadığı dönem onun ilmi yönden altın çağı olarak ifade edilmiştir. Çünkü o Kayrevan Ulucami’sinde uzun yıllar tefsir dersleri anlatmış ve meşhur tefsirini de burada yazmıştır.⁵¹³

Yahyâ b. Sellâm’ın çok güçlü bir hâfızaya sahip olduğu da bildirilmiştir. Öyle ki; torunu onun şarkı sesi gelen bir yerden geçerken dahi, hâfızasına sözlerinin hızlıca nakşolma korkusuyla kulaklarını kapattığını söylemiştir.⁵¹⁴

Başta Kayrevanlılar olmak üzere Irak’tan Kuzey Afrika’ya uzanan büyük coğrafyada ilim yolculuğu için uğradığı her muhitte benimsenip sevilmiştir. Öyle ki onun hakkında Mürcie’den olduğuna yönelik bazı dedikodular ortaya çıktığında Kayrevan kadısı Îsâ b. Miskîn’e görüşü sorulmuş o da “Yahyâ ile ilgili dedikodu yapıldı, ancak yemin olsun ki o hepimizden daha hayırlıdır” şeklinde cevap vermiştir.⁵¹⁵

Yahyâ b. Sellâm tâbiînden yaklaşık yirmi kişiyle müşerref olmuş onlardan kıraat dinlemiştir. Tâbiînden olan ve birçok sahâbeyle müşerref olmuş olan kıraatte ihtiyar sahibi Hasan Basrî’nin birçok talebesinin ders halkasında bulunmuştur. Ebû Muhammed İsmâîl b. Müslim el-Abdî el-Basrî, Ebu’l-Eşheb Ca’fer b. Hayyân es-Sa’dî el-Basrî (ö. 165/781), Ebû Saîd el-Hasen b. Vâsıl b. et-Temîmî, Ebû Hafs er-Rabî’ (ö. 160/776), Ebû Muâz Süleymân b. Erkam el-Basrî, Ebû Faddâle el-Mübârek b. Faddâle (ö 165/781) gibi zatlar hem Hasan Basrî’nin talebesi hem de Yahyâ b. Sellâm’ın hocası olarak zikredilebilir. Yine kendisine has bir kıraat ihtiyarı bulunan Katâde’nin de bazı talebeleri

⁵¹² Ebu’l-Arab, *Tabakât*, 111; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/122; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/104.

⁵¹³ Ebu’l-Arab, *Tabakât*, 111.

⁵¹⁴ Ebu’l-Arab, *Tabakât*, 112.

⁵¹⁵ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/123.

Yahyâ b. Sellâm'ın hocalığını yapmıştır. Hammâd b. Süleymân b. Yammâd (ö. 167/783), Halîl b. Merrâ el-Basrî, Ebu'n-Nadr Saîd b. Arûbe (ö. 157/773), Ebû Hâlid Kurre b. Hâlid (ö. 154/770), Ebû Bekr Hişâm b. Übey el-Basrî (ö. 154/770) gibi âlimler bu sınıftan olarak zikredilebilir. Zikri geçen Basralı hocaların Yahya b. Sellâm'ın kıraat ihtiyarını ortaya çıkarmasında büyük etkileri olmuştur.⁵¹⁶

Yahyâ b. Sellâm'ın Kûfe'de hocalarından bazıları ise Ebû İsrâîl b. Yûnus b. Ebî İshâk el-Kûfî (ö. 162/778), Hamza, A'meş, Âsım gibi önemli imamlardan rivayetleri olan Ebû Abdillâh b. Saîd es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/777), Ebû Abdirrahmân Muhammed b. Mervân (ö. 146/773), A'meş'in talebesi olan aynı zamanda kendisine has bir mushafı bulunan Ebû Abdillâh el-Muallâ b. Hilâl el-Kûfî (ö.?), Âsım'dan kıraat rivayet eden Ebû Ubeyd Nuaym b. Saîd (ö. ?) olarak sayılabilir.⁵¹⁷

Yahyâ b. Sellâm on beş yılı aşkın Kayrevan'da ilmi faaliyetler yürütmüş bunun sonucu olarak da yüzlerce talebe ondan kıraat ve diğer ilimleri tahsil etmişlerdir. Her ne kadar tabakât eserlerinde isimleri çok fazla talebesi zikredilmese de en önemlileri olarak Ebû Dâvûd el-Attâr Ahmed b. Mûsâ b. Cerîr (ö. 274/887), Ebû Sinân Zeyd b. Sinân (ö. 244/858), Ebû Ca'fer Abdillâh b. Muhammed b. Alî el-Dağşî (ö. ?), Ebu'r-Rabî' el-Lihyanî (ö. ?), Muhammed b. Kâdim (ö. ?) sayılabilir.⁵¹⁸

Eserleri: Yahya b. Sellâm'ın tefsire yönelik iki adet fıkıh ve hadise yönelik ise birer telifi bulunmaktadır. Kıraat alana yönelik kaynak olarak kabul edilebilecek olanı ise *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* isimli telifidir.

Tefsîru Yahyâ b. Sellâm: Birçok muhtasarı yazılan tefsirin, Tunuslu âlim Hind Şelebî tarafından tahkîki yayımlanmıştır. Yazılan ve günümüze ulaşan ilk tefsirlerdendir. Rivayet ve dirayet metodunun birleştirildiği tefsir, kıraatlara da bir hayli değinmektedir. Yazıldığı dönemde kıraat ve tefsir dallarının iç içe olması, kıraat vecihlerine yer vermesi ve müellifin bir kıraat ihtiyarına sahip olması hasebiyle bu eserin bir kıraat telifi özelliği de taşıdığı söylenebilir. Kıraat ilmine yönelik bolca veri taşıyan bu telif erken dönemde kıraat ilmi için de kaynak teşkil etmiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 154.

⁵¹⁷ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 155.

⁵¹⁸ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 158.

⁵¹⁹ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 114; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/373.

Ebu'l-Yüsr İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö. 298-908)

Doğum tarihi ve Kayrevan'a yerleşme vaktiyle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır; ancak ömrünün çoğunu Kayrevan'da geçirmiştir. Hükümdarlık Ağlebîlerin elindeyken İbrahim b. Ahmed. b. Ağleb, ardından oğlu Ebu'l-Abbâs, daha sonra Ziyâdetüllâh gibi yöneticilerin katipliğini yapmış; bu vazifesini Fâtımîler döneminde de vefatına kadar sürdürmüştür. Horasan'dan Endülüs'e birçok ilim yurdunu dolaşmış ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Şeybânî kıraat alanında yetkin olmakla birlikte diğer birçok ilim sahasında da şöhret bulmuş; özellikle şiir ve edebiyat alanında özel bir nam salmıştır. Bağdat'ta muhaddis ve fukahâdan dersler dinlemiş, Endülüs'te bir süre bulunmuş olan Şeybânî sadece kıraat alanında derinleşmemiş farklı sahalarda da muhtelif kitaplar telif etmiştir. Riyâdî nisbesiyle de bilinen Şeybânî 298/908 de ömrünün çoğunu geçirdiği Kayrevan'da vefat etmiştir.⁵²⁰

Eserleri: Farklı ilim sahalarında, özellikle şiir alanında eserleri bulunan velûd müellif Şeybânî'nin Kur'ân ilimlerine dönük bir adet eserden bahsedilmektedir.

Sirâcü'l-hüdâ fi'l-Kur'âni ve müşkilihî ve i'râbihî ve me'ânih: Günümüzde nüshası bulunmayan eserin kırâatü'l-Kur'ân, igrâbü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve meâni'l-Kur'ân alanlarıyla ilgili olduğu aktarılmıştır.⁵²¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hayrûn el-Meâfirî el-Endülüî el-Karevî (ö. 306-917)

İbn Hayrûn el-Meâfirî Kayrevan kıraat birikimine etki eden en önemli kurrâdandır. O, Endülüs, Mısır ve Mekke'de bulunmuş oralarda ilim tahsili yapmış nihai olarak Kayrevan'ı kendisine yurt edinmiştir. Mısır'da Nâfi' kıraatinin en önemli râvîlerinden olan Verş'in talebelerinden dersler almış, Mekke'ye hac ve ilim yolculuğu yapmış bir müddet de Endülüs'te kaldıktan sonra Kayrevan da uzun yıllar şeyhulkurrâlık makamında bulunmuştur. Verş rivayetinde ihtisas sahibi Ebû Bekr b. Seyf'ten; Ezrak, Abdüssamed b. Abdurrahman, Beşâr b. Sinân, Abdü'l-Kavî b. Kemûne gibi Verş'in en önemli 4 talebesinin yetiştirdiği İsmail en-Nehhâs'tan; yine Ezrak'ın talebesi Muhammed b. Saîd

⁵²⁰ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/163.

⁵²¹ İbn Ebbâr, *et-Tekmile*, 1/147; İbn İzârî, *el-Beyân 'ul-muğrib*, 1/163.

el-Enmâtî'den ve Ubeyd Muhammed b. el-Bezzâz'dan dersler dinlemiş ve bu rivayet hususunda en yetkin kişiler arasında yer almıştır.⁵²²

Güvenilir ve salih bir kişiliği olduğu aktarılan İbn Hayrûn'un en meşhur talebeleri arasında Ebû Ca'fer b. Hayrûn, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ömer b. el-Hayrûn, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî Bekr, Alî b. Muhammed b. Beccâî, Ebû Bekr Yahya b. Halfûn el-Hevvârî, Ebu'l-Fadl Abdü'l-Hakem b. İbrahim el-Karevî el-Beccâî bulunmaktadır. Kayrevan'a Verş rivayetinin girişine vesile olanların başında gelen ve bu sebeple Kayrevan kıraat ekolünün temsilcileri arasında zikredilen İbn Hayrûn'un kıraate dair iki eserinden bahsedilmektedir.⁵²³

Kaynaklar arasında oğul ve baba İbn Hayrûn'un biyografileri, eserleri, rihleleri arasında bir karışıklık söz konusudur. Bazı kaynaklar sadece birinin bazıları ise her ikisinin tercümelerini vermişler ve İbn Hayrûn ifadesinin hem baba hem de oğulda bulunmasından dolayı olsa gerek karışık bir biyografi sunumu yapmışlardır. Örneğin İbn Faradî, Humeydî, Debbâğ yalnızca oğul Ca'fer b. Hayrûn'un; İbn Ebbâr, Zehebî ise sadece baba İbn Hayrûn; Mâlikî, Dabbî, İbn Cezerî ise her ikisinin biyografilerine vermiştir. Durum böyle olunca bazı eserlerde Ebû Abdillâh b. Hayrûn'un eserleri oğluna hamledilmiş yahut oğlunun bazı biyografik özellikleri babasına atfedilmiştir.⁵²⁴

Eserleri: İbn Hayrûn el-Meâfirî'nin kıraatle alakalı sadece isimleri ve genel hatlarıyla içeriği bilinen iki adet telifinden söz edilmektedir.

el-İbtidâ ve't-temâm: Kıraat rivayetleriyle alakalı olan bir eserdir. İbn Cezerî, İbn Hayrûn'un bu kitabı hocasından dinlediklerini aktararak kaleme aldığını ifade etmiş; ancak hocasının ismini zikretmemiştir. İbn Hayrûn'un, Verş'in talebelerinden bizzat ders aldığı düşünülürse özellikle Verş rivayeti açısından önemli bir eser olduğu ifade edilebilir.⁵²⁵

⁵²² İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 2/112,113; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 2/135; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967), 73; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294; Abdülhâdî Hamîtû, *Kırâatü İmâm Nâfi' inde'l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa'id Verş* (Fas: Menşûratü Vezâratü'l-Evkâfi ve's-Şüûni'l-İslâmîyye, 2003), 137.

⁵²³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294.

⁵²⁴ Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 561; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217; Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-müellifîne't-tûnisîyyîn* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994), 2/264; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294.

⁵²⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

el-Elifât ve'l-lâmât: İbn Hayrûn'un resmü'l-mushaf ile alakalı olan eseridir.⁵²⁶

Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî (ö. 386/996)

İsmi devamlı İmam Mâlik ile anılan, fıkıh ve kelamdaki yetkinliği sebebiyle “Mâlikü's-sağîr” lakabı ile bilinen el-Kayrevanî gerek kıraat ve gerekse akaid yönüyle zamanının önde gelen ulemâsından olmuştur. İbn Ebî Zeyd, Mâlikî fıkına olan yetkinliğini *Kitâbü'n-Nevâdir ve'z-ziyâdât* isimli fıkıh kitabı ve yine bu konudaki birçok risaleyle süslemiştir. Fıkıh alanındaki ilmi derinliğinin yanında kıraat, tefsir ve i'câzü'l-Kur'ân alanında nam salmıştır. Ayrıca onun tefsir risalelerinde ve tefsir derslerinde kıraat vecihlerine çok değindiği ifade edilmiştir. İbn Ebî Zeyd, Ebû Bekr, Muhammed b. El-Feth el-Mukrî, İbn Lebbâd ve bazı Bağdatlı kurrâdan dersler almıştır. Ayrıca birçok Kayevanlı âlim onun ders halkasına oturmuş, yörenin en önemli ulemâsından olan Mekkî b. Ebî Tâlib de ondan ders almıştır. İbn Ebî Zeyd 386'da Kayrevan'da vefat etmiştir.⁵²⁷

Eserleri: İbn Ebî Zeyd'in telif konusunda oldukça velûd bir zat olduğu ifade edilmiştir. Onun kıraate yönelik yazdığı eserler günümüze ulaşmamıştır; ancak içerikleriyle alakalı bazı bilgiler bulunmaktadır. Kıraate dair yazdığı ilk eser Fas'ın Sicilmase şehrinde bulunduğu sırada oranın halkına Kur'ân tilavetinin inceliklerini ve tecvîd ahkâmını ihtiva eden kitaptır. İkincisi ise yine kıraatlerle ve âdâbü'l-Kur'ân ile alakalı olan telifidir. Eserlerin orijinal isimleri ile alakalı bilgi mevcut olmayıp sadece içerikleriyle ilgili işaretler mevcuttur.⁵²⁸

Ebû Saîd Halef b. Ammâr b. Saîd (ö. 414/1023)

Bazı kaynaklarda Ammâr yerine Ahmed ismiyle zikredilmektedir. Kıraat eğitimleri alan Ebû Saîd aynı zamanda edebiyat ve şiire olan hâkimiyeti ile de maruf bir âlimdir. Hatta onun Benî Zîrî devletinin şairlerinden olduğu ifade edilmiştir. Hocaları ve talebeleriyle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde 414/1023 senesinde vefat etmiştir.⁵²⁹

⁵²⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/217.

⁵²⁷ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/492-497; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/109-121; İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 136-138.

⁵²⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/494; İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülü's*, 137.

⁵²⁹ Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 3/1254; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/501.

Eserleri: Âlimin Dımaşk ve İstanbul'da izlerine rastlanmış, maalesef çok az bir kısmı okunabilen, kıraat tarihi açısından büyük önem taşıyan bir kitabı mevcuttur. Ebû Saîd'in kıraatte imamların usulle alakalı vecihlerini ele alan söz konusu kitabı bu alanda yazılmış ilk kitaplardan olma özelliğini taşımaktadır.⁵³⁰

Usûlü'l-kirâât: Esere evvela hicrî altıncı yüzyılda bir Mâlikî zaviyesinde rastlanmıştır. Miladî 1893 senesinde ise İstanbul'da bir caminin kütüphanesinde birkaç sayfası görülmüştür. Bu eser günümüzde mefkûd olan birçok telif ve müellife işaret etmesi bakımından çok önemlidir. Eserin sadece başlık sayfası, mukaddimesi, kıraat imamlarının isimleri ve bazı tariklerinin bulunduğu ilk bölümünün küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserin okunabilen bir sayfasında da hemzeye dair mevzular "kurrânın hemze konusundaki ihtilâfları" başlığı altında ele alınmış, bir kelimedede veya iki kelimedede bulunmasıyla alakalı durumlar açıklanmıştır. Adına bakıldığında kıraat imamlarının usullerini, kıraate has birçok mevzuyu içerdiği anlaşılmaktadır.⁵³¹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Süfyân el-Kayrevanî el-Hevvârî (ö. 415/1024)

Kayrevan'ın Hevvâr isimli köyünde dünyaya geldi. İleri düzeyde bir fıkıh tahsilinden geçen ve Mâlikî mezhebinde önemli bir seviyeye ulaşan İbn Süfyân daha sonra Mısır'a bir ilim yolculuğu gerçekleştirerek orada İsmail b. Muhammed el-Mehrî'den Nâfi' kıraatini okudu. Meşhur kıraat âlimi Ebu't-Tayyib İbn Galbûn'un ders halkasına girerek ondan kıraat rivayetlerini arz usulüyle öğrendi. Ardından Kayrevan'a dönen İbn Süfyân, Kerem b. Abdullah ve Ya'kûb b. Saîd el-Hevvârî'den kıraate dönük dersler aldı. Ebu'l-Abbas el-Mehdevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Acemî ve Ebû Bekr el-Kasrî önemli kişiler onun ders halkasında bulunarak kıraat hususunda ondan yararlanmışlardır. İbn Süfyân 403/1012 yılında Kayrevan'a bağlı Mehdiye bölgesine gitmiş, orada Ebû Hafs Ömer b. Hasan en-Nefûsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Hazrec gibi ulemâ kıraat konusunda ondan istifade etmiş ve eserlerini okumuşlardır. 413/1022'de hac farızasını ifa eden İbn Süfyân yaklaşık bir yıl kadar orada iskan etmiş ve oradan Medine'ye gitmiştir. 415/1024'te Safer ayında orada vefat etmiş ve Bakî' Kabrisanlığı'na defnedilmiştir. İbn Süfyân'ın sadece kıraat ilminin yanında fıkıhta da ileri bir düzeye ulaştığı; özellikle

⁵³⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/1254.

⁵³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 3/1254; Şelebî, *el-Kirâât bi İfrîkiye*, 320.

Mâlikî mezhebinde söz sahibi olduğu, bununla birlikte hadis ve hendese alanlarında da muteber bir âlim olduğundan bahsedilmektedir.⁵³²

Eserleri: Terceme kitaplarının çoğunda onun yalnız *el-Hâdî fî'l-Kırââtî's-Seb'* isimli eserinden bahsedilmiştir; ancak bu eserle beraber yine kıraate yönelik farklı teliflerini zikreden kitaplar da vardır.⁵³³

a) *el-Hâdî fî'l-Kırââtî's-Seb'*: İbn Süfyân'ın şöhret bulan en önemli kıraat eseridir. Kendisinden sonra gelen birçok esere kaynaklık eden bu kitap yedi kıraat imamı ve râvîlerinin kıraat vecihlerini muhtasar bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar mukaddimede, *el-Hâdî*'yi "Asılları toplayan, fûrûu beyan eden, uzatmaları hazfeden, manayı odağa alan, musannıf fikirlerinden ârî muhtasar bir kitap" olarak nitelendirmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki adet yazma nüshası olan eserin muhtelif yıllarda Cemâlüddîn Muhammed Şeref, Yahya el-Gavsânî ve Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd tarafından da tahkîki yayımlanmıştır.⁵³⁴

İbn Süfyân'ın *el-Hâdî*'nin dışında ayet adetlerini konu alan *İhtilâfû kurrâ'i'l-emsâr fî 'adedi âyi'l-Kur'ân*; Ebu'l-Hasen Antâkî reddiye niyetiyle yazdığı *Kitâbü'r-raddi alâ Ebi'l-Haseni'l-Antâkî fî inkârihî ziyâdeti't-temkîni fî harfi'l-meddi ve'l-lîni izâ tekaddemethü hemzete nahvi "âmene", "ûtiye", ve "îmânen"* ; ayrıca sadece İbn Mahlûf'un zikrettiği *et-Tezkire fî'l-kırâât* ve *el-İrşâd fî mezhebi'l-kurrâ* isimli eserlerinden de bahsedilmektedir.⁵³⁵

Ahmed b. Ammâr b. Ebi'l-Abbas el-İmâm Ebu'l-Abbas el-Mehdevî (ö. 440/1048)

Mehdevî nisbesiyle bilinen Ahmed b. Ammâr Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde dir. *Mu'cemü'l-üdebâ*'da diğer birçok kaynağın aksine künyesi ve ismi Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Ammâr b. Mehdî b. İbrâhim olarak zikredilmekte, ayrıca Hamîdî nisbesine de yer verilmektedir.⁵³⁶ Kendisinin ders halkasına katıldığı anne cihetinden dedesi Mehdî b. İbrahim haricinde, doğumu, çocukluğu ve ailesiyle alakalı kaynaklarda

⁵³² Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 1/157; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 24-25; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 212; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157; Ebû Abdillâh Muhammed el-Kayrevanî İbn Süfyân, *el-Hâdî fî'l-kırââtî's-seb'*, thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd (Dâru İbâdü'r-Rahmân, 2011), 40-48.

⁵³³ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 47; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁵³⁴ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 36-47.

⁵³⁵ İbn Süfyân, *el-Hâdî*, 46-47; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁵³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 2/508.

bir bilgi yoktur. Kayrevanlı meşhur âlim Mekkî b. Ebî Tâlib'in aksine kendisi hakkında çok fazla ilim seyahatinden bahsedilmemekte, hayatının son demlerindeki Endülüs yolcuğu haricinde, üzerine atfedilen herhangi bir rihle kayıtlara geçmemektedir. Hicrî 430 yıllarında Endülüs'e gitmiş, orada da kıraat ve tefsir alanlarında eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Memleketi Kayrevan'da *Kitâbü'l-Kâfi* isimli eserin de sahibi İbn Süfyân el-Kayrevanî ve Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'den; Kurtuba'da Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Mîrâsî'den; Mekke'de ise Muhammed b. Semmâk ile Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed el-Kantârî'den dersler almıştır. Abdullah b. Sehl b. Yusuf, Ebû Muhammed Abdülaziz el-Karevî, İbn Abdilberr en-Nemerî, Muhammed b. İsa b. Ferec, Muhammed b. Ahmed b. Mutarrif et-Tarafî, İbnü'l-Beyyâz el-Levâtî, Musa b. Süleyman el-Lahmî, Mehdevî'nin talebelerinin sadece birkaçıdır. Yetiştirdiği talebelerle, yazdığı eserlerle sonraki dönemlerde de adından söz ettiren Mehdevî'nin vefat zamanıyla alakalı olarak kaynakların neredeyse tamamı net bir ifade aktarmamış '430/1049'dan sonra' şeklinde bir tabir kullanmışlardır.⁵³⁷ Bu şekilde bir kaydın, onun Endülüs'e gittiği yıl olması ve vefat tarihinin net bilinmemesi nedeniyle, bu seyahatten sonrasına dikkat çekmek gayesiyle söylendiği düşünülmektedir. Bu bilgilerin yanında Safedî ise Mehdevî'nin vefat tarihini 1048-49 civarı şeklinde,⁵³⁸ Süyûtî ise 1048-49 olarak aktarmıştır.⁵³⁹

Eserleri: Mehdevî'nin tefsire yönelik eserlerinin yanında kıraate dönük de birçok telifi vardır ve büyük çoğunluğu da günümüze ulaşmıştır. Eserlerinden birçok meşhur ulemâ da yararlanmışlardır. Örneğin; İbn Atıyye, Kurtubî, Ebû Hayyân tefsirlerinde; kıraate dair

⁵³⁷ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzım Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), 1/53, 54; Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi târihi ulemâ-i Endülüs* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 114; Ebu'l-Kâsım İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fi târihi eimmeti'l-Endülüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2010), 144; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî), 1967), 163; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ = İrşâdu'l-erîb 'ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 508; Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 1/126, 127; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 761-762; Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü'd-dîn Ebu'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1/86; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 1/56-57.

⁵³⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 7/257.

⁵³⁹ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fi tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mektebetü'l-Asriyye, 1965), 1/351. Süyûtî *Tabakâtü'l-Müfessirîn* isimli eserinde Mehdevî'nin vefatını 430/1039 dolayları şeklinde aktarmıştır. Bk. Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 30.

orijinal tespitleriyle bilinen Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz*'inde; İbn Cezerî ise özellikle *en-Neşr* başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde; İbn Hacer el-Askalânî *Fethu'l-bârî*'sinde Mehdevî'nin teliflerinden faydalanmışlardır.⁵⁴⁰

a) *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kurrâi's-seb'a*: Yedi kıraat usul ve farklılıklarını ele alan bu eser, İbnü'l-Cezerî'nin *en-Neşr* isimli kitabının temel kaynakları arasında yer almaktadır.⁵⁴¹ Almanya'daki birkaç kütüphanede mahdut halde bulunduğu ancak eskime ve zarar görmeden dolayı bu nüshaların sağlıklı okunamadığı belirtilmiştir.⁵⁴²

b) *Şerhu'l-Hidâye (Ta'lîlü'l-kırââtî's-seb', el-Muvazzıh fî t'alîli vüçûhi'l-kırâât)*: Kendi eseri olan *el-Hidâye* için yazdığı şerhtir. Kıraat ihtilâflarının huccet ve illetlerini ele almaktadır. Birçok kıraat telifine de kaynaklık etmiş olan bu önemli eser üzerine ülkemizde herhangi bir çalışmaya rastlanmamakla birlikte uluslararası bir tarama yapıldığında üç eser göze çarpmaktadır. Birincisi; Saîd el-Fellâh tarafından Tunus Zeytûniyye Üniversitesi'nde hazırlanan *el-Mehdevî ve cühûdühû fî t-tefsîr ve'l-kırâât* isimli doktora tezi, ikincisi; Hâzim Saîd Haydar'ın 1988 senesinde Medîne'nin Câmiatü'l-İslâmîyye Üniversitesi'nde *el-Muvazzıh fî t'alîli'l-kırâât li-Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî* adıyla sunduğu yüksek lisans tezi; diğeri ise Abdülkerîm b. Muhammed el-Hasan Bekkâr'ın Dimeşk'te 1990 yılında telif ettiği *el-Mehdevî ve menhecühû fî kitâbihi'l-muvazzıh fî ta'lîli vüçûhi'l-Kırâât* adlı çalışmasıdır.⁵⁴³

c) *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*: Mehdevî'nin bu eseri, istinsah edilerek muhtelif şehirlere gönderilen mushaflar arasındaki farklılıklara ve mushaf imlasının temel meselelerine yöneliktir. İlk olarak 1973 senesinde Muhyiddin Abdurrahman Ramazan tarafından Kahire'de yayımlanan *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye* dergisinde,⁵⁴⁴ daha sonra ise 2009 senesinde Salih ed-Dâmin'in tahkikiyle neşredilmiştir.⁵⁴⁵

d) *Zââtü'l-Kur'âni'l-Kerîm*: Mehdevî'nin Kur'ân'da zâ (ظ) harfinin bulunduğu tüm kelimeleri bir araya getirerek oluşturduğu manzum eserdir. Tek harfe ya da konuya

⁵⁴⁰ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/79-82.

⁵⁴¹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 1/69.

⁵⁴² Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, (Neşredenin girişi 1/86).

⁵⁴³ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, (Neşredenin girişi 1/86), Tayyar Altıkulaç, "Mehdevî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/367-368.

⁵⁴⁴ Altıkulaç, "Mehdevî", 28/367-368.

⁵⁴⁵ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Hicâü mesâhifi'l-emsâr*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Birleşik Arap Emirlikleri (Şârîka): Dâru İbnü'l-Cevzî, 2009).

hasredilmiş olan manzum tecvid eserleri⁵⁴⁶ arasında bulunan bu manzumeyle özellikle mahreç ve sıfat yönüyle telaffuzda yaşanan zorluklardan dolayı bazı harflerin karıştırılmasına mani olmak amaçlanmıştır. Eserle alakalı çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁵⁴⁷

e) *el-Kifâye fî şerhi makârîi'l-hidâye*: *Şerhu'l-hidâye*'den daha önce kaleme alındığı bizzat Mehdevî tarafından ifade edilen⁵⁴⁸ bu eserin günümüze ulaşmış olduğuna dair malesef yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müellifin *Hicâü mesâhifi'l-emsâr* isimli eserinin, bu kitabın bir bölümü olduğuna dair bazı rivayetler de bulunmaktadır.⁵⁴⁹

f) *Beyânü's-sebebi'l-mûcib li'htilâfi'l-kırâat ve kesreti't-turuk ve'r-rivâyât*: Mehdevî'nin yedi harfe yönelik hadis ve rivayetleri tartışarak sunduğu; ayrıca kurrâ arasındaki kıraat ihtilâflarının sebeplerine dair tahliller aktardığı önemli bir eseridir. Bu kitapta kıraatlerin rivayetlere ve rivayetlerin de tariklere ayrılmasının nedenlerinden de bahsedilmiştir.⁵⁵⁰

g) *Muhtasaru'l-beyân fî'n-nutki bi hurûfi'l-mu'cem*: Noktalı harflerin ne şekilde telaffuz edileceğine dair Mehdevî tarafından kaleme alınan bu eser günümüze ulaşmamıştır.⁵⁵¹

Bahsi geçen bu kitaplarla birlikte Mehdevî'ye ait, ayet adetleri ile alakalı bir eser ve kıraate dair *et-Teysîr fî'l-kırâat* isimli bir teliften bahsedilmektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklar *et-Teysîr*'in ona ait olmadığına ve bir karışıklıktan ötürü kendisine nispet edildiğine dair bilgi vermişlerdir.⁵⁵² Eserleriyle, çağdaşı olan veya kendisinden sonra gelen birçok âlime kaynaklık etmiş olan Mehdevî'nin kıraat ilmi dışında da özellikle tefsire yönelik birçok kitabı bulunmaktadır.⁵⁵³

⁵⁴⁶ Bahsi geçen tecvid eserlerine örnekler için bk. Yaşar Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi", *Usul İslâm Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 276-280.

⁵⁴⁷ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/91; Akaslan, "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi", 276-280.

⁵⁴⁸ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 2/527.

⁵⁴⁹ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/88, 99-101.

⁵⁵⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr Mehdevî, *Beyânü's-sebebi'l-mûcib li'htilâfi'l-kırâat ve kesreti't-turuk ve'r-rivâyât*, thk. Ahmed Faris Sellûm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006), ayrıca esere yönelik yapılan çeşitli tahkik ve neşirler için bk. Altıkulaç, "Mehdevî", 28/367-368.

⁵⁵¹ Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/106.

⁵⁵² Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, 1/96-97.

⁵⁵³ Ebû Bekir Muhammed b. 'Ömer b. Halife el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbilî İbn Hayr, *el-Fehrese*, thk. Muhammed Fevâd Mansûr (Beyrut: y.y., 1419/1998), 59,60; Mustafa b. 'Abdullâh Hâcî Halife Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941), 1/459, 462, 520, 940, 2/2040; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn Esmâü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*

**Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûs b. Muhammed Ebû Muhammed el-Kaysî el-Kayrevanî
(ö. 437/1045)**

Kıraat alanında Kayrevan'ın simge isimlerindendir. İbn Beşkûvâl ile İbnü'l-Cezerî onun hakkında Mehdevî'den naklen, "Kur'ân ve Arapça ilimlerinde derya gibi, güzel ahlaka ve anlayışa sahip, dini ve akli kuvvetli, kıraat ve tecvid ilmine hâkim, telif hususunda yetenekli" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁵⁴

Hicrî 355 yılı, Şaban ayının 23'ünde Kayrevan'da dünyaya gelmiştir (4 Ağustos 966). Temel eğitimini Kayrevan'da almıştır. Daha sonra henüz on üç yaşındayken kendisini ilmi hususta daha fazla geliştirmek amacıyla Mısır'a gitmiş, burada yaklaşık altı sene kalarak hesap ve edebiyat eğitimi almış, ayrıca bu süre içerisinde hâfızlığını da bitirerek memleketi Kayrevân'a dönmüştür. Mısır'a ikinci yolculuğunu 377/987'de gerçekleştirmiş, bu sırada hac farızasını da ifa ettikten sonra, Ebû Tayyib b. Ğalbûn'dan bir süre kıraat eğitimi almış ve yeniden memleketi Kayrevan'a dönmüştür. Mısır'a üçüncü rihlesini 382/992 yılında yapmış, orada bir yıl kadar kalmış ve bu süreçte kıraat ilmi eğitimini tamamlamıştır. Ardından yaklaşık 4 yıl memleketi Kayrevan'da kıraat okutmuştur. 387/997'de üç yıla yakın kalacağı Mekke şehrine gitmiş, orada birçok hocadan faydalanmıştır. Neredeyse gittiği her bölgede eser yazan Mekkî, Mekke'nin ardından Şam'a gitmiş ve Kudüs'te *Müşkilü'l-i-rab* isimli çalışmasını tamamlamıştır. Daha sonra Mısır'a dördüncü defa geçmiş ve yaklaşık bir sene kalmıştır. Ardından Kayevan'a 392/1002 yılında gelip birkaç yıl burada kaldıktan sonra uzun yıllar ikamet edeceği Endülüs'e taşınmış ve Kurtuba şehrine yerleşmiştir. Kurtuba Camii'nde uzun süre kıraat dersleri vermiş ve şöhret bulmuştur. Endülüs'te birçok talebe yetiştiren Mekkî fıkıhta Mâlikî mezhebine mensuptur. Mekkî b. Ebî Tâlib doğup büyüdüğü, temel eğitimini aldığı Kayrevan'da, kendisinden Mâlikî fıkhnı da öğrendiği Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin (ö. 403/1013) ve onunla birlikte Ebû Muhammed b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer b. Gazzâz (ö. 386/996) gibi âlimlerin ders halkalarına katılmıştır. Diğer hocaları arasında ise Mısır'da Ebû 'Adiy Abdülaziz b. Ali, Ebû't-Tayyib b. Ğalbûn, Ebû Bekr el- Üdfüvî, Ebu'l-Hasen b. Ğalbûn; Mekke'de Ebu'l-Kasım es-Sekatî, Ebu'l-Hasan el-Abkasî, Ebû Bekir el-Mervezî, Ebû't-Tâhir el-'Uceyfî gibi

(Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1951), 1/75; Ali Şevah İshak, *Mu'cemü musannefâtî'l Kur'ani'l-Kerim* (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983), 4/32, 51, 143, 169.

⁵⁵⁴ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/273; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/309.

âlimler yer almaktadır. Muhammed b. İsa el-Meğâmî, Muhammed b. Muhammed b. Beşîr, Musa b. Süleyman el-Lahmî Abdullah b. Sehl, Muhammed b. Mutarriif el-Kenânî, Muhamed b. Muhammed b. Esbağ, Yahya b. İbrahim el-Beyyâz, Ebû Bekir Muhammed b. Müferrec ve Hâzım b. Muhammed gibi hocaların yetişmesine ise katkıda bulunmuştur. 20 Temmuz 1045'te Endülüs vilâyetlerinden Kurtuba'da vefat eden Mekkî b. Ebî Tâlib, oğlunun kıldırıldığı cenaze namazının akabinde Rabât Kabristanlığı'na defnedilmiştir.⁵⁵⁵

Eserleri: Kıraat, tefsir, hadis, kelam, fıkıh, sarf, nahiv, tasavvuf, edebiyat, tarih gibi alanlarda onlarca çalışması bulunan Mekkî'nin, telif konusunda oldukça velûd olduğu ve eserlerinde kendisinden önceki birikimin hepsini aktarmaya çalışma gayreti gözlemlenmektedir. Onun yazma konusundaki gayretli bir müellif olduğu hususunda pek çok âlim görüş bildirmiştir. Örneğin Dabbî, hocalarının notlarını referans göstererek Mekkî'nin birçok sahada seksen beş kadar eser telif ettiğini,⁵⁵⁶ İbnü'l-Cezerî ise onun teliflerinin sekseni aşkın olduğunu haber vermiştir.⁵⁵⁷ Kıfî ise Mekkî b. Ebî Tâlib'in tüm çalışmalarını ona özel bir başlık açarak isim isim zikretmiş hatta o, Mekkî'nin telifleriyle alakalı en detaylı bilgi veren âlimler arasında yer almıştır.⁵⁵⁸ Mekkî'nin eserlerinin hepsi

⁵⁵⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâ-i Endülüs* (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2008), 351; Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebu'l-Berekât Kemalüddin Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerânî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 254-255; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fî târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, nşr. Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967), 469; Ebû Abdillâh Şihâbüddin Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, nşr. Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, thk. İhsan Abbas (Beyrut, ts.), 2712-2714; Ebu'l-Hasen Cemâlüddin Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 3/313-319; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), 5/274-277; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 751-752; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârûkî ed-Dimaşkî Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1985), 591-593; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *el-İber fî haberin min ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/273; Burhânüddin İbrâhîm b. Ali İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzhebb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezhebb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1972), 2/342-343; Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf el-Atâbekî İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Dâru'l-Kütüb, 2010), 5/43; Ebu'l-Fazl Celâlüddin Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât fî tabakâtî'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Mektebetü'l-Asriyye, 1965), 2/298; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddin Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 2/331-332; Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî Ebu'l-Fellâh el-Hanbelî İbn'ü-İmâd, *Şezerâtü'z-zehebb fî ahhâri men zehebb*, thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5/175.

⁵⁵⁶ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 469.

⁵⁵⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/309-310.

⁵⁵⁸ İbn Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313-319.

birbirinden kıymetli olmakla beraber, onun eserlerinin en önemlilerinin kıraat ilmine yönelik olduğu söylenilebilir. Kıraat ilmine dair çalışmaları şu şekildedir:

a) *Et-Tebsıra fi'l-kırââtî's-seb'*: Yedi kıraat imamının ihtilâflarını ele alan eser Kayrevan'da 392/1002 yılında kaleme alınmış, rivayetlerin daha kolay uygulanabilmesi/ezberlenebilmesi amacıyla bazı hazfler ve kısaltmalarla oluşturulmuştur. Ayrıca eserin zabtû'l-mushaf/rasmû'l-mushaf, mahârici'l-hurûf, vakf, ibtidâ gibi kıraat ilminin temel meseleleriyle alakalı da müracaat edilebilecek bir içeriği olduğundan da bahsedilmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin de kaynakları arasında zikrettiği *et-Tebsıra*'nın,⁵⁵⁹ 1982'de Ğavs en-Nedvî ve 1985'te Muhyiddin Ramazan tarafından tahkikleri neşredilmiştir.⁵⁶⁰

b) *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââtî's-seb' ve 'ilelihâ ve hıccihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ:* Mekkî'nin yedi kıraatle alakalı olan bu eseri *et-Tebsıra*'nın şerhi olarak nitelendirilebilir. *el-İbâne*, *el-Tebsıra* ve *el-Keşf* eserlerinin birbirlerini tamamlayıcı özelliklerinin olduğu ve birbirinden farklı düşünülmemesi gerektiği aktarılmıştır.⁵⁶¹ *el-Keşf*'in ilk tahkik çalışması 1974 yılında Muhyiddin Ramazan tarafından yapılmış ve daha sonra farklı tahkikler kaleme alınmıştır.⁵⁶²

c) *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât:* Kur'ân tarihî, mushaf imlası, yedi harf, yedi kıraat, kıraatlerin tasnifi, kıraat farklılıklarının sebepleri, şaz kavramının hükümleri, kıraat imamlarının şöhret bulmalarını sağlayan ve onları birbirinden ayıran özellikler gibi temel kıraat ilmi meselelerine dair çok önemli bir eserdir. Günümüzde muhtelif tahkikleri yapılmış ve yayımlanmıştır.⁵⁶³ Ayrıca Mekkî bu eserin, *el-Keşf* kitabının son bölümüne ilave edilmesini istemiştir.⁵⁶⁴

d) *er-Ri'âye li tecvîdi'l-kırâe ve tahkîki lafzi't-tilâve:* Mekkî'nin tecvide yönelik kaleme aldığı önemli bir eserdir. Günümüze ulaşan ilk tecvit eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eserde mahâricü'l-hurûf, idğam, nûnun-tenvînin hükümleri, harflerin

⁵⁵⁹ İbn Cezerî, *en-Neşr*, 2/71-72.

⁵⁶⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebsıra fi'l-kırââtî's-seb'*, thk. Muhammed Ğavs en-Nedvî (Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982); Mekkî, *et-Tebsıra*, thk. Muhyiddin Ramazan (Kuveyt, 1985).

⁵⁶¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırââtî's-seb' ve 'ilelihâ ve hıccihâ ve mekâyisi'n-nahvi fihâ*, thk. Muhyiddin Ramazan (Dimeşk: Mücme'u'l-Lüğati'l-Arabiyye, 1974), 1/4.

⁵⁶² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, thk. Abdurrahim et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007); Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, thk. Ahmed Mehdî (Lübnan: Kitâb Nâşirûn, 2011).

⁵⁶³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne 'an me'âni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nahda, 1977), 18-29.

⁵⁶⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1974, 1/5.

sıfatları gibi birçok mevzuya detaylı bir şekilde değinilmiş ayrıca Kur'ân'ın fazileti, ehli Kur'ân'ın dikkat etmesi gerekenler, Kur'ân hamilinde bulunması icap eden vasıflar, Kur'ân okumanın edepi gibi farklı mevzular hususunda da geniş bilgiler verilmiştir. Eserin pek çok tahkiki yapılmış olmakla birlikte Ahmed Hasan Ferhât'ın çalışması bunların ilkidir.⁵⁶⁵

e) *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh:* Kur'ân-ı Kerîm'deki "kellâ", "bellâ", "ne'am" ve diğer bazı kelimelerinde vakıf yapmanın hükümleri ile alakalı bir eserdir. Küçük hacimli olan bu kitabın farklı tahkikleri yapılmıştır.⁵⁶⁶

f) *Temkînü'l-meddi fi "etâ" ve "âmene" ve "âdeme" ve şibhih:* Mekkî'nin Kur'ân-Kerîm'deki bazı kelimelerin meddedilmesi yahut edilmemesiyle alakalı bilgilendirmelerini içeren bir eserdir. Meddi ile alakalı üzerinde ihtilâf bulunan birçok kelimeyi tek tek tahlile tabi tutmuş ve daha ziyade soru-cevap yöntemiyle detaylı açıklamalara yer vermiştir. Bu eserin de Ahmed Hasan Ferhât tarafından tahkiki yapılmıştır.⁵⁶⁷

Doğrudan kıraatle alakalı günümüze ulaşan eserleri bu şekilde olmakla birlikte Mekkî'nin başta tefsir olmak üzere diğer alanlarda kaleme aldığı eserlerde de kıraat tespit ve tahlillerine bolca yer verdiği gözlemlenmektedir. Örneğin tefsir kategorisinde değerlendirilen *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye* isimli eserinde Mekkî, kıraatle alakalı birçok tespitte bulunmuş, ayetleri farklı kıraatlere göre nahvî-sarfî açıdan değerlendirmiş ve kıraat imamlarının vecihlerini mana açısından tetkik etmiştir.⁵⁶⁸

Zikri geçen eserlerin dışında kıraatle alakalı olup da günümüz ulaşmayan ancak Mekkî'ye nispet edilen ve isimlerinden dolayı kıraatle alakalı oldukları düşünülen birçok eseri de şu şekilde sıralanabilir: *el-Yââtü'l-müşeddede fi'l-Kur'âni ve'l-keâm*, *el-Mûcez fi'l-*

⁵⁶⁵ Bk. Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî b. Ebî Tâlib, *er-Ri'âye li-tecvîdi'l-kirâ'e ve tahkîki lafzi't-tilâve*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Amman: Dâru 'Ammâr, 1417/1996).

⁵⁶⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kahire: Dâru Ammâr, 2001); Mekkî b. Ebî Tâlib, *İhtisâru'l-kavli fi'l-vakfi 'alâ "kellâ" ve "bellâ" ve "ne'am" fi kitâbillâh*, thk. Hüseyin Nassâr (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-Medîne, 2003).

⁵⁶⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Temkînü'l-meddi fi etâ ve âmene ve âdeme ve şibhih*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dâru'l-Erkâm, 1984).

⁵⁶⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*, thk. eş-Şâhid el-Bûşihî (Şârîka: Mecmu'atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008).

kırâât, er-Risâletü ilâ ashâbi'l-Antâkî ve tashîhi'l-meddi li Verş, İttifâku'l-kurrâ, el-Hurûfû'l-müdğame, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve'bni Âmir, el-İdgâmü'l-kebîr fi'l-mehâric, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve'bni Kesîr, Şerhu'l-vakfî't-tâm, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve Ebî Âmr, el-Vakfû ve'l-ibtidâ, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve Hamze, Ta'dîlû't-tecziati beyne'l-eimmeti fi şehri Ramazân fi kırâeti'l-Kur'ân, el-İhtilâf beyne Kâlûn ve Âsım, et-Tenbîh 'alâ usûli kırâeti Nâfi' 'bni Abdirrahmân ve zikri'l-ihtilâfi 'anh, el-İhtilâf beyne Ebî Âmr ve Hamze, İslâhu mâ eğfelehû İbnü Mesrah fi kırâetin şâzzeh, İhtilâfû'l-kurrâ fi yââtî'l-izâfeti ve fi'z-zevâidi, el-İmâle, el-İntisâfû fimâ raddehû 'alâ Ebî Bekri'l-Üdfüvî fi mâ ze'ame min teğlîthî fi'l-Kitâbi'l-İmâle, İntihâbü nazmi'l-Kur'ân-i li'l-Cürcânî, el-Beyân an vücûhi'l-kırâât fi Kitâbi'-Tebîrâ, et-Tibyân fi'htilâfi Kâlûn ve Verş, et-Tezkira fi'htilâfi'l-kurrâ-i's-seb', Tesmiyetü'l-ahzâb, et-Tenbîh alâ usûli kırâati'n-Nâfi' ve zikru'l-ihtilâfi 'anh, Şerhu'l-idğâmi'l-kebîr fi'l-mehâric, Şerhu'l-vakfî't-tâm, Şerhu rivâyeti A'şâ an Ebî Bekr an 'Asım, Şerhu'r-râât alâ kırâati Verş ve ğayrih, Şerhu'l-fark li Hamze ve Hişâm, 'İlelü hecâi'l-mesâhif, Ferşü'l-hurûfî'l-müdğame, el-Kâfi fi'l-kırâât, el-Mûciz fi'l-kırâât, İhtilâfû fi'r-rasmi min "hâülâi" ve'l-hucetü li külli ferîk, İhtilâfû idğâmi'l-kebîr alâ "elif" "bâ" "tâ" "sâ".⁵⁶⁹

Mekkî b. Ebî Tâlib'in velûd bir müellif ve önemli bir kıraat otoritesi olması hasebiyle gerek ülkemizde gerekse Türkiye dışındaki İslâm coğrafyasında kendisiyle alakalı birçok akademik çalışma kaleme alınmıştır. Bazı çalışmalar onun hayatı, ilmi kişiliği, kıraat hakkında görüşleriyle alakalı iken, bazı çalışmalar ise eserlerinin tahkiki ve tahlili niteliğindedir. Ülkemizde yüksek lisans ve doktora seviyesinde hakkında bir hayli çalışma yapılan Mekkî ile alakalı hali hazırda yazılagelen akademik yazılar da mevcuttur. Onunla alakalı daha önce yapılmış tezlerden bahsedilecek olursa, Durmuş Ali KAYAPINAR'ın *Mekkî ibnü Ebî Tâlib el-Kaysî Asrı-Hayâtı ve Eserleri*, Servet KILIÇ'ın *Kıraat İlminde Mekkî b. Ebî Tâlib* adlı doktora; Hüseyin CAN'ın *Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye Adlı Tefsirinde Kırâat-Anlam İlişkisi*, Mahmut Şevket ÖZTÜRK'ün, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne 'an Me'âni'l-Kırâât* isimli yüksek lisans tezleri zikredilebilir.

⁵⁶⁹ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 30, 55, 70, 71, 74; İbn Kıfî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/313, 319; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/459; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 7/286; Ali Şevah İshak, *Mu'cemü musannefâti'l Kur'ani'l-Kerim*, 1/227, 243, 284, 285; 4/34, 42, 49, 56, 142, 169.

Ebû Amr Osmân b. Ebî Bekr b. Hamûde es-Sûfî b. ed-Dâbit (ö. 440/1048)

Ebû Amr'ın asıl şöhreti onun muhaddislik, edebîlik ve dilbilimciliğiyle alakalıdır. Meşhur şairlerin Kayrevan'a gelerek onunla edebî mülâkâtlar yaptığı aktarılmıştır. Kıraat ilmiyle alakadar olmuştur fakat hocaları ve talebeleriyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. 440/1048 senesinde vefat etmiştir.⁵⁷⁰

Eserleri: Kıraatle alakalı günümüze ulaşmamış bir adet telifi mevcuttur.

el-İktisâd fi'l-Kırââtî's-Seb': Yedi kıraat imamının kıraat vecihleri hususundaki ihtilâflarını beyan eden muhtasar bir eserdir; ancak günümüze ulaşmamıştır.⁵⁷¹

Ebu'l-Hasen Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Husrî el-Kayrevanî (ö. 488/1095)

415/1024 veya 420/1029 senesinde Kayrevan'da dünyaya gelmiştir. Soyu Peygamber efendimizin ceddi âlîsinden Fihri b. Mâlik'e dayandığından dolayı el-Fihri, hasır alım satımıyla şöhret bulduğu veya Husr köyüne mensup olduğu için el-Husrî ve Kayrevan'da dünyaya geldiği için el-Kayrevanî nisbeleriyle anılmıştır. Yaşlılığında görme yetisini kaybettiği için Kefîf, Mekfûf, Darîr gibi lakaplarla da anılan Husrî ilk eğitimini Kayrevan'da almıştır. Kayrevan işgal edilince bir süre Sebte'de bulunmuş daha sonra İşbîliye hükümdarı olan Ebu'l-Kâsım el-Mu'temid-Alellâh'ın (ö. 487/1094) çağrısıyla Endülüs'e gelmiştir. İşbîliye'de bir süre bulunup Dâniye, Mâleka, Sarakusta, Meriye, Mürsiye, Belensiye gibi Endülüs'ün birçok şehrini dolaşmış, ardından Fas'ın Tanca şehrinde ikamet etmiştir. Ebû Atîk İbn Ahmed el-Mısri, Abdülazîz b. Muhammed ve Ebû Ali İbn Hamdûn el-Celûlî gibi ulemâdan kıraat dersleri görmüş; hatta Ebû Bekir el-Kasri'ye kıraat-i seb'a ihtilâflarını doksan kez başından sonuna kadar dinletmiştir.⁵⁷²

Hayatını sürdürdüğü beldelerin hemen hepsinde kıraat okuma ve okutma faaliyetlerinde bulunan Husrî, özellikle Kayrevan'ı da içine alan Kuzey Afrika bölgesinde kıraat âlimi olarak şöhret bulmuş, bu hususta söz sahibi olmuştur. Ebû Dâvûd Süleyman b. Yahya el-Me'âfirî kıraat konusunda onun rahle-i tedrisinde bulunmuş; Ebu'l-Kasım b. Savvâf da kıraate yönelik yazdığı kasideyi ondan rivayet etmiştir. Kıraat ilmine olan vukufiyetinin yanında edebiyat ve şiir hususunda da üstün bir yeteneğe sahip olan Husrî'nin, zekası, dil kabiliyeti ve edebi üslubuyla döneminin en etkili şahsiyetleri arasına girdiğinden, ayrıca

⁵⁷⁰ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 2/22; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 344.

⁵⁷¹ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 363.

⁵⁷² Zehebî, *Ma'rîfetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 282; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 550.

padişahların dahi kendisine yüksek teveccüh gösterip şiirleri karşılığında ona ödüller verdiklerinden bahsedilmektedir. Husrî, 488/1095 senesinde Endülüs'ten sonra gittiği Kuzey Batı Afrika'nın Tanca şehrinde vefat etmiştir.⁵⁷³

Eserleri: Yukarıda da bahsi geçtiği üzere muhelif konularda insanları etki altında bırakan, kafiyeli, cinaslı manzum telif ve şiirleriyle şöhret bulmuştur. Özellikle memleketi Kayrevan'ın işgali sonrası, doğup büyüdüğü yeri terk etmek zorunda kalan müellifin üzüntü ve özlemlerini kaleme aldığı bir ağıt olan “*Kayrevan Kasîdesi*”,⁵⁷⁴ onunla özdeşleşmiş en önemli nazım eserlerindendir. Kıraatle alakalı da yine şiirsel üslupla ele aldığı önemli bir eseri mevcuttur.

a) *Kasîdetü'l-husrîyye fî kırâati Nâfi'*: *Kasîdetü'r-râiyye* veya *Kasîdetü'l-husriyye* olarak bilinen bu eser İbnü'l-Cezerî'nin de ana kaynakları arasında yer almaktadır. 209 beyitten oluşan kaside aşere imamlarından Nâfi' b. Abdurrahmân'ın kıraati ile alakalıdır. Ebû Amr ed-Dânî den farklı olarak kasidesinde Verş'in rivayetlerini Kâlûn'dan önce kaleme almış, bu hususta Kâsım b. Firrûh eş-Şâtîbî ile ittifak etmiştir. Ziriklî'nin 212 beyit olarak aktardığı kasidenin İbn Yûnus el-Gâfikî ve İbn Azîme tarafından şerhedilmiş; ayrıca Tefvîk b. Ahmed el-Abkarî'nin kalemiyle tahkiki yapılmış, 2002 senesinde yayımlanmıştır.⁵⁷⁵

Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh b. Bellîme el-Herrâzî el-Melîlî el-Kayrevânî (ö. 514/1120)

İbn Bellîme ismiyle şöhret bulan âlim hicrî 427 veya 428 senesinde Kayevan'da dünyaya gelmiştir. O, kıraat ilmiyle yoğun ilgilenerek bu sahada derin bir vukufiyet kazanmıştır.

⁵⁷³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 314-315; İbn Beşkûvâl, *Kitâbü's-Sıla*, 627-628; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 425; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'udebâ = İrşâdu'l-erîb 'ilâ ma'rifeti'l-edîb*, 1808; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/331-334; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kustantînî İbn Kunfûz, *Kitâbü'l-Vefeyât*, thk. Âdil Nüveyhiz (Beyrut: Dâru'l-Evkâfi'l-Cedîde, 1983), 259-261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/26-27; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 21/249-251; Süyûtî, *Buğyetü'l-vü'ât*, 2/176-178; İbn'ü-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/381; İsmail Durmuş, “Husrî” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 18/414-415

⁵⁷⁴ *Tâiyyetü'l-Husrî* olarak da bilinen bu kaside İbn Bessâm'ın *ez-Zâhire*'sinde yirmi sekiz, Şerîşî'nin *Şerhu Makâmâtü'l-Harîrî*'sinde otuz beş, İbn Nâcî'nin *Meâlimü'l-îmân*'ı, Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın *el-Müntehabü'l-medresî*'si ve Escorial Library'deki bir yazmada elli sekiz ve yine aynı kütüphanedeki bir başka eserde kırk beyti bulunmaktadır. Mükerrerleri hariç beyit sayısı altmış dokuzdur. Bk. Durmuş, “Husrî”, 18/414-415

⁵⁷⁵ Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Kayrevânî Husrî, *Kasîdetü'l-husrîyye fî kırâati Nâfi'*, thk. Tefvîk b. Ahmed el-Abkarî (Mısır: Mektebetü Evlâdi's-Şeyhi li't-Türâs, 2002), 3-77; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1337, 1344; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 1/110; *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/693.

Kayrevan'da Alî Ebî Bekr el-Kasrî, Hasan b. Alî el-Celûlî, Ebu'l-Âliye el-Bendûlî, Abdu'l-Hak el-Cellâd, Osmân b. Bilâl ez-Zâhid, Abdumelik b. Dâvûd el-Kastallânî, Ahmed el-Hicrî, Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz, Muhammed b. Ebi'l-Hasen, Abdulmecîd b. Abdu'l-Gavî, Ebû İshâk b. el-Acemî gibi önemli ulemânın ders halkasına girmiş ve onlardan kıraat okumuştur. İbn Bellîme daha sonra Mekke'ye bir yolculuk gerçekleştirmiş ve yaşadığı dönemde Mekkelilerin kıraat âlimi olarak şöhret bulan Ebû Ma'sher et-Taberî'den⁵⁷⁶ (ö. 478/1085) kıraat dersleri almıştır. Ardından Mısır'a bir ilim yolculuğu gerçekleştirmiş, orada ise Alî Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Kazvînî ve Abdu'l-Bâkî b. Fâris'den ders almış; ayrıca Ahmed b. Nefîs'den Ezrak tarikiyle Vers rivayetini, Yezîdî tarikiyle ise Dûrî rivayetini okumuştur. Birçok âlimden ders alan İbn Bellîme aynı zamanda Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hatîe, Abdurrahman b. Halef b. Atıyye, Ebu'l-Hasen İbn Azîme, Yahya b. Saîd el-Kurtubî, Muhammed b. Abdi'r-Rahmân el-İşbîlî gibi önemli kişilerin yetişmesine de katkıda bulunmuştur. Müellif 514/1120 senesinin Recep ayında Mısır'ın İskenderiye şehrinde vefat etmiştir.⁵⁷⁷

İbn Bellîme eğitiminin büyük bir kısmını Kayrevan'da geçirmekle birlikte Mısır'da da uzun süre kalmış ve kıraat sahasındaki faaliyetlerini orada da hatırı sayılır bir süre yürütmüştür. Onun, kıraat alanında Kayrevan-Mısır ilişkisinden bahsedildiğinde akla ilk gelen ulemâdan biri olduğu da vurgulanabilir.

Eserleri: Müellifin kıraat ilmine yönelik vukufiyetinin önemli bir işareti olan ve kendisinden sonra gelen birçok kıraat kitabına kaynaklık eden mühim bir eseri vardır.

a-Telhîsu'l-ibârât bi-latîfi'l-işârât fî kurrââtî's-seb': Müellifin yedi kıraate yönelik kaleme aldığı önemli bir eserdir. Yazarın da ifadesiyle “kitabı okumak isteyenlere onu anlamayı, istifade etmek isteyenlere ise onu akılda tutmayı kolaylaştıran” bir üslup ile kaleme alınmıştır. Birçok kıraat müellifinin referans gösterdiği eserde isimler ile kaynaklar çoğunlukla hazfedilmiş, fayda mülâhaza edilmedikçe sebeplerle illetlere yer

⁵⁷⁶ Taberistan'da dünyaya geldiği için Taberî nisbesi ile meşhur olan Ebû Ma'sher, ilim tahsili gayesiyle birçok yolculuk yapmış, Râgıb el-İsfahânî ve Ebu'l-Fazl er-Râzî'den kıraat dersleri almıştır. Mekke'de kıraat hususunda nam salan Taberî'nin kaynaklarda kıraate yönelik *et-Telhîs fî'l-kurrâ'âtî's-semân*, *Kitâbü Sûkî'l-'arûs*, *el-Câmi fî'l-kurrâ'âtî'l-'aşr*, *Muhtasar fî ifrâdî kurrâ'âtî'l-İmâm Ebî 'Amr b. el-'Alâ*, *Kitâbü'r-Reşâd fî şerhi'l-kurrâ'âtî's-şâzze*, *Tabakâtü'l-kurrâ*, *Kitâbü'l-'Aded*, *Ta'dâdû'l-âyy*, *Kitâbü'l-Mesâhif* gibi kitaplarından bahsedilmektedir. Bk. Ali Turgut, “Ebû Ma'sher et-Taberî” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 10/185, 186.

⁵⁷⁷ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ'âtî'l-kibâr*, 261; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 11/328; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/211; Mahfûz, *Terâcim*, 1/121; Muhammed Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemü huffâzî'l-Kur'ân 'ibra't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 2/75.

verilmemiş, şöhret bulan ve intişar eden rivayetlere yer verilmiştir. Eserin iki adet yazma nüshasından biri Mısır’da İbrahim Alî Şahhâte’nin⁵⁷⁸ (ö. 1429/2009) kitaplığında; diğeri ise Pakistan İslâmî Araştırmalar Enstitüsü’nde bulunmaktadır.⁵⁷⁹

3.4. KIRAAT TELİFİ BULUNMAYAN KAYREVANLI KURRÂ

Ebû Alî Şakrân b. Alî el-Hemezânî⁵⁸⁰ (ö. 168/784)

Kayrevan’ı vatan edinen ilk kıraat âlimlerinden ve tâbiînden olan Şakrân’ın kendisine ait olan bir küttâbta meccanen uzun yıllar kıraatle fıkıh dersleri verdiğiinden bahsedilmiştir. Ömer b. Abdülazîz’in Kayrevan’a yolladığı heyet içerisinde bulunan ve orayı vatan edinen Şakrân, Zünnûn-i Mısırî’nin de hocalığını yapmıştır.⁵⁸¹

Kerdem b. Hâlid el-Mağribî et-Tûnisî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihleriyle alakalı net bir bilgi bulunmayan Kerdem b. Hâlid, İmam Nâfi’nin meşhur on râvisinden biri olduğundan dolayı ilk tabaka Kayrevanlı ulemâdan kabul edilmiştir. İbn Mücahid Nâfi’nin râvilerini zikrederken ondan “Mağribli bir adam”⁵⁸² şeklinde söz etmiştir. Zehebî onun Nâfi’ b. Abdirrahmân’ın arkadaşı olduğuna,⁵⁸³ İbn Cezerî ise Kerdem’in Medine’ye giderek Nâfi’den ders aldığından ayrıca faziletli, adil ve zâhidliğine vurgu yapmıştır.⁵⁸⁴ Ahmed b. Cübeyr el-Antâkî ise Kerdem’den kıraat rivayetlerinde bulunmuştur.⁵⁸⁵

Ebû Abdillâh Esed b. el-Furât b. Sinân (ö. 213/828)

Kayrevan yöresinin bilinen en eski Kur’ân öğreticilerindendir. Kaynaklarda doğum tarihiyle alakalı ittifak bulunmamakta ve hicrî 143 ile 145 tarihleri zikredilmektedir. Ebû Abdillâh’ın babası Kayrevan’a, Ebu’l-Hattâb el-İbâzî’yi öldürmek maksadıyla Horasan’dan İbnü’l-Eş’as’ın⁵⁸⁶ ordusuyla birlikte gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Ebû

⁵⁷⁸ İçlerinde Eymen Rüşdî Süveyd’in de bulunduğu onlarca âlimin hocası ve Mısır’ın son devir kıraat âlimlerinden olup, sayıları otuzu geçen eserde imzası bulunmaktadır.

⁵⁷⁹ Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh el-Herrâzî el-Melîlî el-Kayrevânî İbn Bellîme, *Telhîsu’l-ibârât bi-latîfi’l-işârât fî kirââtî’s-seb’*, thk. Sübey’ Hamza Hâkimî (Beyrut: Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, 1988), 6-10.

⁵⁸⁰ Abdulhadî Hamîtu bu zatın nisbesini “Hemedânî” şeklinde “dâl” harfiyle zikretmiştir. Bk. Hamîtu, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 52.

⁵⁸¹ Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 59; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/222-223.

⁵⁸² İbn Mücahid, *Kitâbü’s-Seb’a*, 64.

⁵⁸³ Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, 122.

⁵⁸⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/32.

⁵⁸⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 279; Hamîtu, *Kırâatü İmâm Nâfi’*, 142.

⁵⁸⁶ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/172.

Abdillâh İfrîkiye'nin muhtelif yerlerinde farklı hocalardan dersler almış, 'ya giderek orada ilim tahsil etmiştir. Tunus'da da dokuz yılını geçiren Esed, nihayetinde Kayrevan'ı yurt edinmiş, burada yaklaşık elli sene ilimle meşgul olmuştur. Kayrevan'ın çeşitli kütâblarında Kur'ân hıfzı yaptırdığı ve kıraat dersleri verdiği ifade edilen Esed hicrî 213 yılında Sıklıyye'de (Sicilya) vefat etmiş, orada kendi adına yaptırılan mescidin yanına defnedilmiştir.⁵⁸⁷

Hasnûn ed-Debbâğ (İbn Zebîbe) (ö. ?)

İbn Zebîbe ismiyle ma'ruf olan Hasnûn'un doğum ve vefat tarihleriyle alakalı bilgiye rastlanılmamaktadır. Onunla alakalı malumat Ebu'l-Arab'ın tabakâtındaki Ebû Hâlid Abdi'l-Hâlik ile alakalı biyografisinden⁵⁸⁸ elde edilebilir. İbn Zebîbe'nin müttekî, âbid, zâhid kurrâlardan olduğu ve Behlûl b. Râşid'in arkadaşı olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca onu diğer Kayrevan kurrâlarından ayıran önemli bir özelliği de Kur'ân-ı hoş bir lahn ile okumasıdır. Öyle ki onun edası ve tavrı çok beğenildiğinden dolayı "Lahnu'l-Hasnûnî" adıyla ona has bir makamdan⁵⁸⁹ bahsedilmiştir. İbn Zebîbe'nin, Kur'ân'ın sanatsal ve musikî yönünü öne çıkaran bir kârî olması hasebiyle Kayrevan kıraat tarihinde ayrı bir yerinin olduğu söylenebilir.⁵⁹⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. Berğûs el-Karevî (ö. 272/885)

Doğum tarihiyle alakalı net bir bilgi bulunmayan İbn Berğûs, 225/840 senesinde İfrîkiyye yöresine göç eden Yahya b. Vakkâr'ın talebelerindendir. İbn Berğûs, Nâfi' kıraatini Yahya'dan arz yoluyla almış ve Esed b. el-Furât'tan da dinlemiştir. Kayrevan'da kıraat dersleri veren Karevî'ye Ebû Temîm Muhammed b. Ahmed b. et-Temîmî⁵⁹¹ ve Ebû Yahya el-Batîh⁵⁹² gibi önemli âlimler talebelik yapmış ve ondan rivayetlerde bulunmuşlardır. Karevî'nin Kayrevan dışına herhangi bir rihle yapıp yapmadığına dair net bir bilgi olmamakla birlikte, kıraat alanındaki derin bilgi ve becerisi sebebiyle başka

⁵⁸⁷ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 81-83; Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs*, 1/172-189; Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 3/291-309; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/3-26.

⁵⁸⁸ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 63-64.

⁵⁸⁹ Ebu'l-Arab'ın ifadesindeki "lahn" kelimesi Türkçe'ye "makam, ezgi, nağme" olarak tercüme edilmektedir. "Nağme" kelimesi kısa aralıkta yapılan musiki geçişlerini, tını ve melodi manalarını muhtevidir. "Ezgi" ise 'makamla söylenen güzel ses dizisi' manasınadır. "Makam" ise 'bir dizinin işleniş şekline verilen ad' olarak tanımlanmıştır. Bu üç ifade de çeviride uygun olmakla beraber en münasip sözcüğün "makam" olacağı kanaatiyle onu tercih ettiğimizi ifade edebiliriz.

⁵⁹⁰ Ebu'l-Arab, *Tabakât*, 64; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiyye*, 281.

⁵⁹¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104.

⁵⁹² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/408.

yörelere gidip farklı ders halkalarına oturduğuna dair görüşler belirtilmiştir. O sadece Nâfi' kıraatinin tedrisiyle meşgul olmamış, diğer kıraat ve rivayetlerden de öğrencilerine talimde bulunmuştur. Öyle ki dönemin yöneticilerinden İbn Tâlib onu ziyaret ederek Nâfi' kıraati haricinde başka bir kıraati okutmaması konusunda onu uyarmıştır. Bu hadise aynı zamanda onun döneminde Kayrevan'da tek bir kıraat okutulması yönünde yönetsel bir baskının var olduğuna işaret etmektedir. İbn Berğûs 272/885 yılında vefat etmiştir.⁵⁹³

Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed. b. Ömer b. el-Hayrûn (ö. 301/913)

Doğum tarihi ile ilgili net bir bilgi bulunmayan İbn Hayrûn, Kayrevan şeyhulkurrâsı Muhammed b. Ömer b. el-Hayrûn el-Meâfirî'nin oğlu ve talebesidir. Kıraat ilminde babasının yolunu tutmuş, ondan öğrendiklerini Kayrevan halkına aktarmıştır. İbn Hayrûn Irak'a rihle düzenlemiş ve orada muhtelif âlimlerden dersler almıştır. Terâcim kitaplarında tam ismi Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed. b. Ömer olan oğul İbn Hayrûn ile tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Meâfirî olan baba İbn Hayrûn arasında ciddi bir karışıklık söz konusudur. Hatta bu sebepten dolayı bazı eserlerde Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'a kıraat ilmiyle ilgili; *el-İbtidâ ve't-temâm fi'l-kırâât* ve *el-Elifât ve'l-tâmât fi resmi'l-mushaf* adıyla çeşitli eserler nispet edilmiştir. Söz konusu eserlerin Ebû Ca'fer'e nispetinin nedeni, tarih ve terâcim kitaplarında babasıyla karıştırılmış olmasıdır.⁵⁹⁴ Bu karışıklığa baba İbn Hayrûn'un biyografisinde genel hatlarıyla değinilecektir. Oğul İbn Hayrûn genç yaşta Şia yönetimi tarafından 301/914 senesinde öldürülmüştür.⁵⁹⁵

Yûnus b. Ebi'n-Necm el-Müeddib et-Trablusî (ö. 305/917)

Hakkında çok fazla malûmât bulunmayan Trablusî'nin âbid ve zâhid bir kıraat alimi olduğundan bahsedilmiştir. Yalnızca Mâlikî'nin Riyâdu'n-Nüfûs isimli eserinde kısa bir

⁵⁹³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/104; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 281.

⁵⁹⁴ Kayrevan halkının önceleri Hamze Kırâati'ni okudukları; Ebû Abdillâh'ın Kayrevan'a gelişiyle birlikte Nâfi' Kırâati'nin tanındığı ve yaygınlaştığı bildirilir. Bahsi geçen "karışıklık" sebebiyle Kayrevan'da Nâfi' Kıraati'nin yaygınlaşması, Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'a da bağlanmıştır. Öte yandan İbnü'l-Cezerî, Ebû Ca'fer İbn Hayrûn'un künyesini "Ebu'l-Hasen" şeklinde kaydetmiştir. Ebû Ca'fer İbn Hayrûn ve Ebû Abdillâh İbn Hayrûn'un birbirleriyle karıştırılması ve babasıyla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 284-294

⁵⁹⁵ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüis*, 2/112-113; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 73; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/245.

biyografisi bulunan kıraat aliminin edebî yönünün oldukça kuvvetli olduğu vurgulanmış ve 305/918’de vefat ettiği zikredilmiştir.⁵⁹⁶

Ebû Bekr b. Beşîr el-Muallim (ö. 309/902)

Kayrevan’ın meşhur âlimi imam Sahnûn’a öğrencilik yapan Yahyâ b. Ömer’in⁵⁹⁷ talebesidir. İlim yönüyle birlikte ibadet tarafı da şöhret bulmuş âlimlerdendir. Mâlikî mezhebinin mensûbu ve sıkı bir savunucusu olan Ebû Bekr Kayrevan’da uzun yıllar Kur’ân ve kıraat öğreticiliği yapmıştır. Öğreticilik yaptığı sıralarda Mâlikî mezhebinin yeni ve hızlı bir şekilde yayıldığı, aynı zamanda bu mezhebin intişârıyla Nâfi‘ kıraatinin İfrîkiye beldelerinde çok fazla rağbet gördüğü düşünülerek Ebû Bekr’in de bu kıraati öğrettiği varsayımı tabakât kitaplarında yer almıştır. 309/902 yılında Kayrevan’da vefat etmiştir.⁵⁹⁸

Lokmân b. Yûsuf el-Ğassânî (ö. 318/930)

Yahyâ b. Ömer ve Îsâ b. Miskîn gibi o da meşhur Kayrevan âlimi Sahnûn’un talebelerinden dersler almıştır. Bir dönem Mısır’a gitmiş ve orada Ebû Abdullah b. Hayrûn’un da hocası olan Muhammed b. Saîd el-Enmâtî’den Nâfi‘ kıraatinin Vers rivayetini talim etmiştir. Nâfi‘ kıraati hususunda mahir olan Lokmân’ın uzun yıllar Kayrevan’da kıraat okuttuğu ifade edilmiştir. O yalnızca kıraat alanında ihtisas yapmamış ayrıca aralarında lugat, hadîs, tabakât gibi dalların da bulunduğu on iki fenne hâkimiyetiyle öne çıkmıştır. İnsanların ondan öğrenmek için büyük iştiaak sahibi olduğundan bahsedilen Lokmân’ın talebelerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 318/930’da vefat etmiştir.⁵⁹⁹

Ebu’l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm b. Temâm b. et-Temîmî (ö. 333/944)

Ebu’l-Arab kıraat ve diğer birçok ilim dalında uzmanlaşmış, imam Sahnûn’un talebeleri olan Yahyâ b. Ömer, Îsâ b. Miskîn, Ebu’l-Abbâs Abdullah b. Tâlib’ten dersler almıştır. Kıraat alanında ihtisas sahibi olan Ebu’l-Arab bu alanda herhangi bir telif vücuda getirmemiş, hadis ve özellikle “ricâl ilmi” olarak da bilinen tabakât alanında birçok eser yazmıştır. Hattâ bu çalışmada da zaman zaman başvurulanan *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiye*⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 2/71.

⁵⁹⁷ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 2/356; Mâlikî, *Riyâdu’n-nüfûs*, 1/396-406.

⁵⁹⁸ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 2/356.

⁵⁹⁹ Kâdî ‘Îyâd, *Tertîbu’l-medârik*, 5/296, 297.

⁶⁰⁰ bk. Ebu’l-Arab, *Tabakât*.

isimli biyografi eseri onun en meşhur teliflerindendir. *Tertîbü'l-medârik*'te Ebu'l-Arab'ın kırâat-i seb'a sahasında uzmanlaştığı ve onun kıraat alanında derinlik sahibi olan İbn Bergûs'dan da dersler aldığı yazılmıştır.⁶⁰¹ Ebu'l-Arab'ın yedi kıraatle alakadar olduğu ve o alanda dersler gördüğü bilgisi dikkat çekicidir zira bu veri, doğuda hicrî 324 senesinde vefat eden “müsebbi‘u’s-seb’” namı İbn Mücâhid'in etkisinin Kayrevan'a da süratle ulaştığını ifade etmektedir. İbn Mücahid etkisinin ve neşet eden yedili kıraat düzeninin doğudan Kayrevan'a süratle intikal etmesi Ebu'l-Arab gibi âlimlerin rihleleri yahut rihle yapanların verdikleri dersler neticesinde olmuştur. Ebu'l-Arab 323 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁰²

Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Vişâh el-Lebbâd (ö. 333/944)

İbn Lebbâd olarak meşhur olan âlim özellikle Mâlikî fikhî üzere dersler görmüş ve bu hususta zamanının en iyileri arasında yer almıştır. Yahyâ b. Ömer ve Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin yayılmasında önemli rolü olan Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Ahmed b. Tâlib el-Kadî gibi Sahnûn'un en önemli talebelerinden ders almıştır. İbn Lebbâd Kur'ân-ı Kerîm'in kıraati, i'râbı, ahkâmı, nâsih-mensûhu hususunda derinleşmiş ve öğrendiklerini içlerinde Ebû Muhammed b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî'nin de bulunduğu talebelerine aktarmıştır. İbn Tâlib'in talebesi olması ve Mâlikî mezhebine olan bağlılığı hasebiyle terâcim kitaplarında onun daha ziyade Nâfi' kıraatini okuyup okuttuğu ifade edilmiştir. 333/945 senesinde Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁰³

Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Kasrî (ö. 334/945)

Kaynaklarda doğum tarihi ile alakalı bilgi bulunmayan kıraat âlimi Ebû İshâk'ın âbid, zâhid, çok duygusal ve ince ruhlu biri olduğundan bahsedilmektedir. Debbâğ biyografi kitabında onunla alakalı birçok bilgiyi aktarmış; ancak talebeleri yahut hocaları ile alakalı herhangi bir ifade kullanmamıştır. İlmî vasıflarının yanında iyi bir Kur'ân okuyucusu da olan Ebû İshâk'ın etkileyici bir tarzı olduğu ve her okuduğunda ağladığı söylenmiştir. Şîî fırkasının zulmüne maruz kalmış, onlara karşı ayaklanmış; ancak hapse atılmış ve 334/946 yılında orada vefat etmiştir.⁶⁰⁴

⁶⁰¹ Kadî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 3/336; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 296.

⁶⁰² Kadî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/323-326; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 296.

⁶⁰³ Kâdî 'İyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/286-295; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/21-27; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 1/117.

⁶⁰⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/39-41.

Ebû Süleyman Rabî' b. Atâillâh el-Kattân (ö. 334/945)

İbnü'l-Lebbâd'ın taleberindendir. Onun gibi nahiv, fıkıh, hadisin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri, manası ve kıraati hususunda yetkin bir isim olmuştur. Ebû Süleyman ilim tahsili için önce Mısır'a gitmiş, orada çeşitli hocalardan derse almış, ardından Mekke'de bulunmuş ve özellikle Ebû Muhammed b. Yezîd el-Mukrî el-Mekkî'nin⁶⁰⁵ ders halkasında bulunmuştur. 334/945'te Mehdiye şehrinin muhasarası esnasında şehit olmuştur.⁶⁰⁶

Ebû Bekr Muhammed b. el-Feth el-Müeddib b. Savâf (ö. 345/955)

Sahnûn talebeleri olan Yahyâ b. Ömer ve Muhammed b. el-Furât'ın ders halkasında bulunmuş, Kayrevan Camisi'nde imamet görevini üstlenmiş Kur'ân ve kıraati konusunda yetenekli, güzel okuyuşu hasebiyle “mukrî” lakabı ile anılmış bir âlimdir.⁶⁰⁷ Mâlikî ise onunla alakalı “sünnet üzere olan, ehl-i bid'at karşıtı, fâdıl, salih ve hâfız” ifadelerini kullanmıştır. Ebu'l-Kâsim Abdurrahman el-Ğâfîkî⁶⁰⁸ ondan kıraat almış; Ebû Bekr el-Lebbâd⁶⁰⁹ ve İbn Zeyyâd⁶¹⁰ ise ondan ders dinlemişlerdir. 345/955 senesinde Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶¹¹

Ebû Bekr Muhammed b. Mes'ûd et-Temîmî (ö. 345/955)

Sahnûn'un arkadaşı olan Ebû Bekr Alî Ceble b. Hamûd'un⁶¹² talebeliğini yapmış, kıraat ilminin yanında muhaddis ve fakih kimliği de olan bir âlimdir. Muhtelif beldelere rihleler yapmış ve Kayrevan'a dönünce uzun bir müddet kıraat dersleri vermiş ve Kayrevan Camisi'nde imamet görevini üstlenmiştir. 345/955 yılında vefat etmiştir.⁶¹³

Ebû Bekr Yahya b. Halfûn el-Müeddib el-Hevvârî (ö. 347/958)

Terâcim kitaplarında çok fazla ismine rastlanmayan Ebû Bekr'in biyografisine Mâlikî yer vermiştir. İbn Hayrûn'dan kıraat konusunda icazet almış, kısa zamanda Kayrevan'da öğretici ulemâ arasına girmiştir. Mâlikî onu “zamanının kıraat okutucusu” olarak

⁶⁰⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/311.

⁶⁰⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/310-321; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/30-36.

⁶⁰⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/54.

⁶⁰⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁶⁰⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38.

⁶¹⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38.

⁶¹¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/38, 39.

⁶¹² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/52.

⁶¹³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/52-54.

nitelendirmiştir. Kendine ait bir küttâbta tedris faaliyetlerini yürüten Ebû Bekr'in talebeleri arasında Kâsim Abdurrahman el-Ğâfîkî (ö. 407/1016)⁶¹⁴, Rabî'u'l-Kattân'ın kardeşi Ebû Câ'fer Ahmed (ö. 391/1000)⁶¹⁵, Hakem b. Muhammed b. Hişâm (ö. 310/980)⁶¹⁶, İsmail b. Ahmed b. el-Karevî (ö. 380/990)⁶¹⁷ gibi âlimler yer almıştır. Şîî olan Fâtımilere şiddetli karşı çıkışlarıyla bilinen Ebû Bekr bir defasında Hz. Ebû Bekr ve Ömer'den övgü dolu bahsetmesi sebebiyle Şîîler tarafın içerisinde kıraat faaliyetleri yürüttüğü küttâbına kapatılmış ve orada şiddetli bir şekilde darp edilmiştir. 347/958 yılında vefat etmiştir.⁶¹⁸

Ebu'l-Kâsim Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kuraşî el-Mukrî (ö. 370/980)

İbn Hayrûn'un öğrencilerinden olan Ebû Bekr Hevvârî'nin yetiştirdiği kıraat âlimlerindendir. Ebu'l-Kâsim Kayrevan'a hicrî 305 senesinde yerleşmiştir. Mısır'a ilim yolculuğu gerçekleştiren âlim, orada kıraat ehli birçok kıraat hocasından dersler almış, daha sonra oradan Hac yolcuğu gerçekleştirmiş ve oradan da Irak'a giderek kıraate dair derslerle meşgul olmuştur. Ebu'l-Kâsim Endülüs'e de çeşitli zamanlarda birçok rihle gerçekleştirmiştir. Endülüs'e daha çok, Kayrevan'da dönem dönem Şîî baskısı görmesi ve hapse atılması sebebiyle gittiğinden bahsedilmiştir. İbn Faradî onun insanlara kıraat eğitimi vermesinin yanında kendisinden hadis yazanların da bir hayli çok olduğundan bahsetmiştir. Kendisinden kıraat okuyanlar arasında *Kitâbü't-Tahkîk fî'l-kırââtî's-seb'* isimli telifin sahibi olan Ahmed b. Abdilkâdir b. Sa'îd el-İşbîlî'nin⁶¹⁹ bulunduğu ifade edilmiştir. Ebu'l-Kâsim 370/980 yılında Endülüs'te vefat etmiştir.⁶²⁰

Ebû Muhammed Abdullah b. İshâk İbn Tebbân (ö. 371/981)

311 yılında dünyaya gelen İbn Tebbân, İbn Lebbâd'ın talebelerindendir. Kıraat ve Kur'ân ilimlerinin yanında hadis, kelam, lügat, matematik, yıldız ilmi gibi birçok alanda da insanların rağbet gösterdiği bir âlim olmuştur. Fesahatiyle nam salmış olan İbn Tebbân birçok mezhebin detaylarına hâkim olmakla birlikte özellikle Mâlikî fıkında önemli bir konuma gelmiştir. Hatta bu mezhebe bağlılığı sebebiyle Fâtımî yönetimiyle ters

⁶¹⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁶¹⁵ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/321.

⁶¹⁶ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143.

⁶¹⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162.

⁶¹⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 2/96, 97.

⁶¹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/70.

⁶²⁰ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endülüs*, 1/143, 144.

düşmüştür. Kaynaklarda zamanının en kuvvetli Kur'ân hâfızı olduğuna dair ifadeler olan İbn Tebbân 37/981'de vefat etmiştir.⁶²¹

Ebû Abdillâh Ahmed b. Abbâs el-Müeddib (ö. 374/984)

Kayrevanlı kıraat âliminin hoca ve talebeleriyle alakalı bilgi yoktur. İsmine sadece Inscriptions arabes de Kaioruan adlı batılı bir kaynakta rastlanmaktadır. 374/984 senesinin Ramazan ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶²²

Ebû Abdillah Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. İbrahim b. en-Nu'mân el-Kuraşî el-Fihri el-Karevî (ö. 378/988)

329 senesinde Kayrevan'da dünyaya gelen Karevî, yörenin en önemli kurrâdandır. Kıraat hususundaki ilk eğitimlerini Kayrevan'da Ebû Bekr Muhammd b. el-Feth el-Müeedib ve Ebû Bekr el-Hevvârî'den almıştır. İbn Cezerî Karevî'nin bu iki hocasından bahsetmemiştir. Bunun sebebi olarak da Cezerî'nin Ebû Bekr Muhmmmed ve Hevvârî hakkında bilgi sahibi olmaması ve onların tercümelerine yer vermemesi zikredilmiştir.⁶²³

Ebû Abdillah el-Karevî hayatını ilim yolculuklarıyla geçirmiştir. O ilk rihlesini önemli hocalardan kıraat dersleri aldığı Mısır'a yapmıştır. Orada Verş rivayeti konusunda önemli bir şöhreti olan İsmail en-Nehhâs'ın talebesi Ahmed b. Üsâme el-Mısrî'den⁶²⁴ (ö. 356/966), Bağdat'tan Mısır'a gelmiş olan Ebu'l-Feth el-Bağdâdî'den⁶²⁵ (ö. 359/969), Ebû Ahmed b. el-Hüseyn es-Sâmirî'den⁶²⁶ (ö. 386/996) ve Verş rivayetinde önder olan müfessir Ebû Bekr el-Üdfüvî'den⁶²⁷ (ö. 388/998) dersler almıştır. Ayrıca İbn Cezerî yer ve zaman belirtmeksizin onun İbn Mücâhid'in talebelerinden Ebû Ahmed b. İbrahim el-Bağdâdî'den⁶²⁸ de ders aldığını söylemiştir.⁶²⁹

Ebû Abdillah Mısır eğitiminin yanında uzunca süre Bağdat'ta da bulunarak orada kıraat eğitimini devam ettirmiştir. Terâcim kitaplarında onun eğitim metodunun yazıyla

⁶²¹ Debbâğ, *Me 'âlimü 'l-îmân*; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû 'l-müzheb*, 431.

⁶²² Bernard Roy - Paule Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan* (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1950), 1/274.

⁶²³ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 2/132.

⁶²⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/38.

⁶²⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/68, 69.

⁶²⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/415-417.

⁶²⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 2/198, 199.

⁶²⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 1/36.

⁶²⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü 'n-nihâye*, 2/132; Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

olmadığından ve ezber yöntemini kullandığından hatta bunun Kayrevan ulemâsı arasında çok fazla rastlanmayan bir durum olduğundan bahsedilmiştir.⁶³⁰

Ebû Abdillâh Kayrevanlı olmasına rağmen gerek ilim rihleleri ve gerekse Fâtımî idarecilerinin baskıcı politikaları sebebiyle memleketinde uzun süre bulunamamış; ömrünün büyük kısmını ilim seferleri için Mısır ile Bağdat'ta, idari baskılardan uzak kalmak için ise Endülüs'te geçirmiştir. Endülüs'te uzun yıllar kıraat müderrisliği yapan kurrâ orada birçok öğrenci yetiştirmiş, Ebû Amr et-Talemenkî, Yayha b. Sellâm'ın tefsirini ihtisar eden Abdurrahman b. Mervân el-Kanâzi'î (ö. 413/1022) gibi önemli zatların yetişmesinde rol almıştır. Ebû Abdillâh 378/988' de Kurtuba'da vefat etmiştir.⁶³¹

Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed el-Karevî el-Mehdî (ö. 380/900)

Ebû İbrahim, biyografilerine yer verilen birçok çağdaşında rastlanıldığı gibi İbn Hayrûn'un arkadaşı olan Ebû Bekr e-Hevvârî'den kıraat ilmini ahzetmiştir. İlim rihleleri de yapan Ebû İbrahim Mısır'a gitmiş ve Nehhâs'ın talebelerinden Ebû Alî Vasîf el-Hamrâvî'nin⁶³² ders halkasında bulunmuştur. İbn Cezerî onun çok fazla mahir olmadığından ve *Kitâbü'l-Hâdî* sahibi İbn Süfyân haricinde kendisinden ders alan olmadığından bahsetmiştir. Ebû İbrahim 380/900 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶³³

Halefullâh b. Süleymân el-Becelî (ö. 382/902)

Biyografi eserlerinde ismi zikredilmemiş, kendisine sadece batılı bir müellifin Kayrevan'la alakalı eserinde değinilmiştir. İlim ve Kur'ân ehli olarak vasıflanan kıraat âlimi 382/902nin Recep ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶³⁴

Ebû Ca'fer Ahmed (ö. 391/1000)

Zikri daha önce geçen Rebû'l-Kattân'ın kardeşidir. Kayrevan'da Ebû Bekr el-Hevvârî'nin, Mısır'da ise Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'nin⁶³⁵ tedrisinden geçmiştir. Endülüs'te de yirmi yıl kalan ve orada dersler veren kıraat âlimi, ilim rihlelerinden sonra

⁶³⁰ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 302.

⁶³¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/132.

⁶³² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/359.

⁶³³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/162.

⁶³⁴ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/286.

⁶³⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/146, 147.

nihai olarak Kayreven'da kalmış, vefatına kadar burada dersler vermiştir. Ebû Ca'fer 391 yılında vefat etmiştir.⁶³⁶

Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zevîlî (ö. 391/1000)

Kıraat, nâsih, mensûh, tefsir gibi birçok Kur'ân ilminde kendi asrında önde gelen ulemâdan olduğu söylenmiştir. Talebeleri, hocaları ve ilim yolculuklarına dair bilgi bulunmayan Ebû Bekr, 391/1000'de memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶³⁷

Ebû İshâk İbrahim b. Ahmed el-Bekrî el-Cebenyânî (ö. 399/1008)

Ebû İshâk çok küçük yaşlarından itibaren dinleme yoluyla Kur'ân ilimlerini ve Arapça'nın inceliklerini öğrenmiştir. Babası onu kendi mesleğine yönlendirmiş ve bu hususta çalışmalar yaptırmıştır. Ancak Ebû İshâk babasının mesleğini yapmaya razı olmamış hatta bu sebeple evinden uzaklaşarak kendi başına yaşamaya başlamıştır.⁶³⁸

Evinden ayrıldıktan sonra ilim öğrenme arzusuyla birçok ulemânın ders halkasına oturmuştur. Verş'in arkadaşı olan Yûnus b. Abdî'l-'Alâ'nın öğrencisi İsâ b. Miskîn'e (ö. 295/907) ve Kadı Ebû Tâlib'in öğrencisi İbn Lebbâd'a talebeli yapmıştır. Muhtelif dallarda ve özellikle kıraat alanındaki eğitimini tamamlayan Ebû İshâk Kur'ân muallimi olarak ders vermeye başlamıştır. O kıraat eğitiminde büyük bir şöhretin sahibi olmuş ve dînî terbiye ile Kur'ân öğretimini birleştirmiştir. Hatta onun "evlatlarınızın Kur'ân'ı dîni sağlam ve güzel olan kişiler tarafından öğrenmesini sağlayınız"⁶³⁹ mealindeki sözü bir eğitim düsturu haline gelmiştir.⁶⁴⁰

Ebû İshâk talebelerine sadece Nâfi' kıraatini öğretmiştir. Bunun sebepleri olarak ise; hocalarının bu kıraat üzerine eğitim almaları, döneminde adeta eğitimin el kitabı addedilen Sahnûn'un *Âdâbü'l-muallimîn*'inde bu kıraatin övülmesi ve yaşadığı asırda Nafi' ihtiyarının Kayrevan yöresinde yaygın olması gibi maddeler zikredilmiştir.⁶⁴¹

Ebû İshâk birçok kişinin kıraat alanında icazet almasını sağlamış ve onların eğitimlerinde önemli bir rol oynamıştır. Onun talebeleri arasında Ebû Ca'fer, Ömer b. Müsennâ, birçok yöreye ilim tahsili için rihle düzenlemiş olan Ebû Yûsuf b. Müslim b. Yezîd el-Hadramî

⁶³⁶ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 5/321.

⁶³⁷ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/128, 129.

⁶³⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/222.

⁶³⁹ Sözü orijinali "لا تعلموا أولادكم إلا عند رجل حسن الدين" şeklindedir. Bk. Şelebî, *el-Kırâât bi- İfrîkiye*, 307.

⁶⁴⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/222.

⁶⁴¹ Sahnûn, *Âdâbü'l-muallimîn*, 65-67.

ile onun Yezîd, Meysera, Ahmed isimlerindeki kardeşleri zikredilmiştir. Ebû İshâk el-Cebenyânî, Cebenyâne kasabasında 399/1008 senesinde vefat etmiştir.⁶⁴²

İbrahim b. Ahmed el-Kayrevanî ed-Darîr (ö. ?)

Hayatı hakkında çok detaylı bilgi bulunmayan âlimin Kayrevanlı olduğuna dair bilgi veren tek kaynak İbn Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye*'sidir. İbn Cezerî onun doğum ile vefat tarihlerinden bahsetmemiş, Iraklı şeyhu'l-kurrâ İbn Şenebûz'dan (ö. 328/939) kıraat aldığını, Mansûr b. Ved'ân⁶⁴³ (ö. ?) ve Hüzeli'nin hocası olan Osman b. Mâlik'in⁶⁴⁴ (ö.?) ise İbrahim b. Ahmed'ten kıraat aldığını söylemiştir.⁶⁴⁵

Abdurrahman b. Ahmed el-Kayrevanî (ö. ?)

Doğum tarihiyle alakalı bilgi bulunmayan kıraat aliminin Abdullah Hurşid'e göre Kayrevan'daki kıraat birikimiyle alakalı önemli yönü, onun Verş'ten kıraat alan Mısırlı Dâvûd b. Ebî Tayyibe'ye⁶⁴⁶ (ö. 223/837) yaptığı talebelik sonrası Verş rivayetinin İfrîkiye ve Kayrevan'a girmesini sağlayan ilk kişilerden olmasıdır.⁶⁴⁷ İbn Cezerî ise sadece İbn Ebî Tayyibe'ye yaptığı talebelikten bahsetmiş diğer özelliğine değinmemiştir.⁶⁴⁸

Abdurrahman'ın Kûfe ehlinden olduğu bildirilen Muhammed b. el-Hasen b. Yûnus en-Nahvî⁶⁴⁹ isimli bir talebesinden de bahsedilmiştir. Abdurrahman, Verş'in öğrencisi olan Mısırlı hocasıyla o kadar hemhal olmuş ve ders yapmıştır ki halk arasında “Dâvûd b. Ebî Tayyibe'nin arkadaşı” namıyla şöhret bulmuştur. Kayrevan'da uzun yıllar kıraat eğitimi veren Abdurrahman'ın vefat tarihiyle alakalı da bilgiye rastlanmamaktadır.⁶⁵⁰

Alî b. Muhammed b. Mervân el-Müeddib (ö. 400/1009)

Kıraat âlimi Alî b. Muhammed'e sadece Poinssot'un kaleme aldığı bir Kayrevan araştırmasında değinilmektedir. Hoca ve talebelerine değinilmemiş, onun 400/1009 senesinin Rebûlevvel ayında Kayrevan'da vefat ettiği ifade edilmiştir.⁶⁵¹

⁶⁴² Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 6/222.

⁶⁴³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/315.

⁶⁴⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/510.

⁶⁴⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/9.

⁶⁴⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/279, 280.

⁶⁴⁷ el-Berrî, *el-Kur'ân ve ulûmuhû fî Mısır*, 232.

⁶⁴⁸ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁴⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/125, 126.

⁶⁵⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁵¹ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/310.

Ebu'l-Fadl b. Abdü'l-Hakem b. İbrahim el-Karevî (ö. ?)

Ebu'l-Fadl İbn Hayrûn'un arkadaşı ve aynı zamanda talebesidir. Mısır'da Ebû Bekr b. Seyf ve Muhammed b. Saîd el-Enmâtî'den⁶⁵² Verş rivayetini İbn Hayrûn ile birlikte aldığı ifade edilmiştir.⁶⁵³ Ebu'l-Fadl'ın İbn Hayrûn'dan kıraati nerede aldığına dair bir bilgi olamamakla beraber, Kayrevan veya Mısır seferinde gerçekleştiğine dair varsayımda bulunulmuştur.⁶⁵⁴ O ayrıca Nabhâs ile Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî'nin öğrencisi olan ve Verş'in talebesi Abdussamed'in en meşhur arkadaşlarından olan Ahmed b. Hilâl'in⁶⁵⁵ (ö. 310/922) ders halkasında bulunmuş ayrıca Ahmed b. Îsâ el-Mekfûf'ten kıraat dinleyerek Verş rivayeti hususunda imam konumuna gelmiştir. Ebu'l-Fadl hayatının büyük bir bölümünü hali hazırda Cezayir topraklarında olan Bicâye vilâyetinde geçirmiştir. Talebeleri arasında Abdullah b. Muhammed el-Kudâî'nin⁶⁵⁶ bulunduğu Ebu'l-Fadl'ın vefat tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁵⁷

Ebû Hafs Ömer b. Müsennâ (ö. ?)

Bahsi daha önce geçmiş olan el-Cebenyânî'den kıraat talim etmiştir. Ebû Hafs'ın birçok ilme hâkimiyetinden, Kur'ân ilimlerine olan yatkınlığı ve özellikle Verş rivayeti konusundaki uzmanlığından bahsedilmiştir. İlmî kişiliğini zühd ve vera gibi manevi vasıflarla da birleştirdiğinden dolayı insanlar ondan ilim tahsil edebilmek için büyük bir rağbet göstermişlerdir. Önemli medrese ve mescidlerde uzun yıllar kıraat dersi veren Ebû Hafs'ın doğum ile vefat tarihine dair net bilgi bulunmamaktadır.⁶⁵⁸

Kerdem b. Abdillâh b. Ebî Ziyâd el-Kastîlî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihiyle ilgili kaynaklarda bilgiye rastlanmayan Kerdem'in Yûnus b. Abdî'l-A'lâ'nın ders halkasında kıraat okuduğu ve Muhammed b. Süfyân'ın da Kerdem'den ders aldığı aktarılmıştır.⁶⁵⁹

Ebû Bekr b. Yûsuf el-Huzâî el-Müteabbid (ö. ?)

⁶⁵² İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/364.

⁶⁵³ Dâni, Ebu'l-Fadl'ın Ebû Bekr b. Seyf'ten ders almasının sabit olmadığını ifade etmiştir. Bk. İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/360

⁶⁵⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 310.

⁶⁵⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/74, 75.

⁶⁵⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/456.

⁶⁵⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/359, 360.

⁶⁵⁸ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 4/627.

⁶⁵⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/32.

Biyografi eserlerinde onun Kur'ân ilimlerinde çok yetkin bir âlim olduğu, özellikle tefsîr, kırâât, nâsih-mensûh alanlarındaki maharetinden bahsedilmiştir. Hocalarına ve talebelerine değinilmeyen Ebû Bekr'in ilmî yönünün yanı sıra kerametlerinden de bir hayli bahsedilmiş, tasavvufî yönüne değinilmiştir.⁶⁶⁰

Ebu'l-Hasen Alî b. Humeydis el-Müeddib (ö. 403/1012)

Kıraat ilmindeki yetkinliğiyle beraber edebî kişiliğiyle de öne çıkan Ebu'l-Hasen'in hoca ve talebeleriyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Ebu'l-Hasen Kur'ân tilavetine olan düşkünlüğü ile meşhur olmuştur. Kaynaklarda onun Kur'ân'ı her gün bir kez, Ramazan ayı günlerinde ise günde üç kere hatmettiğinden, takvâsından ve ibadete düşkünlüğünden söz edilen Ebu'l-Hasen 403/1012 senesinde vefat etmiştir.⁶⁶¹

Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevanî b. el-Kâbisî (ö. 403/1012)

Hicrî 324 yılının Recep ayında Kayrevan'da dünyaya gelmiştir. Kâbisî ismiyle maruf olan kıraat âlimi Kayrevan'ın önemli ulemâsındandır. Amcası, sarığının Kâbisîliler gibi sardığından dolayı Kabîsî diye anılmaktaydı. O da amacasına nisbetle bu isimle çağırılmış ve meşhur olmuştur. Bu nisbeyle anılmasının diğer bir sebebi olarak da Kâbisî (Tunus) olması gösterilmiştir. Onun Meâfirîn isimli bir kasabadan olduğuna dair de rivayetler aktarılmış; hatta Meâfirîn'de bulunan meşhur Sîdî Alî camisine ismini veren Alî adlı kişinin Kâbisî olabileceği belirtilmiştir. Kıraat ilmine olan hâkimiyetinin yanında hadis ve fıkıh alanında da uzmanlaşmıştır.⁶⁶²

Kayrevan'da Zîrîler ve Fâtımîler yönetiminde yaşamasına rağmen bu siyasî yönetimle mücadele eden Mâlikî bir çevrede büyüdü. 352/963 yılında Doğuda birçok ilim merkezini dolaşmış ve ardından Hac farızasını yerine getirerek memleketine geri dönmüştür. Mekke ile Mısır'da hadis ve kıraat dersleri görmüştür. Onun eğitim aldığı hocaları arasında İbn Mücâhid'in de hocası olan Ahmed b. Abdilazîz b. Bedhen el-Bağdâdî, İbn Kesîr kıraatında uzman olan Muhammed b. Mûsâ ez-Zeynebî, İbyânî, İbn Ebî Zeyd, Assâl, Derrâs el-Fâsî, Ebû Zer el-Herevî gibi önemli ulemâ bulunmaktadır. Görme yetisi zayıf olan Kâbisî'ye ders notları alma ve telif ettiği eserleri yazma hususunda talebelerinin

⁶⁶⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/121-123.

⁶⁶¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134.

⁶⁶² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143.

yardım ettiği bildirilmiştir. Kendsinden ders alan önemli kişiler arasında ise Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû İmrân el-Fâsî, Dâni, Berâzî, Mühelleb b. Ebî Sufre gibi âlimler bulunmaktadır.⁶⁶³

Kâbisî'nin Kayrevan'da kıraat okutma faaliyetleri devam ederken Şîi yönetimin bu konudaki sorgulamalarıyla karşı karşıya kalmak istememesinden dolayı fıkıh ve hadis ilmini merkeze aldığı ve kıraat eğitimine ara verdiği ifade edilmiştir. Bu vesileyle fıkıh, kelam ve hadis alanlarında da büyük bir ilmî derinliğe sahip olarak eser verecek düzeye erişmiştir. Dönemin büyük fakîhi İbn Ebî Zeyd vefat ettikten sonra Mâlikî fıkıhında bir otorite haline gelmiştir. Hatta sorumluluğu fazla olduğu için ilk aşamada kabul etmese de o makama daha münasip birini göremediği için ve halkın da yoğun isteği üzerine fetvâ verme görevini üstlenmiştir. Fâtımî yönetimini kabul etmediği anlaşılan Kâbisî'nin sultan ve idarecilerle alakasını kestiği, idarî merkezlere girip çıkmadığı, davetlere icabet etmeyip ikramları reddettiği rivayet edilmiştir. Onun bu tutumunun Kayrevan'da dönemin Mâlikî ulemâsının birçoğunda görüldüğü rivayet edilmiştir. Kâbisî'nin cömert, merhametli, kanaat sahibi, zorluklara sabırlı bir zat olduğu, onun tasavvufî ve manevî cephelerini gösteren birçok menkıbesinin de halk arasında yayıldığı ifade edilmiştir.⁶⁶⁴

Kâbisî'nin kıraat sayısını yedi ile kayıtlama gibi bir gayreti olmuştur. Bunun sebepleri olarak da bu kıraatler etrafında bir güvenilirlik oluşturarak insanları ona teşvik etmek ve Kayrevan'ın Mısır, Mekke gibi diğer şehirlerden uzaklığından kaynaklanabilecek yedi kıraatin dışındaki bazı şaz okuyuşları bölgeye sokmadan uzaklaştırmak gibi gerekçelere dayanmıştır. Ayrıca onun bu yedi kıraat içerisinde Sahnûn'un kitabındaki ifadeye atıf yaparak Nafi'nin kıraatini istihsan ettiği ve insanlara önerdiği rivayete edilmiştir.⁶⁶⁵

Kâbisî'den birçok önemli kişi ders almıştır. Ondan kıraat almak için ders halkasına oturan bazı âlimler Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kayrevanî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süfyan el-Mukrî el-Fakîh, Ebû İmrân Mûsâ b. Ebî Hâc el-Ğafcûmî ve Ebû Bekr b. Ebî Tâ'ah'dır.⁶⁶⁶ Birçok eser telif eden Kâbisî daha çok hadis, fıkıh, kelam gibi konularda telif vermiştir. O *er-Risâletü'l-mufasssıla li-ahvâli'l-müte'allimîn ve ahkâmî'l-mu'allimîn ve'l-müte'allimîn* adlı eğitime yönelik eserinde ise Kur'ân-ı Kerîm'in faziletine, onu

⁶⁶³ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143.

⁶⁶⁴ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/92.

⁶⁶⁵ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 312.

⁶⁶⁶ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/567.

okutmanın ehemmiyetine ve anne-babanın bu hususta üzerlerine düşen görevlere dair önemli ifadeler yer vermiştir. Kâbisî 403/1012 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁶⁷

Ebu'l-Kâsim Abdirrahman el-Ğâfikî (ö. 407/1016)

Ebu'l-Kâsim kıraati Kayrevan'ın iki önemli kurrâsı olan İbn Hayrûn'un öğrencisi Ebû Bekr Yahyâ b. Halfûn el-Hevvârî'den ve Ebû Bekr Muhammed b. el-Feth es-Savâf'dan almıştır. Onun memleketi dışına rihle yaptığına dair bilgi olmayıp sadece Kayrevan'ın bu iki âliminden ders aldığı anlaşılmaktadır. Hadis ve fıkıh eğitimi gördüğü de ifade edilen Ebu'l-Kâsim 407/1016'da vefat etmiştir.⁶⁶⁸

Abdullah b. Hamdûn el-Müeddib (ö. 412/1021)

İsmine sadece Kayrevan'a yönelik batılı bir kaynakta rastlanmaktadır. Hocaları ve talebeleriyle alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kayrevanlı kıraat âlimi 412/1021 senesinin Şaban ayında vefat etmiştir.⁶⁶⁹

Ebû Muhammed Muhriz b. Halef b. Ebî Razîn et-Tûnisî (ö. 413/1022)

Ebû Muhammed ilim ve ahlakı birleştirmiş önemli bir âlimdir. O, Kur'ân, hadis ve fıkıh alanlarında kendini geliştirmiş ve önemli bir konuma gelmiştir; ayrıca Tunus bölgesinin en önemli fukahâsından biri sayılmıştır. Öyle ki onunla Abdullah b. Ebî Zeyd el-Kayrevanî arasında ilmen ve amelen kıyas yapılmış, Ebû Muhammed'in özellikle amel hususunda el-Kayrevanî'nin fevkinde olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁰

Ebû Muhammed'in Kur'ân ve ilimlerine olan düşkünlüğü onun Kur'ân ahlakını insanlara öğretme arzusunu beraberinde getirmiştir. Bu sebeple uzun yıllar hem Kur'ân ve kıraat ilimlerini insanlara öğretmiş hem de onun ahlakıyla talebelerini ahlaklandırmayı amaçlamıştır. O Mısır'da Kur'ân ilimleri ve kıraatle şöhret bulmuş olan Alî Ebî Bekr b. el-Üdfüvî'nin ders halkasında yetişmiştir. Birçok Kayrevanlı ve İfrîkiyeli gibi o da yedili kıraat sistemine sadık kalmış, onun eğitim ve öğretimi için büyük bir emek sarfetmiştir. Ebû Muhammed'in kıraat eğitim-öğretiminde öne çıkan yönü ise insanlara Kur'ân ahlakını büyük bir iştiaqla öğretmek ve bu hususta büyük bir ihtimam göstermesidir.

⁶⁶⁷ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/92; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/134-143; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/567.

⁶⁶⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/151.

⁶⁶⁹ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/344.

⁶⁷⁰ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/264.

Hatta onun hâfızlarla alakalı “Kur’ân hâfızı aynı zamanda İslâm sancağının taşıyıcısıdır. Vaktini boş geçirenlerle vakit geçirmez, hevasına kapılanlarla hemhal olmaz ve boş konuşan kimselerle muhatap olmaz”⁶⁷¹ şeklindeki sözü darb-ı mesel haline gelmiştir.⁶⁷²

Ebû Muhammed, İfrîkiye bölgesinde sabah namazından sonra Kur’ân okunma adetini başlatan ilk isim olarak kayıtlara geçmiştir. Onun bu çabasının insanları Kur’ân ile biraz daha meşgul ederek günaha bulaşmamalarını ve iç muhasebe yapmalarını temin etmek olduğu söylenmiştir. 413/1022 senesinde Tunus’ta vefat etmiştir.⁶⁷³

Ivaz b. Tâhir en-Neccâr el-Müeddib (ö. 415/1024)

Kayrevanlı kıraat âlimi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Sadece batılı bir Kayrevan kaynağında bu isme rastlanmaktadır. Ivaz b. Tâhir 415/1024 senesinin Rabîulevvel ayında vefat etmiştir.⁶⁷⁴

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Süleymân el-Kelbî el-Ebbî (ö. 420/1029)

Ebû Abdillâh Kayrevan’ın şehrin merkezine üç günlük yürüme mesafesinde olan Ebbe köyünde dünyaya gelmiştir. O, ilim tahsili için Mısır’a gitmiş ve orada dilci kıraat âlimi Ebû Ahmed Abdillâh b. el- Hüseyin es-Sâmîrî⁶⁷⁵ (ö. 386/996) ile diğer bazı şeyhlerden kıraat almıştır. Okuma yazma bilmeyen bir âlim olan Ebû Abdillâh’ın çok kuvvetli bir ezber kabiliyetinin olduğu hatta hocası Ebû Ahmed’den dinleyerek bir kitap ezberlediği ve onu insanlara ezberinden okuttuğu aktarılmıştır. Kayrevan’ın Ebbe köyünde kıraat dersleri veren ve kendisine talebelik yapanlar arasında bir dönem İbn Süfyân’dan ders görmüş Abdullah b. Sehl’in de bulunduğu Ebû Abdillâh, 420/1029’da Tunus’un Erbes şehrinde vefat etmiştir.⁶⁷⁶

Ebû Bekr b. Muhammed el-Latîf el-Müeddib (ö. 421/1030)

Terâcim eserlerinde hakkında bilgi bulunmamakta sadece batılı bir araştırma olan Paris baskılı *Inscriptions arabes de Kairouan* isimli kitapta ismi zikredilmektedir. Kıraat

⁶⁷¹ İfadenin orijinali “حامل القرآن حامل راية الاسلام لا يلهو مع من لها ولا يسهر مع من سها ولا يلغو مع من لغا” şeklindedir. Bk. Şelebî, *el-Kirâât bi-İfrîkiye*, 318

⁶⁷² Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 68, 69.

⁶⁷³ Sahnûn, *Âdâbü’l-muallimîn*, 68, 69.

⁶⁷⁴ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/354.

⁶⁷⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/415-417.

⁶⁷⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/179.

ilmine hâkimiyeti ile bilinen Ebû Bekr 421/1030 yılının Zilkâde ayında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁷⁷

Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî el-Ezdî el-Mukrî eş-Şâfiî el-Kayrevanî (ö. 427/1035)

Ebû Ca'fer, Ebu't-Tayyib Abdü'l-Mün'im b. Ğalbûn'dan⁶⁷⁸ ders almak için Mısır'a gitmiştir. Kayrevan'da kıraat dersleri veren âlimin talebeleri arasında İbn Sehl⁶⁷⁹ bulunmaktadır. Kayrevan'da 427/1035 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁰

Ebû İmrân Mûsâ b. İsâ b. Ebî Haccâc el-Ğafcûmî el-Fâsî el-Kayrevanî (ö. 430/1038)

Ebû İmrân 368 senesinde Fas'ta dünyaya gelmiştir. Neredeyse hocası Hasen el-Kâbisî'nin şöhretine ulaşmış, hıfz ve ilim kuvveti bakımından kendisine darbı meseller yapılacak kadar nam salmıştır. Fas'ta doğan kıraat âlimi daha sonra Kayrevan'a göç etmiş, burada Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'den kırâat ve fıkıh; Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zevîlî'den ise Kur'ân ilimlerine dair dersler almıştır.⁶⁸¹

Kayrevan'da kendini birçok ilim dalında ve özellikle kıraat konusunda geliştiren Ebû İmrân Kurtuba'ya rihle gerçekleştirmiş, oradan Mısır'a giderek Alî Ebi'l-Hasen Abdulkerîm b. Ahmed b. Ebî Ceddâr'dan, Mekke'de Alî Ebî İshâk Ubeydillâh b. Muhammed b. Ahmed es-Sarakustî'den dersler almıştır. Daha sonra Irak'a giden âlim orada Ebû Bekr en-Nakkâş ile Ebû Bekr b. Miksem'in talebeleri olan Alî Ebi'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Ömer el-Hammâmî'den kıraat almış; Bağdat'ta ise Hasen b. Ahmed el-Hevvârî'nin öğrencisi Muhammed b. Ahmed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fevâris el-Bağdâdî'nin ders halkasına katılmış ve Ebû Bekr el-Bakillânî'den çeşitli alanlarda ders görmüştür. Ebû İmrân'ın Bağdat'tan 399/1009 yılında döndüğü ve orada bulunduğu sırada kıraatle meşgul olarak bu alanda dersler verdiği söylenmiştir.⁶⁸²

Ebû İmrân ilim rihlelerinden döndükten sonra Kayrevan'da uzun yıllar tedris faaliyetleri yürütmüş, Kayrevan halkına yedi kıraat çerçevesinde dersler vermiş ve onlara tecvid ahkâmını öğretmeye gayret etmiştir. Eğitim öğretim metodu olarak da hocası Kâbisî'nin yolundan gitmiş ve yıllarca kalabalık ders halkalarıyla alakadar olmuştur. Ebû İmrân da

⁶⁷⁷ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 1/390.

⁶⁷⁸ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/470.

⁶⁷⁹ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/421.

⁶⁸⁰ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 215.

⁶⁸¹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 7/243; Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/159-164.

⁶⁸² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 1/312; İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/321, 322.

daha önce bahsi geçen hocası Ebu'l-Hasen el-Kâbisî gibi kıraat ve Kur'ân ilimleri okuturken Şîî yönetimin bu konudaki sorgularına maruz kalmamak için zamanla hadis ile fıkıh ilimlerine yönelmiştir. Kıraat tedrisinden sonra odaklandığı hadis ve fıkıh alanında kitaplar da yazmıştır.⁶⁸³

Kayrevan'da ve genel olarak Mağrib'te Ebû İmrân'dan birçok kişi ders almıştır. Onlardan bazıları Ebû İshâk İbrahim b. Hasen b. Yahyâ el-Meâfirî et-Tûnisî, Ebû Bekr Atîk es-Sûsî el-Fakîh el-Hâfız ez-Zâhid, İbn Süfyân'ın da talebeliğini yapmış olan Ebu'l-Kâsim Abdi'l-Hâlik b. Abdi'l-Vâris et-Temîmî'dir. Malikî mezhebi ile Eş'arî kelam ekolünün Mağrib ve Kayrevan'da yerleşip yayılmasında mühim bir etkisi olan Ebû İmrân kıraat ve fıkıh ile birlikte hadis alanında da önemli bir yere sahip olmuştur. Hatta hadis ulemâsı onu hâfız kabul etmiş ve müksirûndan addetmişlerdir. Onun rivayette bulunduğu âlî hadislerin tamamının yüz varak büyüklüğündeki bir eseri kaplayacak yeküne ulaştığı ifade edilmiştir.

Vefatından kısa süre önce yeniden Mekke'ye sefer yapan Ebû İmrân el-Fâsî orada Abdullah b. Ahmed b. el-Herevî ile görüşmüş ve onunla da ilim alışverişinde bulunmuştur. Ebû İmrân Kayrevan'a döndükten sonra 13 Ramazan 430 tarihinde vefat etmiştir. Cenaza törenine Zîrî hükümdarı Muiz b. Bâdis'in de içerisinde bulunduğu çok büyük bir topluluk katılmıştır. Kendi evine defnedilen el-Fâsî'nin kabri kısa zaman sonra önemli bir ziyaret mahalli olmuştur.⁶⁸⁴

Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin el-Mukrî b. en-Nefûsî (ö. ?)

Hakkında terâcim kitaplarında çok fazla bilgi bulunmayan kıraat âlimiyle ilgili sadece İbn Hayr'in verdiği kısa bilgiler mevcuttur. Ebû Hafs, Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde kıraat faaliyetlerinde bulunmuştur. Kendi sorumluluğunda olan bir mescidde Kur'ân dersleri veren Ebû Hafs doğum ve vefat tarihiyle alakalı bilgi yoktur; ancak 432 yılının Zilkâde ayında kıraat okutma faaliyetleriyle meşgul olduğu aktarılmıştır.⁶⁸⁵

⁶⁸³ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcî'l-müzheb*, 2/337; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/157.

⁶⁸⁴ Şelebî, *el-Kırâât bi İfrîkiye*, 329.

⁶⁸⁵ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 25.

Ebû Hafs Ömer b. Hüseyin el-Mukrî b. en-Nüfûsî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihleri ile alakalı net bir bilgi yoktur ancak onun 432/1041 senesinde Kayrevan'a bağlı Mehdiye şehrinde kıraat okuttuğu söylenmiştir. İbn Süfyân'ın yetiştirdiği talebelerdendir. Ebû Hafs ondan *Kitâbü'l-Hâdî*'yi okumuştur.⁶⁸⁶

Ebû Muhammed Abdi'l-Ğaffâr b. İsâ (ö. 434/1042)

Hakkında sadece batılı araştırmacıların eserinde birtakım bilgiler bulunmaktadır. Onun Kur'ân ilimleri ve kıraatle meşgul olduğu ayrıca Arap diline hâkimiyet hususunda öne çıktığı aktarılmıştır. Muharrem ayının başlarında 434 senesinde vefat etmiştir.⁶⁸⁷

Ebu't-Tayyib Abdi'l-Mun'im b. Muhammed b. el-Kindî (ö. 435/1043)

Ebû Abdillâh b. Süfyân'dan ve Kâbisî'nin arkadaşı olan Ebû Bekr Ahmed b. Abdirrahmân'dan kıraat dersleri almıştır. Kıraat ilmindeki yetkinliğinin yanında fıkıh, hadis, nahv, lügat, kelam, matematik, hendese gibi alanlarda da parmakla gösterilen bir âlim olmuştur. Zühd ve verâlı olmasıyla da bilinen el-Kindî, bahsi geçen birçok ilme dair telifler vermiş ancak hiçbirini günümüze ulaşmamıştır. 435/1043 senesinde vefat etmiştir.⁶⁸⁸

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Kasrî (ö. 436/1044)

Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin arkadaşlarından olan Ebû Bekr'in bir kıraat âlimi olması haricinde detaylı bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Bekr 436/1044 senesinde memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.

Ebû Bekr b. Ebî Tâ'ah (ö. 438/1046)

Ebu'l-Hasen el-Kâbisî'nin talebelerindendir. Kâbisî'den Kur'ân ilimleri ve fıkha yönelik dersler görmüştür. Fakîh ünvanına da sahip olan âlim, kıraat alanında da söz sahibi olmuş, kıraat rivayetlerinin tarîklerine dair hâkimiyetiyle öne çıkmıştır. Tasavvufî yönden söz sahibi olmuş ve bu yönü sebebiyle Kayrevan Camisi'nde imamet görevi yapmıştır. Ebû Bekr Kayrevan'da 438/1048 yılında vefat etmiştir.⁶⁸⁹

⁶⁸⁶ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 25.

⁶⁸⁷ Roy - Poinssot, *Inscriptions arabes de Kairouan*, 2/522.

⁶⁸⁸ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/184, 185.

⁶⁸⁹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/172, 173.

Ebû İshâk İbrahim b. Hasen b. Yahyâ el-Meâfirî et-Tûnisî (ö. 443/1051)

Kıraat alanında mahir olan Ebû İshâk'ın esas şöhret bulduğu alanın fıkıh olduğu ve bunun sebebinin de Ebû İmrân el-Fâsî'den bu sahada gördüğü dersler olduğu ifade edilmiştir. Kıraat alanında dersler ve icazetler veren Ebû İshâk 443/1051 yılında Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁹⁰

Ebû Bekr Atîk b. Ahmed b. İshâk et-Temîmî el-Kasrî (ö. 447/1055)

Mukrî Ebû Süfyân'ın talebelerindendir. Kıraat ilminin tüm inceliklerinin ondan öğrendiği ifade edilmiştir. Kayrevan'da yıllarca kıraat okutma faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Biyografi eserlerinde tüm talebelerinin ismi beyan edilmese de onun öğrencilerinin adedinin diğer birçok öğreticiye kıyasla belirgin oranda fazla olduğu söylenmiştir. Örneğin onun ders halkasında Kayrevan'dan İskenderiye'ye göçmüş ve orada yıllarca kalmış olan *Telhîsu'l-ibârât bi-letâifi'l-işârât* sahibi Abdullah b. Bellîme el-Kayrevanî; Nâfi' kıraatiyle diğer yedi kıraat hususunda önder olan Abdulgânî el-Husrî bulunmuştur. Hatta Husrî'nin Ebû Bekr'e tam yetmiş kez hatim dinlettiği vurgulanmıştır.

Ebû Bekr'den ilim talep edenlerin çok fazla olması kuşkusuz onun ilmî derinliğine ve tedris hususundaki cazibesıyla ilgilidir; ancak bu gerekçenin yanında onun bu kadar öğrencisinin olmasının diğer bir sebebinin de ders talimi yaptığı saat dilimlerinin olduğu ifade edilmiştir. Onun gün içindeki derslerini iki bölüme ayırdığı, birinci dersini gecenin altıda birinden başlayarak kuşluk vaktine dek sürdürdüğü, ikinci dersini ise ikinci vaktinden yatsı vaktine kadar devam ettirdiği aktarılmıştır. Bu zaman dilimlerinde yapılan derslerin daha çok talebeye ulaştığı anlaşılmaktadır. İlmî şahsiyetini fazilet ve takvâ ile de birleştiren Ebû Bekr Kayrevan Câmîsi'nde imamet görevi de üstlenmiş ve 447/1055 senesinde memleketi Kayrevan'da vefat etmiştir.⁶⁹¹

Ebu'l-Kâsim b. Muharriz el-Mukrî el-Kayrevanî (ö. ?)

Ebu'l-Kâsim'in doğum tarihiyle alakalı bilgi bulunmamaktadır. Kayrevanlı kıraat âlimi, Ebû Bekr b. Abdirrahmân, Ebû İmrân ve Ebû Hafs'tan dersler almıştır. Kıraatin yanı sıra fıkıh alanında da derinleştiği ve bu hususta teliflerinin olduğu belirtilmiştir. Kesin senesi

⁶⁹⁰ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 1/177; Mahlûf, *Şeceratü'n-nûr*, 1/161.

⁶⁹¹ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/180; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/185.

bilinmese de hicrî 450'li yıllarda cüzzam hastalığına yakalanarak vefat ettiği ifade edilmiştir.⁶⁹²

Ahmed el-Hicrî (ö. ?)

Hakkında detaylı bilgi olmasa da hem İbn Cezerî'nin hem de Zehebî'nin biyografi eserinde kendisine yer verilmiştir. Onun meşhur kıraat âlimi Alî Ebî Abdillâh b. Süfyân'ın ders halkasında bulunduğu ve İskenderiye'de uzun yıllar yaşayan Kayrevanlı âlim İbn Bellîme'nin yetişmesinde katkısı olduğu ifade edilmiştir. Mahir bir kıraat âlimi olan Ahmed el-Hicrî'nin Kayrevan'da tedris faaliyetlerinde bulunduğu söylenmiş ancak doğum ve vefat tarihleriyle ilgili bilgi zikredilmemiştir.⁶⁹³

Ebû Alî Hasen b. Hasen b. Hasen b. Hamdûn el-Celûfî el-Mukrî (ö. ?)

Doğum ve vefat tarihi net bilinmeyen kıraat âlimi, Ebû Abdillâh b. Süfyân'ın talebelerindendir. Ondandır rivayeten ve dirayeten kıraat talimi yapmıştır. Vecihleri sunma ve tilavet yönünün de kuvvetli olduğu beyan edilmiştir. Ebû Alî'nin öğretim yönünün de kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. İbn Bellîme ve Ebu'l-Hasen Abdulğânî el-Husrî gibi döneminin önemli âlimleri ondan kıraat dersleri almışlardır.⁶⁹⁴

Ebu'l-Âliye el-Bendûnî (ö. ?)

Kayrevan'ın meşhur öğrencilerinden olan Ebû Abdillâh b. Süfyân'ın talebesidir. Kayrevan'da uzun süre kıraat tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. İbn Bellîme onun önemli öğrencilerindendir. Doğum ve vefat senesiyle alakalı bilgi bulunmamaktadır.⁶⁹⁵

Ebû Muhammed Abdi'l-Hak el-Cellâd (ö. ?)

Ebu'l-Âliye gibi o da İbn Süfyân'ın önemli talebelerindendir. Kıraat öğretim sahasında önemli bir âlimdir. İbn Cezerî, Ebû Muhammed'in biyografisini aktarırken onun için "şeyh" lakabını kullanmıştır. Kayrevan'da kıraat öğretim faaliyetlerinde bulunan âlimin talebeleri arasında da İbn Bellîme bulunmaktadır. Doğumu yahut vefatıyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁹⁶

⁶⁹² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/185; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb*, 1/153.

⁶⁹³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/153.

⁶⁹⁴ Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/186; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/226.

⁶⁹⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/617.

⁶⁹⁶ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/359.

Abdurrahmâb b. Alî el-Karevî (ö. ?)

İbn Cezerî onu “mukrî” ve “şeyh” olarak vasıflandırmıştır. Hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte talebeleri ve hocalarından bahsedilmiştir. O kıraati İbn Mücâhid’in arkadaşlarından Ebu’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Muaddil ve Üdfüvî’nin ders halkasında bulunmuş olan Abdülcebbâr et-Tarsûsî el-Mısırî’den ahzetmiştir. Bu bilgiye dayanarak onun ilim rihlesi maksadıyla Mısır’a gittiği çıkarımı yapılmıştır. Kayrevan’a nihaî olarak döndükten sonra uzun yıllar kıraat okutma faaliyetlerinde bulunmuştur. Ünlü gezgin âlimlerden Ebu’l-Kâsim el-Hüzelî’nin de ondan kıraat dersi aldığı ifade edilmiştir.⁶⁹⁷

Ebû Abdi’l-Azîz b. Muhammed el-Bekrî el-Mukrî b. Ühay Abdülhamîd (ö. ?)

İbn Ühay Abdülhamîd kıraat ve fıkıh ilmi hususunda insanların kendisine itibar ettiği döneminin meşhur ulemâsından biri olmuştur. O, kıraat eğitimini zamanının meşhur kurrâsından olan İbn Süfyân’dan almıştır. Döneminde kıraat alanında insanların en mahirlerinden olarak gösterilmiştir. Kendisinden birçok kişi ders almıştır. Kayrevan’ın meşhur kurrâsından Husrî de onun ders halkasına oturan âlimlerdendir. Doğum ve vefatı ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁹⁸

Ebû Abdillâh b. el-Haddâd el-Akda’ (ö. ?)

Biyografi eserlerinde Ebû Abdillâh’a özel bir başlık bulunmamaktadır. Onun ismine Yahyâ b. Muhammed b. Hassân el-Kale’î’nin (ö. 512/1118) biyografisinde rastlanmaktadır. İbn Cezerî, Endülüslü kıraat âlimi Yahyâ’nın Kayrevan’a bağlı Mehdiye beldesine geldiğini ve orada kıraat âlimi Ebû Abdillâh’tan ders aldığına değinmiştir. Bu bilgi ile Ebû Abdillâh’ın belli bir dönemde Kayrevan’da kıraat dersi verdiği anlaşılmaktadır. Doğum ve vefat tarihi bilinmemektedir.⁶⁹⁹

Ebû Muhammed Abdillâh b. Semrân el-Karevî (ö. ?)

İbn Semrân Ebû Abdillân b. Süfyân’ın talebelerindendir. Kayrevan’da uzun süre kıraat okutmuştur. Doğum ve vefat tarihi bilinmeyen kârînin talebeleri arasında Ebu’l-Kâsim b. el-Hüzelî bulunmaktadır.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/375.

⁶⁹⁸ Debbâğ, *Me’âlimü’l-îmân*, 3/186; İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/550.

⁶⁹⁹ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 2/377.

⁷⁰⁰ İbn Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/421.

Abdûlmelik b. Dâvûd el-Kastallânî (ö. ?)

İbn Süfyân'ın talebelerindendir. Kıraat hususunda yetkin bir mertebeye ulaşmıştır. Doğum ve vefat tarihiyle ilgili bilgi yoktur. İbn Cezerî'nin "şeyh" olarak vasıfladığı Kastallânî'nin öğrencileri arasında Kayrevan'ın yetiştirdiği önemli kıraat âlimlerinden İbn Bellîme bulunmaktadır.⁷⁰¹

Ebû Bekr Atîk b. Abdillâh (ö. ?)

Tunus'ta Alî b. Haccâc'dan kıraat dersleri almıştır. Doğum ve vefat yılıyla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kıraat ilminin yanında fıkıh, hadis dallarında da meşhur olmuş ayrıca zühd ve vera sahibi olmakla insanların rağbetini kazanmıştır.⁷⁰²

Ebû Amr Osmân b. Bilâl ez-Zâhid (ö. ?)

İbn Süfyân'ın talebelerindendir. Ona, *Kitâbü'l-Hâdî*'yi dinletmiştir. Doğum ve vefat tarihiyle alakalı bilgi bulunmayan Ebû Amr'ın birçok talebesi olmuş, İbn Bellîme'nin yetişmesine de katkıda bulunmuştur.⁷⁰³

Ebu'l-Hasen Alî b. Haccâc et-Tûnisî (ö. ?)

Döneminin önemli kıraat âlimlerinden olan Ebu'l-Hasen Mısır'a rihle yapmış, zamanının meşhur alimlerinden ve aynı zamanda Kayrevanlı Mekki b. Ebî Tâlib'in de hocası olan Ebu't-Tayyib Abdi'l-Mun'im b. Ğalbûn'dan ders almıştır. Hatta İbn Ğalbûn'un arkadaşı olarak tanınmıştır. Mısır eğitiminden sonra Tunus'a dönen âlim burada uzun yıllar kıraat okutmuştur. Talebeleri arasında Ebû Bekr Atîk b. Abdillâh ve Mağrib kıraat hocalarından Fettâh b. Abdillâh b. el-Bâbûs b. Ebî Muhammed et-Tûnisî bulunmaktadır.⁷⁰⁴

Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Ğâlib el-Mehdevî (ö. ?)

Hakkında bilinen en net bilgi onun Mısır'a giderek İbn Ğalbûn'dan kıraat dersi almasıdır. Doğduğu ve vefat ettiği tarihle alakalı bilgi yoktur. Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz'ın ise onun talebesi olduğu aktarılmıştır.⁷⁰⁵

⁷⁰¹ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/468.

⁷⁰² Debbâğ, *Me'âlimü'l-îmân*, 3/181; İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/500.

⁷⁰³ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/501.

⁷⁰⁴ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/529.

⁷⁰⁵ İbn Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/560, 561.

Ebû Hafs Ömer b. Ebi'l-Hayr el-Harrâz el-Kayrevanî (ö. ?)

İbn Cezerî onu öncü bir kıraatçi olarak vasıflamıştır. İsmine “mukrî” ve “şeyh” ifadelerini de ekleyen İbn Cezerî onun el-Mehdevî'nin ders halkasına katıldığını söylemiştir. el-Mehdevî'den kıraat eğitimi alan Ebû Hafs aynı zamanda İbn Bellîme'nin de bu alanda yetişmesine katkı sunmuştur.



SONUÇ

27/648 yılında Abâdile Savaşı ile ilk kurulum hareketleri başlayan, 50/670'te Ukbe b. Nâfi' tarafından resmî olarak tesis edilen Kayrevan, 449/1057'de Benî Zîrî yönetiminin yıkılmasına dek ilmî sahada merkezî bir hüviyet taşımış, dinî, siyasî, askerî, iktisadî, mimarî, kültürel olarak pek çok çeşitlilik ve hareketliliğe ev sahipliği yapmıştır.

Sahâbe ve tâbiînin yoğun olarak fethine ve tesisine katkı sağlaması, sahâbenin batıda son fethettiği topraklar içerisinde yer alması, yerli halk olan Berberîlerin İslâm'a girerek ilim talebi hususunda ıstıyaklı davranmaları, doğu ile batı arasında kritik bir mevkide bulunması, ticaret ağının gelişmiş olması, siyasîlerin rağbet etmesi, hilâfet merkezine uzak olması gibi sebepler Kayrevan'ın bir ilim merkezi olmasını sağlamıştır.

Kayrevan şehrinin kıraatlerle ilk temas kuruşu İfikiye topraklarının fetih sürecine dayanmaktadır. Fetih hareketına ıstırak eden sahâbe ile tâbiîn ve beraberindeki Müslümanların talim-terbiye faaliyetleri, Kayrevan'da kıraat ilmine yönelik ilk tohumların atılmasındaki temel faktör olmuştur. Sözü edilen bu dönem daha ziyade ihtiyaç merkezlidir. Bundan dolayı günümüzdeki şekliyle kıraat eğitimi ve birikimden bahsedilememektedir.

İfikiye bölgesinin merkezi olan Kayrevan'da halk İslâm ile müşerref olduktan hemen sonra ilk icraat olarak Kur'ân eğitimini öncelemiştir. Bölge halkı, Kur'ân'ı öğrenme ve öğretme konusunda ciddi bir gayret ortaya koymuş, bu süreç sahâbe ve tâbiîn eliyle sistemli bir şekilde yürütölmüştür. Erken dönemde kıraat eğitimi, belli bir kıraate bağı kalmaksızın ve kayıt altına alınmaksızın, doğrudan rivayet temelli bir biçimde icra edilmiştir. Ancak zamanla kıraat alanında şehir merkezli ekoller belirginleşmiş ve bu durum, İfikiye ve Kayrevan üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Özellikle Kûfe, Basra ve Medine kıraat ekolleri, bölgedeki kıraat anlayışını şekillendirmiş; bu şehirlerin etkisi, Kayrevan'daki kıraat eğitime de yöne vermiştir. Bu bağlamda, ilk hicr asırda sahâbe ve tâbiînin ilmî mirası doğrultusunda şekillenen Kayrevan'ın, kıraat alanındaki teşekköl süreci bakımından doğudaki önde gelen merkezlerle büyük ölçüde benzer bir gelişim sergilediğı açık biçimde görölmektedir.

Hicretten sonraki ikinci yüzyılda, Kayrevan ve çevresinde kıraat ilmi üzerinde etkili olan iki önemli isim olarak Yahyâ b. Sellâm ile Ebû Abdirrahmân el-Mukrî öne çıkmaktadır.

Bu iki âlimin kıraat ihtiyarı bulunan kişiler olması, Kayrevan kıraat geleneği açısından büyük bir önem arz etmektedir. Söz konusu dönemde Kayrevan, doğudaki ilmî merkezlerle kıraat alanında paralel bir gelişim göstermeye devam etmiştir. Zira doğuda on meşhur kıraat imamının yanı sıra başka birçok kıraat ihtiyarı etkinlik gösterirken, Kayrevan bölgesinde de Yahyâ b. Sellâm ve Ebû Abdîrrahmân el-Mukrî'nin ihtiyarları etkili olmuştur.

Her ne kadar on kıraat imamından hiçbiri doğrudan Kayrevan'da yetişmemiş olsa da adı geçen iki kıraat âliminin görüşleri bölgede yaygınlık kazanmıştır. Bu durum, İfrîkiye halkının başka merkezlerden kıraat alma arayışına girmemesine ve bölgedeki kıraat geleneğinin belirli bir istikrar içinde devam etmesine vesile olmuştur. Nitekim sahâbenin okuyuşlarıyla birlikte bu iki âlimin katkıları, bölge halkı için yeterli görülmüş; böylece diğer şehirlerde öne çıkan kıraat tercihlerini benimseme yönünde güçlü bir eğilim oluşmamıştır.

Kayrevan'da Nâfi' kıraati hicrî ikinci asrın sonlarında İmam Sahnûn'un da etkisiyle iyice yayılmaya başlamıştır. Öncesinde ise Hamza kıraatinin yaygınlığına dair işaretler bulunmaktadır. Kûfeliler ilk yüzyıllarda fikhî yönden İfrîkiyyeliler üzerinde önemli bir tesir alanı oluşturmuşlardır. Fikhî anlamdaki bu etki, Kayrevanlı İfrîkiyelilerin kıraat tercihlerini de önemli oranda belirlemiştir. Bu durum büyük ölçüde Kayrevan'dan Kûfe'ye giderek Hanefî fikhını ve Hamza kıraatini talim eden Kayrevanlı ulemâ kanalıyla gerçekleşmiştir. Özellikle bu noktada hem kıraat alimi hem fakîh hem de İmam Hamza'nın talebesi olan Süfyân es-Sevrî'nin etkisi büyüktür. O, çeşitli beldelerden gelen yüzlerce talebeyi kıraat ve fıkıh sahasında eğitmiş, Kayrevan kurrâsına da tesir etmiştir. Ayrıca Kûfe'nin Hamza kıraati noktasındaki etkisi mushaf yazımında seçilen kıraatlerde de görülmektedir. Kayrevan'da Hamza okuyuşunun bu yaygınlığı Hicaz tesiri gölgesinde Mâlikî mezhebinin yayılması ile nihayet bulmuştur. Nâfi' kıraati ve Mâlikî mezhebi arasında da benzer bir alaka bulunmaktadır.

Hicrî üçüncü asırla birlikte Kayrevan'da kıraat ilmi sahasında belirgin bir canlanma yaşanmış, bu sürecin öncülüğünü İbn Bergûs ve Muhammed b. Hayrûn gibi önde gelen kurrâ üstlenmiştir. Her iki âlimin en dikkat çekici yönü, Kayrevan Camisi'nde uzun yıllar boyunca çeşitli kıraat ihtiyarlarını okutmuş olmalarıdır. Ancak dönemin siyasi otoritelerinden olan İbn Tâlib'in yönlendirmesiyle yalnızca Nâfi' kıraatinin tedrisi

sürdürülmüş, böylece Kayrevan'da kıraat çeşitliliği yerini tedricen tek kıraate dayalı bir yapıya bırakmıştır. Aynı zamanda bu gelişme, Kayrevan'daki kıraat geleneğinin yalnızca ilmî bir süreç olmadığını, dönemin yöneticilerinin de bu sürecin şekillenmesine etki ettiklerini göstermektedir.

Söz konusu asırda İbn Hayrûn'un Kayrevan'daki kıraat birikimine olan katkısı da oldukça açıktır. Her ne kadar aslen Kayrevanlı olmasa da bu şehri kendisine vatan edinmiş ve kıraat eğitim-öğretimini burada sürdürmüştür. Kayrevan'da kıraat ilminin tam anlamıyla yerleşmesinde onun önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim *el-İbtidâ ve't-temâm* adlı eserini de burada telif etmiştir. Bu çalışmasıyla birlikte, üçüncü hicrî asırda İfrîkiye genelinde ve özellikle Kayrevan'da kıraat faaliyetleri önemli ölçüde gelişmiş, şehir doğudaki kıraat merkezleriyle rekabet edebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu yönüyle İbn Hayrûn, Kayrevan kıraat geleneğinin kurumsallaşmasında öncü bir konumda yer almıştır. Onun ilmî ağırlığı, Zehebî'nin de dikkatini çekmiş; bu sebeple Zehebî, Kayrevanlılar arasında ilk olarak İbn Hayrûn'u zikretmiştir. Öte yandan, bu dönemde doğu İslâm dünyasında yedi, on ve on dört kıraatle okuma pratikleri yaygınlık kazanırken, Kayrevan'da bu kıraatlerin eğitimi yapılmakla birlikte, filî kıraat uygulamaları büyük ölçüde Nâfi' kıraatiyle sınırlı kalmıştır. Bu tercihin doğrudan İbn Hayrûn'un Nâfi' kıraatini önceleyen tutumuyla da ilişkili olduğu sonucuna. Onun tilavet hususunda Nâfi' kıraatine bağlı olması Kayrevan'da diğer kıraatlerin saf dışı bırakılması manasına gelmemektedir. Kıraat tedrisinde Nâfi' okuyuşu dışında kalan ve yedili veya onlu sistemde bulunan diğer kıraatlerin de tedrisi oldukça rağbet görmüş, özellikle yedi kıraat içerikli köşe taşı eserler telif edilmiştir.

Kayrevan'ın ilmî bir merkez olduğu dört asırlık süre içerisinde kurrânın teliflerinde yedili sistemin dışına çıktıklarına rastlanmamış, on veya on dörtlü sistemle ilgili eser verildiğine dair bir bilgi görülmemiştir. Bu durum şehrin doğu İslam merkezlerine olan uzaklığıyla ve Kayrevanlıların imam ve yöneticilerinin önerdikleri kıraate sıkı bir şekilde bağlı olmalarıyla açıklanmıştır.

Kayrevan şehri, özellikle üç ve dördüncü asırlarda Medine'nin ilmî mirasına sıkı bir şekilde bağlı kalarak söz konusu ekole büyük bir ilgi göstermiştir. Medineli âlimlerin fıkıh ve kıraat alanındaki etkisi, Kayrevan'da Mâlikî fıkıh ve Nâfi' kıraatinin benimsenmesine vesile olmuştur. Özellikle Medine'nin manevi üstünlüğü,

Kayrevan'daki ilmî hareketliliğin yönünü belirlemiş ve bu bölgedeki âlimler Medine ekolünü takip etmişlerdir. İmam Mâlik ve imam Nâfi' arasındaki güçlü ilişki, mevzubahis iki ilmin yayılmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır; çünkü her iki imam da birbirlerinden ders almış ve ilimlerini birbirlerine karşılıklı olarak aktarmışlardır. Medine'den Kayrevan'a dönen ilim yolcuları, Mâlikî fıkhi ve Nâfi' kıraatini birlikte öğrenip öğretmiş, bu da her iki ilmin bölgede yayılmasına ve aralarında güçlü bir bağın oluşmasına vasıta olmuştur.

Yöneticiler, görevdeyken tercih ettikleri fıkıh ve kıraat ekollerini yaymak için kadıları kendi mezheplerine göre atamış ve bu şekilde ilmî disiplinlerin yayılmasına tesir etmişlerdir. İmam Sahnûn'un Kayrevan'daki etkisiyle Nâfi' kıraati ve Mâlikî fıkhi, bölgedeki yöneticiler tarafından teşvik edilerek geniş bir alanda kabul görmüştür. Kayrevan'da, İslam toplumunun dinî ve toplumsal birliğini pekiştirmek amacıyla kıraat ve fıkıh alanlarında istikrar sağlanmış ve yöneticiler ile halk bu sürecin devamını temin etmek için gayret göstermiştir. Nâfi' kıraati, Kayrevan'da yaygın olarak kabul edilmiş ve farklı kıraatlere karşı mesafeli bir yaklaşım sergilenmiştir.

Kayrevan'da Nâfi' kıraatinin intişarı ve istikrar kazanmasında çeşitli etkenler rol oynamıştır. Hicaz'a yapılan ilim yolculukları, Medine'nin fıkıh ve kıraatteki önderlerini incelemek, imam Nâfi' ve imam Mâlik arasındaki sıkı alaka, ilimleri intikal ettirenlerin Mâlikî fıkhi ile Nâfi' kıraatini birlikte nakletmeleri, idarecilerin teşvik ve müdahaleleri, fikri anlamda batının doğudan ayrı olma isteği ve batı Müslümanlarının kıraatte birlik gayreti bu faktörler arasındadır.

Kayrevan'da kıraat ilminin gelişiminde altı çizilmesi gereken en önemli etken rihledir. İlme olan derin alaka ve bağlılık, âlimlerin bilgiye ulaşmak için yaptığı uzun yolculuklara, yani rihlelere dönüşmüştür. Rihleler, sadece bir yerden başka bir yere yapılan seyahatler değil, aynı zamanda İslam dünyasında bilgiye ve hikmete olan özlemi simgeleyen, ilmî altyapıyı zenginleştiren ve farklı kültürleri birbirine yakınlaştıran süreçlerdir. Bu yolculuklar, ilmî birikimin artmasında, bilgilerin doğru şekilde aktarılmasında ve farklı disiplinlerin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle kıraat âlimlerinin yaptıkları rihleler söz konusu sahanın gelişmesinde ve şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kıraat uleması, bu yolculuklar sırasında kıraat konusunda kendilerini geliştirerek, çeşitli kıraat ve rivayetlerin öğretildiği ders halkalarında bulunmuşlar, farklı okuma yöntemlerini

öğrenmişlerdir. Ayrıca öğrendikleri ilmi memleketlerinde ve gittikleri muhtelif şehirlerde öğretmiş, kıraat ilminin daha geniş bir alanda yayılmasına katkı sağlamışlardır. Kayrevan kurrâsı özelinde de durum pek farklı değildir. Diğer İslam coğrafyasında olduğu gibi Kayrevanlı kurrâ da kendilerini memleketlerinde belli bir seviyeye kadar geliştirdikten sonra daha fazla bilgiye ulaşmak ve farklı hocalardan dersler alabilmek gayeleriyle rihleler tertip etmiş ve bu rihleler kıraat ilminin aktarımında bir köprü vazifesi görmüştür.

Kayrevan'da alınabilecek tüm ilimleri ahzeden alimler, Kayrevan dışındaki İslâmî merkezlere gitmiş ve orada alaka duydukları alanlar ile ilgili eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Bu alimlerin bir kısmı, gittikleri şehirlerde yıllarca eğitim alırken, bazıları ise birden fazla şehri belirli aralıklarla ziyaret etmişlerdir. Rihle yapanların çoğu nihai olarak Kayrevan'a dönmüş, fakat bazıları gittikleri beldelerde vefat etmişlerdir. Rihle, eğitim merhalelerinin üçüncü kısmı olarak addedilmiş, günümüzdeki lisansüstü faaliyetlere benzetilmiştir. Kayrevan'dan çeşitli ilim merkezlerine gerçekleştirilen rihlelere ek olarak, farklı şehirlerden Kayrevan'a gelen pek çok alim de olmuştur.

Kayrevan batı ile doğu arasında bir geçiş güzergahında bulunduğu için gerek İslâmî ilimler ve gerekse pozitif bilimlerde sayısını tespit etmenin oldukça zor olduğu bir rihle hareketliliğine ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca eğitim sürecinin en son ve en yüksek aşaması olarak kabul edilen rihleler, Kayrevan'da kıraat alanının büyüyüp gelişmesine birincil olarak tesir etmiş, şehirdeki kıraat kültürü de bahsi geçen yolculuklarla eş zamanlı olarak teşekkül etmiştir.

Kayrevan'da rihle zenginliğinin oluşmasındaki önemli etkenlerden biri de onun coğrafi konumudur. Doğu ile batının ortasında kritik bir noktada olan Kayrevan, Mağrib şehirlerinden ve Endülüs'ten doğu tarafına yolculuğa çıkanlar için uğrak bir mevki olmuştur. Bu özelliği sayesinde batıdaki alimlerin ve talebelerin Kayrevan ilim adamlarından ders almaları veya onlara ders vermeleri kolaylaşmıştır.

Kayrevan ilim yurdunun kıraat birikiminin teşekkül etmesinde çeşitli İslâmî merkezler rol oynamıştır. Hicaz'ın Kayrevan'a kaynaklık etme hususunda fakih imam Mâlik ile kârî imam Nâfi' arasındaki alakayı irdelemek gerekmektedir. Zira bir dönem her ikisi aynı anda Mescid-i Nebevî'de tedris faaliyetleri yürütmüşlerdir. Durum böyle olunca özellikle Mâlikî fıkhnı talim etmek isteyenlerin, aynı zamanda Nâfi'den de kıraat aldıkları aktarılmıştır. Ders almasalar bile daima Nâfi' okuyuşunun mevcut ve yaygın olduğu bir

ortamda uzun süre kalmışlar, o kıraate vukufiyet kazanmış olarak yurtlarına dönmüşlerdir. İşte çeşitli vesileler ile Hicaz'a giderek Nâfi' kıraatini bizzat kendisinden yahut onun talebelerinden alan Kayrevanlıların, yurtlarına dönerek sözü edilen okuyuşu yayma ve kıraate dair öğrendiklerini orada öğretmeleri, kastedilen kaynaklık hadisesini oluşturmaktadır. Bu ve benzeri saiklerle Hicaz'a giden birçok Kayrevanlı kurrâ Mekke-Medine etkisini Kayrevan'a taşımışlardır.

Kayrevan'a kıraat yönüyle kaynaklığı olan diğer yer ise Mısır'dır. Mısır'ı nicel manada Kayrevanlı kurrâya hocalık yapma hususunda en çok temayüz eden ülkelerdendir. Hicaz'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığı, Kayrevan'da tercih edilen kıraate direkt olarak etkisi nedeniyle “şöhret bulan kıraate yönelik kaynaklık” olarak değerlendirilmiştir. Mısır'ın Kayrevan'a yönelik kaynaklığı ise “tedrisat yönüyle kaynaklık” olarak tanımlanabilir. Zira Kayrevanlı kurrânın kahir ekseriyetinin Mısır'da eğitim aldığına yahut hayatlarının bir döneminde orada bulunduklarına dair birçok bilgi bulunmaktadır.

Bağdat da kıraat yönüyle Kayrevan'a kaynaklık etmiştir. Bu durumun önemli sebeplerinden biri ise 130/748 yıllarında Abbasilerin Emevilerden hilâfeti devralması ve Bağdat'ın yeni merkez olarak seçilmesidir. Bağdat'taki kültürel, bilimsel ve kentsel gelişim, oraya daha çok rağbet edilmesine ve dolayısıyla Kayrevan ulemâsının da orayı daha çok tercih etmesine vesile olmuştur. Bağdat'ın kaynaklıkta öne çıkan yönünün ise telif türüne yönelik olduğunun ifade edilmesi makul görünmektedir. Bağdat ulemâsından İbn Mücâhid'in yedili kıraat sistemini her imama ikişer râvî belirleyerek aktardığı *Kitâbü's-Seb'a* isimli kitabı “telif türüne yönelik kaynaklık” tespitini tayin etmede büyük önemi haizdir. Kayrevanlı kurrâ tarafından her ne kadar bazı noktalar eleştirilse de bahsi geçen tasnif ve telife yönelik bu coğrafyada tezahür eden kuvvetli bağlılık Bağdat'ın Kayrevan kıraat birikimine kaynaklığındaki türünü desteklemektedir. Bağdat kaynaklığını elbette yalnız *Kitâbü's-Seb'a* münderecatı ile açıklamak yeterli değildir. Aslen Bağdatlı olup Kayrevan'a yerleşmiş ve orada kıraat faaliyetlerine yön vermiş birçok ulemâdan bahsedilmiştir. Kayrevan'a kaynaklık etme özellikleriyle öne çıkan diğer Irak şehirleri ise Basra ve Kûfe'dir.

Çalışmamızın önemli sonuçlarında biri de Kayrevan'ın sadece etkilenen konumda olmayıp tesir eden özelliğinin de bulunmasıdır. Nitekim bu meyanda Medîne, Mısır,

Bağdat, Basra, Kûfe gibi bölgelerden kıraat noktasında etkilenen Kayrevan, Endülüs'ü ise etkilemiştir. Endülüs'e kıraat ilmi yönüyle kaynaklık ettiğine dair birçok veri bulunmaktadır. Endülüs'ün Kayrevan'daki kıraat birikiminden beslenmesinin coğrafi temelli olduğu tespiti yapılabilir. Zira Kayrevan doğu ile batı arasında bir konumda bulunduğu için doğuya ilim yolculuğu tertip eden Endülüs ulemâsının çok uğradığı bir şehir olmuştur. Hatta doğu şehirlerine girmek isteyen Endülüslülerin Kayrevan'ın da içerisinde bulunduğu İfrîkîye bölgesinden geçmesinin coğrafi güzergah açısından zorunlu olduğu görülmektedir. Böyle olunca ilmî ve siyasî başkent olan Kayrevan, Endülüslü birçok ilim erbabına ev sahipliği yapmıştır. Bu yönüyle Kayrevan'ın Endülüs'e coğrafya kökenli bir kaynaklığından söz edilebilir.

Endülüslü âlimler birçok Kayrevanlı ulemâdan faydalanmışlardır. Ayrıca aslî olarak Kayrevanlı olup sonradan muhtelif saiklerle Endülüs'e yerleşen ve orada kıraat ilminin önemli simaları arasında yer alan kurrânın varlığı da Kayrevan'ın Endülüs kıraat tarihi bakımından ne kadar önemli bir yer olduğuna işaret etmektedir. Kastedilen Kayrevanlı kıraat âlimlerinin çoğu Mısırlı kurrâdan da ders almışlardır. Gerek Kayrevan'da yetişip Endülüs'e göç eden ve orada uzun süre bulunun Kayrevanlı kıraat âlimleri, gerekse Endülüs'ten Kayrevan'a rihle tertip ederek kıraat ilmini tahsil eden ve tekrar memleketine dönerek aldığı birikimi hemşerilerine aktaran Endülüslü kıraat ulemâsı vesilesiyle her iki bölge arasındaki bağlantı teşekkül etmiştir. Kayrevan'da yetişip temel eğitimlerini burada alan daha sonra Endülüs şehirlerine giderek birikimlerini orda aktaran Ebu'l-Abbas Mehdevî, Mekkî b. Ebî Tâlib, Husrî, İbn Hayrûn ve daha birçok kurrâ sözü edilen kaynaklık hadisesi çerçevesinde zikredilebilir. Coğrafi olarak bakıldığında Endülüs'ün bir şehri mesabesinde olan Kayrevan'ın, bahsedilen yöreye kaynaklığı çalışmanın önemli sonuçları arasındadır.

Ezcümle Kayrevan şehri hicrî ilk dört buçuk asırda çok önemli ilmî faaliyetlere sahne olmuştur. Bağrında yetişen çok önemli kurrâ, çeşitli telifleriyle öne çıkmış ve kıraat sahasına kıymetli katkılar sunmuşlardır. Muhtelif şehir, bölge veya ülkeler ele alınarak kıraat ilmi yönüyle araştırılması oldukça önemlidir. Bu sayede tabakât eserlerinde saklı kalmış kurrâyâ ve farklı şehirlerle yapılan ilmî bağlantılara temas edilebilmektedir. Bu noktada, kıraat bakımından henüz ele alınmamış mahallerin tespit edilerek üzerlerinde çalışılması araştırmacılara tavsiye niteliğinde aktarılabilir. Kayrevan özelinde de çok detaylı araştırmaları yapılmamış; ancak çok kıymetli telifleri olan ve kıraat sahasında

etkili olmuş ulemâ spesifik olarak ele alınabilir veya Kayrevanlı kurrâ kendi arasında kıyas konusu yapılabilir.



KAYNAKÇA

- Abderî, Ebû Abdillâh el-. *Rihletü'l-Abderî*. thk. Alî İbrâhîm Kürdî. Dîmaşk: Dâru Sa'deddîn, 2005.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Bisâtu'l-akîk fî hadârati'l-Kayrevan ve şâiruhâ İbn Ruşeyk*. Tunus: Mektebetü'l-Menâr, ts.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Şehîrâtü't-Tûnisiyye*. Tunus: Matba'atü Tûnusiyye, 1966.
- Abdulvehhâb, Hasan Hüsnî. *Varakât ani'l-hadârati'l-arabiyye bi-İfrîkiyye't-Tûnusiyye*. Tunus: Mektebetü'l-Menâr, 1965.
- Abdurrazzâk, Muhammed İsmâîl. *el-Havâric fî bilâdi'l-Mağrib hattâ muntasıfî'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*. Fas: Dâru'l-Beydâi'l-Mağrib, 1985.
- Abdülbedî', Lütfî. *Fihrisü'l-mahtûtâtî'l-musavver*. Kahire: Ma'hed İhyâi Mahtûtâtî'l-Arabî, 1954.
- Akaslan, Yaşar. "Didaktik Manzûmeler Vasıtasıyla Tecvîd Öğretimi". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34 (2020).
- Akbaba, Ahmet Arif. *İbn Cüzeyy'in Kıraat İlmi Meselelerine Yaklaşımı ve Ferşî Farklılıkları Anlamlandırma Biçimi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Akbaba, Ahmet Arif. "Kayrevan'da Kıraat İlminin Teşekkül Süreci (Hicrî İlk Beş Asır))". *Dergiabant* 12/2 (2024). <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1539809>
- Akyüz, Hüseyin. *Kavram Atlası Hadis I*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Ali Şevah İshak. *Mu'cemü musannefâtî'l Kur'ani'l-Kerim*. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1. Basım, 1983.
- Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdi'l-Mevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- Askalânî, Şihâbüddîn Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Hacer el-. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Hindistan: Dâiratü'l-Meârif en-Nizâmiyye, 1909.

- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Bekrî, Ebû Ubeyd el-. *el-Mağrib fî zikri bilâdi İfrîkiyye ve'l-Mağrib ve huve cüz'ün min kitâbi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1857.
- Berrî, Abdullah Hurşid el-. *el-Kur'ân ve ulûmuhû fî Mısır*. Dâru'l-Meârif, 1970.
- Bosat, Sait. “Kıraat İmamlarında İhtiyar Olgusu”. *Hikmet Yurdu Dergisi*.
- Buhârî, el-İmâm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târihu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed el-Debbâsî. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2019.
- Cezâirî, el-Mu'tesimillâh Tâhir b. Sâlih b. Ahmed. *Kitâbü't-Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müte'allika bi'l-Kur'ân 'alâ tarîki'l-itkân*. Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1916.
- Chmiliar. “Multiple-case designs”. *Encyclopedia of case study research*. USA: SAGE Publications, 2010.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “el-Müdevvenetü'l-Kübrâ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Çetin, Nihat. “Abderî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre. *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. nşr. Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî, 1967.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Sa'îd ed-. *el-Mukni' fî resmi mesâhifi'l-emşâr*. thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Kâhire, ts.
- Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-. *el-Muhkem fî nakti'l-mesâhif*. thk. 'İzze Hasen. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.

- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Debbâğ, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî el-Üseydî. *Me'âlimü'l-îmân fî ma'rifeti ehli'l-Kayrevan*. thk. İbrahim Şebbûh. Tunus: Mektebetü'l-Atîka, 1978.
- Demirci, Nur Kübra. *Kıraat İlminin Endülüs'e İntikalinde Mısır Kıraat Alimlerinin Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. el-Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer fî'l-kirâati'l-erbe'ati aşar*. thk. Enes Mehra. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, Ebû Bekr b. Abdullâh b. Muḥammed. *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti ulema'i'l-Kayrevan*. thk. Beşîr el-Bekûş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Ebû Zur'a ed-Dimeşkî, Ebû Zur'a Abdurrahmân b. 'Amr. *Târîhu Ebî Zur'a*. thk. Ni'metullah el-Kûcânî. Dimaşk: Mecmeu'l-Lüğati'l-Arabiyye, ts.
- Ebu'l-Arab, Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-Mağribî el-İfrîkî. *Tabakâtü ulemâ-i İfrîkiyye ve tabakâtü ulemâ-i Tûnis*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1920.
- Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah el-Ensârî Ebû'l-Berekât Kemalüddîn. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerânî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, III., 1985.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa. "Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Günerhan, Uğur. *İslam Eğitim Tarihinde Bir Metot Olarak Rihle*. Ankara: DBY Yayınları, 2020.
- Hamduh, Abdulmecîd b. *el-Medârisü'l-keîmiyye bi-İfrîkiyye ilâ zuhûri'l-Eş'ariyye*. Tunus: Dâru'l-Arab, 1987.

- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Hamîtû, Abdulhâdî. *Kırâatü İmâm Nâfi‘ inde’l-meğâribeti min rivâyeti Ebî Sa‘îd Verş*. Fas: Menşûratü Vezâratî’l-Evkâfî ve’ş-Şüûnî’l-İslâmiyye, 2003.
- Harb, Zübeyr b. *İlm*. Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1983.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah. *Cezvetü’l-muktebis fî târihi ulemâ-i Endülü*s. Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2008.
- Husrî, Alî b. Abdilganî el-Fihri el-Kayrevânî. *Kasidetü’l-husrîyye fî kırâati Nâfi‘*. thk. Tefîk b. Ahmed el-Abkarî. Mısır: Mektebetü Evlâdî’ş-Şeyhi li’t-Türâs, 2002.
- İbn Abdi’l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh Muhammed. *el-Kâfi fî fikhi ehli’l-medîneti’l-Mâlikî*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992.
- İbn Bellîme, Ebû Alî el-Hasen b. Halef b. Abdillâh el-Herrâzî el-Melîlî el-Kayrevanî. *Telhîsu’l-ibârât bi-latîfi’l-işârât fî kırâati’s-seb‘*. thk. Sübey‘ Hamza Hâkimî. Beyrut: Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, 1988.
- İbn Beşküvâl, Ebu’l-Kâsım. *Kitâbü’s-Sıla fî târihi eimmeti’l-Endülü*s ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim. 2 Cilt. Tunus: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2010.
- İbn Cezerî, Ebu’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *Müncidü’l-mukriîn ve mürşidü’t-tâlibîn*. thk. Alî b. Muhammed el-İmrân. Mekke, 1998.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü’d-dîn Ebü’l-Hayr. *en-Neşr fî’l-kırâati’l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ‘. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.y.
- İbn Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsü’d-dîn Ebü’l-Hayr. *Gâyetü’n-nihâye fî tabakâti’l-kurrâ*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1933.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh. *et-Teshîl li-ulûmi’t-tenzîl*. thk. Abdullah el-Hâlidî. Beyrut: Dâru’l-Erkam b. Ebi’l-Erkam, 1995.
- İbn Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kâdî el-Belensî. *et-Tekmile li Kitâbi’s-Sîle*. thk. Abdusselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1405/1995.

- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Suleymân b. el-Eş‘as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu’l-Mesâhif*. thk. Muhammed b. ‘Abduh. Kahire: Dâru’l-Fârûkî’l-Hâdisiyye, 1423/2002.
- İbn Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *İdâhu’l-vakf ve’l ibtidâ’*. thk. Muhyî’d-Dîn ‘Abdurrahman Ramadân. 2 Cilt. Dimaşk: Matbû‘âtu Mecma‘î’l-Luğati’l-‘Arabiyye, 1390/1971.
- İbn Esîr, Ebû’l-Hasen Alî b. Ebî’l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî’t-Târîh*. thk. Umar Abdusselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1417/1997.
- İbn Faradî. *Târîhu’l-ulemâ ve’r-ruvât bi’l-Endülüs*. Mısır: Mektebü Neşri’s-Sikâfe li’l-İslâmiyye, 1954.
- İbn Faradî, Ebû’l-Velîd ‘Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî. *Târîhu’ulemâi’l-Endülüs*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu’l-Hâncî, 1408/1988.
- İbn Ferhûn, Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî. *ed-Dîbâcü’l-müzheb fî ma’rifeti a’yânî ulemâi’l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü’n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru’t-Türâs, 1972.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Alî. *Fethu’l-Bârî bi-şerhi’l-Buhârî*. Mısır: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1970.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân. *Mukaddime-i İbn Haldûn*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. Dimeşk: Dâru Ya’rub, 2004.
- İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zamân mimmâ sebete bi’n-nakl evi’s-semâ ev esbetehü’l-a’yân*. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. ‘Ömer b. Halîfe el-Lemtûnî el-Emevî el-İşbîlî. *el-Fehrese*. thk. Muhammed Fevâd Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akerî Ebü’l-Fellâh el-Hanbelî. *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.

- İbn İzârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed el-Merrâküşî. *el-Beyân 'ul-muğrib fî aḥbâri 'l-Endelus vel-Mağrib*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşķî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Kahire: Dâru's-Seâde, 1407/1986.
- İbn Kıfdî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986.
- İbn Kunfüz, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Hasen b. Alî el-Kustantînî. *Kitâbü'l-Vefeyât*. thk. Âdil Nüveyhiz. Beyrut: Dâru'l-Evkâfi'l-Cedîde, 1983.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî Ebî Bekr el-Bağdâdî. *Kitâbü's-Seb'a fî'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Süfyân, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kayrevanî. *el-Hâdî fî'l-kırâati's-seb'*. thk. Hâlid Hasan Ebu'l-Cûd. Dâru İbâdü'r-Rahmân, 2011.
- İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî. *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Dâru'l-Kütüb, 2010.
- İbnu'l-Eşîr, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Îsâ, Muhammed Abdulhamîd. *Târîhu't-ta'lîm fî'l-Endülüs*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Kâdî 'İyâd, Ebû'l-Fadl 'İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî el-. *Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. thk. İbn Tâvî et-Tancî vd. 8 Cilt. Mağrib: Matba'atu Feddâle, 1983.
- Kalkaşandî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî el-. *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1987.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. 'Abdullâh Hâcî Halîfe. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetu'l-Musennâ, 1941.

- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü 'l-müellifine 't-tûnisîyyîn*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Alî İbn Sâlim. *Şeceratü 'n-nûri 'z-zekiyye fî tabakâti 'l-Mâlikiyye*. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Beşârî. *Ahsenü 't-tekâsîm fî ma'rifeti 'l-iklîm*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1991.
- Makdisî, Ebu'l-Kâsım Şihâbuddîn Ebû Şâme. *el-Mürşidü 'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi 'l-Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sadr, 1975.
- Makkarî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed et-Telemsânî. *Nefhu't-tîb min ğusni 'l-Endülüsi 'r-ratîb*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- Mâlikî, Ebû Bekr Abdullah b. Ubeydullah. *Riyâdu 'n-nüfûs fî tabakâti ulemâi 'l-Kayrevan ve İfrikiyye ve zehâdihim ve ubbâdihim ve nesâkihim ve seyrün min ahbârihim ve fedâilihim ve evsâfihim*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1983.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Kıraatlerin İntişarında Fıkhî Mezheplerin Rolüne Dair Bir Örnek”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1998).
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: OTTO, 2016.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Beyânü 's-sebebi 'l-mûcib li 'htilâfi 'l-kırâat ve kesreti 't-turuk ve 'r-rivâyât*. thk. Ahmed Faris Sellûm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Hicâü mesâhifi 'l-emsâr*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin. Birleşik Arap Emirlikleri (Şârîka): Dâru İbnü'l-Cevzî, 2009.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Şerhu 'l-Hidâye*. thk. Hâzım Saîd Haydar. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1996.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûgi 'n-nihâye fî 'ilmi me'âni 'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. thk. eş-Şâhid el-Bûşihî. 13 Cilt. Şârîka: Mecmu'atu Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008.

- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne ‘an me‘âni’l-kirâât*. thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru’n-Nahda, 1977.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf ‘an vüçûhi’l-kirââti’s-seb‘ ve ‘ilelihâ ve hıcecihâ ve mekâyisi’n-nahvi fihâ*. thk. Muhyiddin Ramazan. Dımeşk: Mücme‘u’l-Lügati’l-Arabiyye, 3. Basım, 1974.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf ‘an vüçûhi’l-kirââti’s-seb‘ ve ‘ilelihâ ve hıcecihâ ve mekâyisi’n-nahvi fihâ*. thk. Abdurrahim et-Tarhûnî. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2007.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf ‘an vüçûhi’l-kirââti’s-seb‘ ve ‘ilelihâ ve hıcecihâ ve mekâyisi’n-nahvi fihâ*. thk. Ahmed Mehdelî. Lübnan: Kitâb Nâşirûn, 2011.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tefsîr fî’l-kirââti’s-seb‘*. thk. Muhammed Ğavs en-Nedvî. Hindistan: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1982.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tefsîr fî’l-kirââti’s-seb‘*. thk. Muhyiddin Ramazan. Kuveyt, 1985.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *İhtisâru’l-kavli fî’l-vakfi ‘alâ “kellâ” ve “bellâ” ve “ne‘am” fî kitâbillâh*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kahire: Dâru Ammâr, 2001.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *İhtisâru’l-kavli fî’l-vakfi ‘alâ “kellâ” ve “bellâ” ve “ne‘am” fî kitâbillâh*. thk. Hüseyin Nassâr. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’l-Medîne, 2003.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *Temkinü’l-meddi fî etâ ve âmene ve âdeme ve şibhih*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Kuveyt: Dâru’l-Erkâm, 1984.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *er-Ri‘âye li-tecvîdi’l-kirâ’e ve tahkîki lafzi’t-tilâve*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Amman: Dâru ‘Ammâr, 3. Basım, 1417/1996.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. el-Kaysî Ebî Tâlib. *el-İbâne an me‘âni’l-kirâât*. thk. Abdulfettâh İsmail Şelebî. Mısır: Dâru’n-Nahda, 1977.
- Merriam. *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013.
- Meşînî, Mustafa İbrahim. *Medrasetü’t-tefsîr fî’l-Endülü’s*. Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1986.

- Muhaysin, Muhammed Muhammed Sâlim. *Mu‘cemü huffâzi’l-Kur‘ân ‘ibra’t-târih*. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1992.
- Mûnis, Hüseyin. *Fethu’l-Arab li’l-Mağrib*. Mısır: Mektebetü’s-Sikâfeti’d-Dîniyye, ts.
- Mûnis, Hüseyin. *Meâlîmü târihi’l-Mağrib ve’l-Endülü*s. Kahire: Dâru’r-Reşâd, 1997.
- Mutvî, Muhammed el-Arûsî el-. *Sîratü’l-Kayrevan risâletühe’d-dîniyye ve’s-sikâfiyye fi’l-mağribi’l-İslâmî*. Libya: ed-Dâru’l-Arabiyyeti li’l-Kütüb, 1981.
- Müncid, Salâhuddîn. *Dirâsât fi târihi hattî’l-Arabî münzû bidâyetihî ilâ nihâyeti’l-asri’l-Emevî*. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Cedîd, 1972.
- Nâsırî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Hâlid. *el-İstiksâ li-ahbâri düveli’l-mağribi’l-aksâ*. Fas: Dâru’l-Kitâb-Dâru’l-Beydâ, 1997.
- Neyfer, Muhammed. *Hüsnü’l-beyân ammâ beleğathü İfrikıyye fi’l-İslâm mine’s-satveti ve’l-ümrân*. thk. Muhammed Muhtâr Neyfer. Tunus: Matba‘atü Tûnusiyye, 1934.
- Neyyâl, Muhammed el-Behlî. *Mektebetü’l-eseriyye bi’l-Kayrevan*. Tunus: Menşûrâtü Dâru’s-Sikâfe, 1963.
- Nuveyrî, Şihâbu’d-Dîn Ahmed b. ‘Abdilhahhâb b. Muhammed b. ‘Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nuveyrî en-. *Nihâyetu’l-ereb fî funûni’l-edeb*. Kahire: Dâru’l-Kutub ve’l-Veşâîku’l-Kavmiyye, 1423.
- Pektaş, Kadir. “Sîdî Ukbe Camii”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, ts.
- Pektaş, Kadir. “Zeytûne Camii”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Roy, Bernard - Poinssot, Paule. *Inscriptions arabes de Kairouan*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1950.
- Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Aybeg. *el-Vâfi bi’l-vefeyât*. thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Tüzki Mustafa. Beyrut: İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2000.

- Sahnûn, Muhammed b. *Âdâbü'l-muallimîn*. thk. Hasan Hüsnî Abdulvehhâb. Tunus: Şirketü Tûnisiyye li Fünûni'r-Resm, 1972.
- Salihoğlu, Alaaddin. "Mağrib ve Kuzey Afrika Bölgesinde Nâfi' Kiraati ve On Tarîki". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/1 (2023).
- Subhî, Abdurrahman es-Sâlih. *Ulûmu'l-Hadîs ve mustalahuhû*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984.
- Subhî, Sâlih. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1977.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *Buğyetü'l-vü'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. Mektebetü'l-Asriyye, 1965.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kuttâb, 1974.
- Şebbûh, İbrahim. *Siclün kadîm li-mektebeti Câmi'u'l-Kayrevan*. Kahire, 1957.
- Şelebî, Hind. *el-Kırâât bi İfrîkiyye mine'l-fethi ile'l-muntasıfî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Kitâb, 1983.
- Şevât, Hüseyin b. Muhammed. *Medresetü'l-hadîs fî'l-Kayrevan mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ muntasafî'l-karni'l-hâmisi'l-hicrî*. Riyad: Dâru'l-Âlemiyyeti li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1990.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-. *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed İbrahim Ebu'l-Fadl. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967.
- Talas, Muhammed Es'ad. *et-Terbiyetü ve't-ta'lîmi fî'l-İslâm*. Kahire: Müessetü Hindâvî, 2014.
- Tâzî, Abdülhâdî et-. *Rihletü'r-rahelâti Mekke fî mie rihle mağribiyye ve rihle*. thk. Abbas Sâlih Taşkendi. Riyad: Müessetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-Arabî, 2005.

Veşşerîsî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî el-. *el-Mi'yârü'l-muarrab ve'l-câmiü'l-muğrib an fetavâyi ulemâi İfrîkiyye ve'l-Endülü's ve'l-Mağrib*. Fas: Neşr-u Vizâratî'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye li'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1981.

Vezîr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed Endülü'sî. *el-Hilelü's-sündüsiyye*. Tunus: Matba'atü'd-Devleti't-Tûnusiyye, 1970.

Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-udebâ = İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.

Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk el-. *el-Buldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

Yiğit, İsmail. "Münestîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *el-İber fî haberin min ğaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd Besyûnî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-a'sâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâati ve'n-Neşr, 1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârûkî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb Arnaût. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.

Zeytûn, Muhammed Muhammed. *el-Kayrevan ve devruhâ fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye*.
Kahire: Dâru'l-Menâr, 2007.

Ziriklî, Hayreddîn. *el-A 'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zührî, Muhammed b. Sa'd ez-. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire:
Mektebetu'l-Hâncî, 2001.



ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Mustafa Hilmi		Bilican
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	İngilizce-Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama – Bitirme		Kurum Adı
Lise	1999	2003	Adapazarı Süper Lisesi
Lisans	2004	2008	Kocaeli Üniversitesi/Sakarya Üniversitesi
Yüksek Lisans	2008	2010	
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2017	2021	Kocaeli Üniversitesi
Seminerler			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Tarih:		08.05.2025	
İmza:			
Adı-Soyadı:		Mustafa Hilmi BİLİCAN	